

ЮРІЙ МОСКАЛЕНКО

ФІЛОСОФІЯ

ПЕРСОНАЛІЇ
ТЕРМІНИ
ПОНЯТТЯ

Прикарпатський університет імені В. Стефаника

Юрій МОСКАЛЕНКО

**Філософія: персоналії,
терміни, поняття**

Івано-Франківськ
2004

ББК 87.2

М-82

Москаленко Ю.М. Філософія: персоналії, терміни, поняття. Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2004.

Рецензенти:

В.П.Будз, кандидат філософських наук, старший викладач.

М.Ю.Голянич, кандидат філософських наук, професор.

Навчально-методичний посібник включає типову навчальну програму, перелік проблемних та контрольних питань, тлумачний словник основних термінів і понять, список літератури, а також біографічні дані найбільш видатних філософів світу й України. Посібник призначений для студентів усіх форм навчання.

Рекомендовано до друку Вченою радою Прикарпатського університету імені В.Стефаника (протокол №8 від 6 травня 2004 р.).

ISBN 966-640-138-X

© Видавництво "Плай"
Прикарпатського університету, 2004.

Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

Григорій Сковорода

ПЕРЕДМОВА

Динамічні процеси сучасного суперечливого світу ставлять кожен людину в надзвичайно складні умови соціального життя. Радикальна зміна ціннісних орієнтацій, гостра необхідність постійного пошуку і швидкого знаходження життєво важливих рішень, стресові ситуації – все це проблеми повсякденного людського буття, сфера практичного застосування світоглядної культури, основу якої складає філософія.

Сучасна філософія – це узагальнена філософська думка людства, її ідейною основою її є загальнолюдські цінності й пріоритети. Вивчення філософії – одна з головних передумов входження кожної молодої людини в загальнокультурний світовий контекст.

Навчально-методичний посібник із філософії призначений насамперед для того, щоб допомогти всім, хто вивчає філософію, отримати необхідний інформаційний і довідковий матеріал, закріпити набуті знання та навички. З цією метою пропонуються сучасна типова програма з філософії, теми рефератів та курсових робіт, перелік екзаменаційних питань з курсу “Філософії”.

Окремий розділ становить література з філософії, видана в 1991-2004 рр. українською і російською мовами: підручники, навчальні посібники, монографії, довідники, словники, енциклопедії та хрестоматії.

В алфавітному порядку подається тлумачний словник основних філософських термінів і понять, а також короткі біографічні дані найвидатніших філософів світу та України.

Посібник призначений для студентів денної та заочної форм навчання, може бути корисним для підготовки до семінарських занять і контрольних робіт із філософії.

ВИМОГИ ДО ЗНАТЬ ТА ВМІНЬ СТУДЕНТІВ

Курс “Філософії” дає можливість студентам отримати необхідні системи знань сучасного рівня розвитку світової філософії та оволодіти вмінням застосовувати філософські знання в безпосередній практичній і науковій діяльності.

Засвоївши курс “Філософія”, студент повинен

Знати: основний зміст усіх розділів, напрямки історико-філософської думки, класичну і сучасну вітчизняну та світову філософію, оволодіти філософським способом мислення, основними філософськими принципами та першоджерелами, засвоїти світоглядно-гуманістичний зміст філософії, її людинотворчу природу.

Вміти: на основі ґрунтовного, фундаментального знання філософії опанувати самостійний стиль мислення, засвоїти специфіку філософського осягнення дійсності, формувати свою власну позицію, застосовувати набуті знання під час аналізу нагальних проблем сьогодення, розуміння суспільства як самоорганізованої системи.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ “ФІЛОСОФІЯ”

ВСТУП

Програма з курсу філософії покликана забезпечити глибоке засвоєння специфіки філософського осягнення дійсності, високу світоглядно-методологічну культуру студентів. Формування і розвиток сучасної світоглядно-методологічної парадигми студентської молоді неможливі без філософії як теоретичної основи людського світобачення, без розуміння філософії як життєвого завдання. Запропонована програма створена на основі найвищих досягнень класичної і сучасної філософії і враховує зростаючий попит на оволодіння філософією як відповідним типом, способом мислення.

Програма підготовлена згідно з вимогами для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації і розрахована на студентів вузів III-IV рівнів акредитації.

Відповідно до програми, оволодіння курсом “Філософія” пов’язане з читанням лекцій, проведенням семінарських занять, консультацій, екзаменів, а також написанням рефератів. Загалом програма розрахована на 108 годин, включаючи самостійну роботу студентів.

Тема 1. Філософія. Специфіка філософського осмислення дійсності

Цілі і основний зміст теми

1. Світогляд як духовно-практичний феномен.
2. Історичні типи світогляду.
3. Філософія. Її предмет та функції.
4. Роль філософії у житті людини і суспільства.

Основні поняття теми: світогляд, філософія, мудрість, метод, функція, категорія, об’єкт, суб’єкт, людина, суспільство.

*Конспективний виклад теми**

Під світоглядом розуміється система знань і уявлень людини про оточуючий світ, про її місце в ньому, про ставлення людини до дійсності і самої себе, а також про життєві позиції і настанови людей, їх бажання й наміри, ідеали та оцінки світу й себе.

Структура світогляду включає в себе:

- світовідчуття;
- світосприймання;
- світорозуміння.

Світогляд носить персоніфікований характер; буває особистісним, груповим, національним, загальнолюдським тощо.

Розрізняють також світогляд за рівнем історичного розвитку – античний, ренесансний, реформаційний, просвітницький та ін.

Світогляд буває стихійно-повсякденним і теоретичним (філософським), він відіграє важливу роль у житті людини, оскільки забезпечує освоєння та зміну нею навколишнього світу.

В різні історичні та соціальні епохи люди по-різному відповідали на основні питання світогляду про сутність світу і людини в ньому.

Навколишній світ, одухотворює сили природи, надає їм людиноподібних якостей і ознак (антропоморфізм). Міфологічне мислення відображає дійсність у поєднанні

---

* Короткий конспект лекцій апробований у ході викладання філософії на різних спеціальностях, тому подається як узагальнений, стереотипний варіант.

Окремі терміни, поняття, визначення в текстовому викладі можуть частково відрізнятися за змістом від тих, які подані в словнику.

реальності і фантазії, людина постає в пасивно-приспосовницькій ролі.

Розвиток суспільного життя породжує нові, більш змістовні ступені розвитку суспільної свідомості. В рабовласницькому і ранньофеодальному суспільствах з'являється така форма світогляду, де світ роздвоєний на земний і небесний, духовний і тілесний, природний і надприродний. В основі релігійного світогляду лежить віра в існування надприродних сил, які визначають і спрямовують усе, що діється в світі і житті окремої людини.

Більш високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури спричинив формування у сфері людського мислення процес самоусвідомлення людиною себе самої, самопізнання, самовдосконалення свого внутрішнього "я". Людина активно включається в процес пізнання і перетворення світу, з'являються засоби теоретичного обґрунтування проблем світоіснування та світорозуміння, з'являються галузі наукового знання, яке стає продуктом інтелектуальної діяльності людини. Філософський (теоретичний) світогляд дає людині можливість утвердитися у світі як істоті, яка володіє свідомістю, здатною оперувати знаннями та інформацією, перетворювати їх в усвідомлені дії та вчинки.

Філософія (грецьке "філо" – любов і "софія" – мудрість) буквально тлумачиться як любов до мудрості. Неможливо охопити однозначним поняттям сутність філософії, а тому існує багато визначень і тлумачень її основного змісту. Наведемо низку спроб видатних філософів різних часів і народів описати її сутність.

"Біля витоків філософії стоїть людина, яка хоче зорієнтуватися в загадках свого внутрішнього та зовнішнього світу, ... яка намагається в калейдоскопі особливостей віднайти основну лінію спільного і всезагального" (А.Леппле). Філософію можна визначити як "методичну і наполегливу спробу принести в світ здоровий розум" (М.Хорк-

хаймер). "Під філософією сьогодні розуміють наукове дослідження загальних питань пізнання світу і поглядів на життя" (В.Віндельбанд).

"Бути філософом – це не специфічна професія, і філософ – це не сформований ідеал, відповідно до якого людина могла б формувати себе, намагаючись стати цим ідеалом; буття філософа – це прагнення до самостворення, яке забезпечує для себе в широких межах філософствування простір, можливість і спосіб вираження" (К.Ясперс).

Основними питаннями філософії Платон називає Істину – Благо – Красу. У них відображається властивість усього існуючого.

У Новий час Кант сформулював ці питання так:

- Що я можу знати? (метафізика).
- Що я повинен робити? (мораль).
- На що я можу сподіватися? (релігія).
- Що є людина? (антропологія).

Причому останнє питання, по суті, включає всі інші.

На відміну від окремих наук, філософія розглядає непевний, обмежений залежно від обставин фрагмент дійсності (біологія – життя; хімія – склад матеріальних тіл), а суще в цілому з метою розкрити його сутність та пов'язаність усього буття і наділити людину сенсом і цінностями її існування.

Інакше, ніж окремі науки, що виходять з особливих передумов, за межі яких вони не в змозі вийти, філософія прагне до максимально можливої безпередумовності, її метод і предмет не є строго задані – вона завжди заново визначає їх сама.

Процес філософствування, в якому людина дістає різне уявлення про себе саму та свій світ, – нескінченний і тому є завданням для будь-якої епохи.

Контрольні запитання

1. Які джерела та особливості філософського знання?

2. У чому полягає сутність наукової картини світу?
3. Як співвідносяться філософія і наука?
4. Яка структура та основні функції філософії?
5. Які основні структурні елементи світогляду?
6. Які основні історичні типи світогляду?
7. Яке місце посідає філософія в системі культури?

Теми рефератів (курскових робіт)

1. Філософія в системі культури.
2. Філософія і наука.
3. Філософія і політика.
4. Суспільне та індивідуальне буття.
5. Буття людини у світі природи.
6. Людське буття та його основні параметри.
7. Філософія і світогляд.
8. Історичні типи світогляду (характеристика основних типів).
9. Людина як вища цінність у системі філософського знання.

Рекомендована література

1. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. – Т.1. – С.63-94.
2. Арцишевский Р.А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, 1986. – 197 с.
3. Герасимчук А.А. Философия: Курс лекций: Навч. посіб. для вузів. – К., 1999. – 165 с.
4. Ильенков З.В. Философия и культура. – М., 1991. – С.18-20.
5. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.
6. Любутин К.Н. Человек в философском измерении. – Свердловск, 1991. – 132 с.
7. Мир философии: Книга для чтения: В 2-х т. – Ч.1: Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М., 1991. – 672 с.

8. Радугин А.А. Хрестоматия по философии: Учеб. пособие. – М., 1998. – 432 с.
9. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. – М., 1991. – С.51-191.
10. Світогляд і духовна культура. – К., 1993. – 176 с.
11. Спиркин А.Г. Философия: Учеб. для вузов. – М., 1998. – 816 с.
12. Философия: Учеб для вузов / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1998. – 520 с.
13. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 1989. – 815 с.
14. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 1995. – 576 с.
15. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – 2-е вид. – К., 1986. – 800 с.

Тема 2. Філософія Стародавнього Світу

План і основний зміст теми

1. Філософія Стародавньої Індії.
2. Філософія Стародавнього Китаю.
3. Антична філософія – основні періоди, школи, ідеї, персонажі.

Основні поняття теми: специфіка історико-філософського процесу, міф, релігія, ідеалізм, матеріалізм, дуалізм, діалектика, метафізика, даосизм, веданта, буддизм, платонізм, натурфілософія, атомізм.

Конспективний виклад теми

Початки філософії Індії дійшли до нас у ведах (“знання”, “відання”). Щодо точного датування їх залишається невпевненість, але найдавніші уривки можуть сягати близько 1500 р. до н. е. У цих великих за обсягом творах зібрані міфічні та релігійні знання найдавніших часів, які призначалися для культового вжитку жерців.

Брахмани мають пояснювати мету і суть жертвоприношення, а також правильне застосування формул.

Упапішади, найважливіші з філософської точки зору частини вед, стосуються основних тем індійської філософії: вчення про карму та перевтілення, а також думки про єдність і тотожність брахмана й атмана.

Близько 500 р. до н. е. починається епоха **класичних філософських систем**. На відміну від відносно замкнутого світу думок ведичної епохи, тепер на арену виступають різноманітні школи, стають помітними окремі персоналії.

Але тут також зберігається тенденція індійського мислення – не надавати ваги особистості поряд із її твором і не надавати великого значення історичним датам.

Однак філософія починає долати свою обмеженість вузьким колом брахманів (жреців) і проникає в ширші верстви населення. Взагалі розрізняють ортодоксальні системи, що визнають авторитет вед як одкровення, та неортодоксальні системи, які цей винятковий авторитет заперечують. Є шість класифікацій ортодоксальних систем:

санкх'я і йога, ньяя та вайшешіка, веданта і міманса.

До **неортодоксальних систем** зараховують буддизм, джайнізм та ін.

Період приблизно після 1000 р. до н. е. вважають *післякласичною* епохою індійської філософії. З початку XIX-го ст. можна говорити про сучасний період, характерною ознакою якого є ознайомлення із західною думкою.

Класична епоха **китайської філософії** формувалася переважно під впливом двох шкіл: конфуціанства і даосизму.

Поряд з ними були представлені численні течії, серед яких перш за все слід назвати моїзм, легізм, софізм і вчення інь-ян. Конфуціанство виникло внаслідок діяльності конфуція (Кушци; 551-479 рр. до н. е.), який вважав себе причетним до більш давньої традиції. За змістом його вчення – це насамперед консервативна моральна й державницька *філософія*.

Найвидатнішим його послідовником є Мен-цзи (371-289 рр. до н. е.), який розвинув теоретичну базу конфуці-

анства. За авторитетний канон пізніше почали визнавати *“Чотири книги”*:

“Лунь юй” (промови Конфуція), “Мен-цзи”, “Вчення про середину”, “Велике вчення”. Тоді як конфуціанству протистояли передусім даосизм, а пізніше буддизм, який досяг Китаю, неоконфуціанство (з XI-го ст.) стало справжньою державною філософією Китаю. Класична морально-філософська тематика розширюється тепер за рахунок звернення до *космології* школи інь-ян.

Основа даосизму – трактат “Дао де цзин” (приблизно V-III-е ст. до н. е.), котрий приписують Лао-цзи. У ньому викладено “вчення про правильний шлях і добродійність”.

Людське життя розглядається як закладене в русло космічного шляху природи. Основна ідея вчення – діяльність через *“недіяння”*.

Другим важливим представником даосизму є Чжуан-цзи (приблизно IV-е ст. до н. е.). Моїзм, біля витоків якого стоїть Мо-цзи (V-IV-е ст. до н. е.), відстоює утилітаристську, орієнтовану на благополуччя народу, позицію.

Як паралельна течія до класичної філософії виступає школа інь-ян, пов'язана з книгою “І цзин”. За її вченням, будь-яка космічна подія відбувається внаслідок взаємодії первоначал інь (жіноче, м'яке, темне) та ян (чоловіче, міцне, світле).

Із цим космічним устроєм пов'язані людське життя, мораль, суспільство.

Культурні центри **Стародавнього Сходу**:

– Єгипет: для нього характерне уявлення про життя після смерті. У його багатонаселеному світі богів простежуються елементи гено- та монотеїзму;

– Месопотамія: між Євфратом і Тигром виникають великі держави Шумер, Аккад, Ассирія і Вавилон, які стали батьківщиною великих епосів про створення світу;

– Іран: заратустра (близько 560 р. до н. е.) засновує монотеїстичну релігію з яскраво вираженими рисами дуалізму;

– Близький Схід став батьківщиною трьох *світових релігій*: в іудаїзмі, християнстві та ісламі вшановується всемогутній Бог-творець, який відкривається насамперед через пророків і Святе Письмо;

– Колиска західної філософії – *грецькі колонії* на узбережжі Середземного моря, в Іонії (Мала Азія) і в Південній Італії. Жвава торгівля, що процвітає там, з усім відомим на той час світом не лише забезпечує грецьким містам-колоніям заможне життя, а й ознайомлює їх зі знаннями інших народів: математикою, астрономією, географією, хронологією (календарем), монетною справою, користуванням папером (папірусом).

Ознайомлення з іншими культурами заохочує допитливість і розширює духовний горизонт греків.

Характерною ознакою цього часу є початок переходу від панування родової знаті до інших політичних форм життя (тиранії, демократії) і пов'язані з цим внутрішньополітичні кризові явища. У цей час духовної переорієнтації відбувається поворот, який влучно назвали “від міфу до логосу”. Замість пояснення дійсності за допомогою антропоморфних богів відтепер відбувається пошук *натуральних, раціональних принципів*, які могли б пояснити устрій світу і місце людини в ньому.

Однак цей перехід не був раптовим, тому міфологічне мислення ще проглядається в багатьох місцях, особливо у досократиків і навіть у Платона.

Найважливіші **рис** античної філософії такі:

– спроби розв'язати проблеми першоначала (архе) та першопринципу (логос) світу і в зв'язку з цим пошуки його єдиної основи;

– теми, пов'язані з поняттям “алетейя” (істина як несокровенне): *буття, істина, істинне пізнання*;

– дослідження природи людини і її морального призначення: *властивості душі, благо (агатон) і чеснота*

(орете). В індивідуальній етиці – проблема досягнення *евдемонії* (щастя).

Періодизація

Досократики: натурфілософія мілетської школи, піфагорійська школа, елєати, Геракліт, молодші натурфілософи й атомісти. *Софістів* також, як правило, відносять до досократиків. Але їхній інтерес спрямований на людину і суспільство.

Діяльність софістів, які дуже потіснили міфологічні моделі й піддали критиці традиційні моральні цінності, називають також *грецьким просвітництвом*.

Класичний період: діяльність Сократа, Платона й Арістотеля, які відповідно перебувають у стосунках учитель – учень. Центром філософії стають Афіни. Сократ, вчення якого виникло на тлі софістики, вважається засновником автономної *етики*, на основоположних питаннях якої він сконцентровує своє мислення. За словами Цицерона, він “спустив філософію з неба на землю”. Платон продовжує займатися проблемами Сократа й досократиків і розв'язує їх у межах метафізичної концепції свого вчення *про ідеї та душу*.

Арістотеля вважають засновником побудованої як система й *науково* обґрунтованої філософії, яка намагається охопити всі сфери людського досвіду.

Елліністична філософія: на ґрунті історичних і соціально-революційних змін (поява і розпад імперії Александра; піднесення Риму як світової держави) виникають два найважливіші вчення еллінізму:

стоїчне й епікурейське, які характеризуються перенесенням інтересу у сферу етики.

Інші напрями елліністичної думки – **скептицизм**, який піддає радикальному сумніву всю філософію як систему (Піррон з Еліди), і **еклектизм**, який поєднує різноманітні філософські вчення (наприклад, Цицерон).

Найбільший вплив мають школи: *академіків*, заснована Платоном, і *періопатетиків*, заснована Арістотелем.

У неоплатонізмі антична філософія знову переживає розквіт (Плотін).

Нарешті Боецій узагальнює античну традицію і передає її середньовіччю.

Християнська філософія, що почала формуватися вже в пізню античну епоху (Августин і патристика), розглядається зазвичай як середньовічна.

Формування західного мислення відбулося, безперечно, завдяки грекам. Духовна історія відображає вироблені ними постановки проблем і моделі мислення.

Контрольні запитання

1. Розкрийте співвідношення понять “антична філософія” та “давньогрецька філософія”.

2. Позначте основні напрями розвитку ідей в античній натурфілософії.

3. У чому полягали основні здобутки представників мілетської школи?

4. Поясніть значення філософських ідей Піфагора.

5. Охарактеризуйте найважливіші особливості філософії Геракліта Ефеського.

6. Поясніть позитивні та негативні сторони діяльності давньогрецьких софістів.

7. Охарактеризуйте основні здобутки філософської діяльності Сократа.

8. Розкрийте зміст та значення основних ідей Платона.

9. Поясніть значення провідних ідей філософії Арістотеля.

10. Порівняйте ідеї Платона та Арістотеля і обґрунтуйте свої висновки.

11. Поясніть особливості та здобутки філософських шкіл пізньої античності.

Теми рефератів.

1. Феномени античної філософії в європейській історії.

2. Умови та чинники формування античної філософії.

3. Значення ідей античної натурфілософії для сучасної філософії та науки.

4. Оцінка ролі софістів у розвитку античної філософії та культури: позитивне і негативне в їх діяльності.

5. Життя та філософська діяльність Сократа.

6. Філософське вчення Платона.

7. Вихідні ідеї філософії Арістотеля.

8. Здобутки філософських шкіл пізньої античної філософії.

9. Впливи античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.

Рекомендована література

1. Антология мировой философии. Т.І. – Кн.1. – М., 1969.

2. Аристотель. Метафизика. – М., 1991.

3. Асмус В. Ф. Античная философия. – М., 1978.

4. Богомолов А. С. Античная философия. – М., 1983.

5. Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995.

6. Горбачев В.Г. История философии. Краткий курс лекций. – Брянск, 2000.

7. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії. – Львів, 1993.

8. Конрад М. Нарис історії стародавньої філософії. – Рим, 1974.

9. Лосев А.Ф. История античной философии. – М., 1989.

10. Таранов П.С. Золотая философия. – М., 1999.

11. Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – Львів, 1997.

12. Філософія Стародавнього Світу: Читанка з історії філософії. – К., 1992.

13. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.

Тема 3. Західноєвропейська філософія Середньовіччя

План і основний зміст теми

1. Місце філософії у духовному житті Середньовіччя.

2. Вихідні ідеї середньовічної патристики.
3. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії.
4. Філософські ідеї Відродження. Ренесансний гуманізм.

Основні поняття теми: Абсолют, дух, душа, теологія, геоцентризм, патристика, схоластика, містика, номіналізм, реалізм, антропоцентризм, гуманізм.

Конспективний виклад теми

Для західноєвропейської середньовічної філософії характерне поєднання християнства і філософії.

Середньовічна філософія – це християнська філософія за своєю спрямованістю і своїми представниками (майже всі вони були кліриками). Тому головною її темою завжди було співвідношення віри і знання. Однак це не означає, що середньовічне мислення було виключно догматичним. Суперечки між філософськими напрямками, засудження деяких положень з боку церковних авторитетів свідчать, що середньовічне мислення розвивалося самостійними і розбіжними шляхами.

Перший її період хронологічно збігається з кінцем античності.

Патристика (приблизно II-е – VII-е ст.) позначена зусиллями отців церкви (лат. *patres*) розробити з допомогою античної філософії християнське вчення, зміцнити його і захистити від язичництва та гностицизму. Найвидатніший і найвпливовіший представник християнської філософії античності – Аврелій Августин. Його праці, зазнавши впливу неоплатонізму, є одним із головних джерел середньовічного мислення.

Після закінчення античності (символічною датою є закриття платонівської Академії в 529 р. імператором Юстиніаном) традиція протягом кількох століть зберіга-

лась і передавалась тільки в монастирях, і філософське мислення втрачало свою самобутність. Період, який починається з IX-го ст., має загальну назву схоластика.

Термін “схоластик” (гр. і лат. *shola* – школа) означає того, хто займається наукою в навчальних закладах, особливо вчителів, які працювали в заснованих ще за часів Карла Великого монастирських і придворних школах, а пізніше і в університетах.

Але передовсім схоластиком називають метод раціонального дослідження з доказами за і проти й доведенням їх до єдиного рішення.

Звернення до традиції і критичний розгляд залишених нею знань, а також передача знань у ході навчання – характерні ознаки схоластики.

Університети, які почали виникати з XII-го ст., стають центрами духовного життя. Навчання в них відбувалося на чотирьох основних факультетах: філософському (*septem artes liberales*), богословському, юридичному й медичному.

Диспути, обов’язкові в ході навчання в університетах, проводилися відповідно до суворої схеми схоластичного методу. Виродившись у формалізм і зашкарублість, вони дали привід для критики схоластики взагалі представникам філософії епохи Відродження.

Античні джерела, якими жила схоластика, – це насамперед Августин; неоплатонічна традиція (в тому числі твори невідомого автора, котрий називає себе Діонісій Ареопіт); Боецій, який передає нащадкам аристотелівську логіку, пізніше – всі твори Арістотеля.

Виділяють такі періоди: Рання схоластика (XI-XII-те ст.) розпочинається розробкою схоластичного методу; спалахує суперечка про універсалії (яка є темою і наступних століть) навколо питання, чи існують загальні поняття (рід і вид, наприклад, “людина”) незалежно від мислення, чи тільки в мисленні.

Для подальшого розвитку філософії велике значення мав вплив арабського світу.

У 800-1200 рр. саме мусульманська культура забезпечила передачу Заходу спадщини грецької філософії і науки. Твори греків потрапили на Захід в арабських перекладах. Цим шляхом християнське середньовіччя дістало доступ до набагато більшої кількості творів, аніж були в його розпорядженні досі, наприклад усі твори Арістотеля.

Нове сприйняття Арістотеля – ознака високої схоластики (приблизно XII-XIII-те ст.). Глибокого вивчення Арістотеля не оминув жоден мислитель. При цьому орієнтована на августинізм францисканська традиція і аристотелівська течія в домініканському ордені протистоять одне одному.

Фома Аквінський зробив широкомасштабну спробу поєднання аристотелізму і християнської філософії.

Несумісність деяких аристотелівських теорій з християнським вченням призводила час від часу до заборон з боку церкви кількох творів Арістотеля і до засудження ряду його філософських положень.

В особі Майстера Екхарта сягає вершини традиція середньовічної містики; головне для неї – духовний шлях до внутрішнього споглядання і єднання з божественним началом.

Інші представники цієї традиції – Генріх Зойзе (застар. Сузо – Пер.), Іоанн Таулер і Жан Жерсон.

Пізня схоластика (XIV-те ст.) розпочинається насамперед діяльністю Вільяма Оккама, який критикував метафізичні системи стародавньої школи (*via Antiqua*). Новий шлях (*via moderna*, що має назву номіналізм) веде до розквіту природничих наук (Микола Хорезмський, Жан Бурідан).

Ренесанс (фр. “відродження”) – це перехідна доба: підпадаюча середньовічна традиція зустрічається з Новим часом, що лише починає набувати ознак. Це час не великих філософських систем, а переорієнтації, що експери-

ментує і пробує власні можливості. Новий філософський склад розуму слід розглядати на тлі культурно-історичних перетворень, з погляду яких Ренесанс можна назвати також епохою винаходів та відкриттів.

Удосконалення техніки мореплавання (компас) веде до великих географічних відкриттів (Колумб, Васко да Гама), наслідком яких стала європейська експансія і відповідне розширення знань про далекі країни та чужі народи. Коперник обґрунтовує геліоцентричну картину світу. Після того як Гутенберг винаходить книгодрукування набірними літерами, набуток думки дістає можливість масового поширення у великих кількостях із небаченою швидкістю. Л.Б.Альберті відкриває принцип перспективи в живописі.

Розвиток торгівлі та грошової економіки тягне за собою соціальні перетворення, так само, як зміни у військовій техніці підточують становище рицарського стану. Тоді як для середньовічного світу з його ієрархічно-становим устроєм та пануванням церкви була властива замкнутість, тепер відбувається злам у бік динамічного суспільства.

Духовний рух гуманізму, започаткований Петраркою і Бокаччо, палає відразу до закостенілої традиції схоластики. Середньовічне мислення видається гуманістам просякнутим теологічними та логічними мудруваннями, а звідси вимога відродження на засадах античного духу.

Рух, що мав переважно літературне спрямування, зароджується в Італії в XIV-у ст., а згодом поширюється по всій Європі. Філософськи значними представниками його є Ф.Петрарка, К.Салютаті, Л.Б.Альберті, Л.Валла в Італії, Еразм Роттердамський у Нідерландах, Т.Мор в Англії та Мішель Монтень у Франції.

У центрі гуманістичного мислення стоїть людина та пов'язані з нею теми: природа, історія, мова.

Слово “гуманізм”, яким названо всю цю духовну течію, походить від лат. *Studia humanitatis* (“вивчення людсь-

кої природи”), орієнтованого на античне розуміння (humanitas).

При цьому під studia humanitatis розуміється насамперед широка духовна та мистецька освіченість, як її подано в італійському вислові – uomo universale, всеохоплююча людина – міра освіченості якої є одночасно і мірилом моральної досконалості. Для італійської філософії Ренесансу особливо характерне нове відкриття Платона і Плотіна, відомості про яких приніс до Італії грецький учений Плетон. Він же умовив Козімо де Медічі відновити у Флоренції платонівську Академію (1459 р.). Видатні представники ренесансного платонізму – Марсіліо Фічіно та Піко Делла Мірандола.

Завдяки перекладам і творам Фічіно вчення Платона поширюється по всій Європі. Філософія Фічіно тяжіє до новоплатонівського вчення про еманції та про значення прекрасного.

У цей час оновлюється також аристотелізм із центром у Падуї.

До його представників належать П'єтро Помпонацц та Джакопо Дзедбарелла. Свій розквіт переживає і натурфілософія. Поряд із Джордано Бруно, найбільш універсальним мислителем доби, слід назвати також Б.Телезю, Ф.Патріці, та Т.Кампанеллу.

Одне із найзначніших досягнень Ренесансу полягає в тому, що на основі нового розуміння науки та її методів було розроблено засади сучасних природничих наук.

Для Й.Кеплера і Г.Галілея наука має справу з квантитативними, тобто такими, які можна подати в числовому вигляді, співвідношеннями, а традиційна постановка питання про сутність відсувається вбік. Ф.Бекон вважає, що поступ цивілізації ґрунтується на розвитку науки і техніки на службі людського добробуту. У нових філософських теоріях держави та права, представлених Ж.Боденом, Г.Гроцієм та Й.Альтузієм, головну роль відіграють поняття природ-

ного права, договору на правління та суверенітету. Зайнявши особливу позицію, Н.Макіавеллі вказує на фактичне відокремлення політики від моралі.

Реформація, розпочата Мартіном Лютером, означала духовний переворот, який зачепив нарешті й християнську церкву. Світське спрямування поведінки пап, їхні надмірні владні зазіхання, брак теологічної освіченості нижчого кліру, церковні негаразди та загальний моральний занепад стали приводом для вимог оновлення. Наслідком Реформації стали глибинні зміни в духовно-релігійній сфері, на політичній карті Європи та в соціально-економічній структурі суспільства.

Доволі сильний вплив Реформації позначається і на течії, заснованій у Швейцарії Ульріхом Цвінглі та Йоганном Кальвіном (“кальвінізм” – вчення про передвизначеність, ригористична трудова етика).

Контрольні запитання

1. Розкрийте і поясніть основні відмінності у світогляді античності та європейського Середньовіччя.
2. Поясніть роль апологетики і патристики у формуванні середньовічної духовної культури.
3. Розкрийте основні особливості розвитку західної та східної патристики.
4. Охарактеризуйте ідейні здобутки Августина Блаженного.
5. Зробіть порівняння вихідних ідей схоластики та містики.
6. Окресліть історичний зміст концепції “подвійної істини”.
7. Розкрийте зміст і значення принципу “бритви Оккама”.
8. Окресліть провідні ідеї ренесансного гуманізму.

Темі рефератів

1. Основні причини зміни світоглядних орієнтирів при переході від античності до Середньовіччя.

2. Східна та західна патристика: порівняльна характеристика.

3. Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.

4. Вплив ідей візантійської патристики на культуру Київської Русі.

5. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії: тотожне та відмінне.

6. Провідні ідеї розвиненої схоластики та їх історичне значення.

7. Провідні ідеї розвиненої містики та їх роль у людському самоусвідомленні.

Рекомендована література

1. Блинников Л.В. Великие философы: Учебный словарь-справочник. 2-е изд. – М., 1997.
2. Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 2000.
3. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
4. История философии: Запад–Россия–Восток. В 3-х т. – М., 1996.
5. История философии: Учебное пособие для вузов / А.Н.Волков, В.С.Горнев и др. – М., 1997.
6. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. – Львів, 2001.
7. Коплстон Ф. Історія середньовічної філософії. – К., 1997.
8. Петрушенко В.Л. Формування вихідних засад середньовічного філософствування (лекція для аспірантів та здобувачів вченого ступеня). – Львів, 2000.
9. Татаркевич В. Історія філософії. – Т.1. – Львів, 1997.

Тема 4. Філософія Нового часу та Просвітництва

План і основний зміст теми

1. Соціокультурні та духовні процеси в Європі Нового часу й особливості розвитку філософії.

2. Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта.

3. Теорія пізнання Т.Гоббса і Дж.Локка.

4. Б.Спіноза та Г.Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.

5. Б.Паскаль і філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі.

Основні поняття теми: деїзм, емпіризм, раціоналізм, індукція, дедукція, закон, мораль, субстанція, монада, відчуття, рефлексія, розум, мислення.

Конспективний виклад теми

Розробка та обґрунтування методів наукового пізнання – головна мета філософів Нового часу. Формуються два основних методи, і на їх основі виникають протилежні філософські напрями: емпіризм і раціоналізм.

Засновником *емпіризму* вважається англійський філософ *Френсіс Бекон* (1561-1626 рр.). Слід зауважити, що філософія Нового часу в цілому принципово негативно ставиться до середньовічної схоластики. Схоласти вбачали істину в Богові і шукали її в книгах. Пантеїзм епохи Відродження вбачав істину також в Богові, але шукав її в природі, світі. Френсіс Бекон вважав, що істина знаходиться в самих речах, і необхідно здійснювати її пошук у природі, світі. Схоластиці він протиставив концепцію “природної” філософії, яка базується на дослідному пізнанні. У своїй праці “Новий органон або Істинні вказівки до тлумачення природи” Бекон проголошує принцип *емпіризму* і розробляє *індуктивний метод*, тобто метод сходження від розмаїтих індивідуальних, одиничних речей чи фактів до теоретичних узагальнень. За допомогою цього методу можна пізнати природу. Але пізнати й оволодіти природою можна лише підкоряючись їй, не спотворюючи її образу, а осягаючи причини і закони, що діють у ній.

На шляху Нового методу можуть виникнути перешкоди у вигляді хибних уявлень, забобонів, які Бекон називає “ідолами” і які треба попередньо подолати:

– *ідоли роду* (племені) пов’язані з вірою в істинність найкращого. Вони вроджені і пов’язані з недосконалістю розуму та органів чуття людини. Позбутися їх майже неможливо, але можна послабити їх вплив шляхом дослідницької дисципліни;

– *ідоли печери* пов’язані з вузькістю поглядів окремих людей, їх звичками, вихованням, внаслідок чого вони спостерігають оточуючий світ ніби з печери;

– *ідоли майдану* (ринку) пов’язані зі штампами повсякденного користування, вживанням застарілих понять, суджень, слів і породжуються спілкуванням людей;

– *ідоли театру* (теорій) пов’язані з догматичною, сліпою вірою в авторитети, традиції, звиканням до теоретичних систем, що своєю штучністю, нещирістю нагадують театральні дійства.

Протиотрутою “ідолам” служать мудрий сумнів і методологічно правильне дослідження.

Бекон – противник як схоластичної методології, так і вузького емпіризму. Показовим є його алегоричне зображення трьох можливих шляхів пізнання:

– *шлях навука*, тобто спроба розуму виводити істини з самого себе. Цей шлях відображає *абстрактний раціоналізм*;

– *шлях мурашки* відображає однобічний емпіризм, який зводить пізнання до нагромодження *голих фактів*;

– *шлях бджоли*. Як бджола переробляє нектар у мед, так і справжній учений перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів у *наукову істину*.

Набуває нового напрямку й уявлення про *мету та призначення пізнання*. Знаменитий афоризм Бекона “знання – сила” відображає ідею експериментальної науки, яка приносить людині *практичну користь*. Отримання знання орієнтується на його практичне застосування.

Засновником протилежного *раціоналістичного* напрямку був французький філософ *Рене Декарт* (1596-1650 рр.). Він принципово по-іншому вирішує питання про те, яким чином людина осягає істину. Насамперед розробляє *дедуктивний* метод пізнання, принципово по-іншому, на відміну від Бекона, вирішує питання про те, яким чином людина осягає істину.

Вихідною ідеєю Декарта є *принцип сумніву*, який, з одного боку, спрямований проти схоластичного знання, сліпої віри, з іншого – на пошуки найбільш *зрозумілого очевидного*, чітко мислимого *вихідного положення*, яке можна взяти за основу системи знання про світ і людину.

Якщо Бекон орієнтує пізнання на *експериментальне* дослідження індивідуальних речей, то Декарт за вихідний пункт пізнання бере *індивідуальний* акт мислення. Сам сумнів є процесом мислення, а суб’єктивно пережитий акт мислення невід’ємний від істоти, яка мислить. Тому абсолютно безсумнівним є судження “мислю, отже існую”. Істинність цього суб’єктивного принципу гарантована Богом, який вклав у людину природне світло розуму. Декарт стверджує, що основою, фундаментом пізнання людини є *вроджені ідеї*, які властиві людині від народження. Ці ідеї людина повинна усвідомити за допомогою раціоналістично-дедуктивного методу і на їх основі будувати всю систему знання. Вродженими ідеями, наприклад, є ідея Бога – найдосконалішої істоти, – ряд загальних ідей та аксіом математики тощо.

У праці “Міркування про метод” Декарт формулює чотири правила, які є сутністю його дедуктивного методу:

– *принцип очевидності, зрозумілості і виразності* в судженнях і уявленнях про предмети. Істинні судження – це судження, що не викликають ніякого сумніву, вони очевидні. Для цього слід на початковому етапі пізнання піддавати все сумніву;

– *розчленування* труднощів, що зустрічаються, на часткові, простіші проблеми з тим, щоб прийти до очевидних і зрозумілих речей;

– додержання *порядку* в мисленні, переходячи від речей менш складних до більш складних, від доведеного до недоведеного. Цей процес спирається на інтуїцію. Звідси базовими елементами раціоналізму Декарта є дедукція та інтуїція;

– *ретельний огляд* поля дослідження і *порядок* його проведення, щоб позбавитися втрати і випадіння логічних ланок.

Науковому методу Декарт надавав універсального значення, вважаючи, що за його допомогою можуть бути пізнані всі закономірності природи, де явища механічно взаємопов'язані й одне впливає з іншого.

Декарт вважав математику основою і зразком його методу. Філософія Декарта виступила методологічною основою математичного природознавства. На зміну Аристотелівському якісному принципу приходиться *кількісний аналіз* різноманітних речей, тому що за основу знання беруться не речі самі по собі, а лише способи їх осягнення людським розумом.

Філософія Декарта стала провісником *механістичного світогляду*. В ній виділяються дві самостійні *субстанції світу* – *матеріальна*, відмітною рисою якої є протяжність, та *мисляча*, для якої характерні непротяжність та неподільність.

Людина у Декарта – *дуалістична*, розколота на тілесне, матеріальне і духовне, мисляче начало. Всі живі організми Декарт розглядав як *машини*, як істоти, що механічно діють. Таким є і людське тіло, але воно є машиною, в яку Бог вклав душу. Розумність, здатність до раціонального судження є суттєвою особливістю людини, її виключною властивістю. При цьому розум – основа не лише пізнання, а й добродесної поведінки.

Емпіричний напрямок у філософії Нового часу продовжували розвивати англійські філософи *Томас Гоббс* (1588-1679), *Джон Локк* (1632-1704), *Давид Юм* (1711-1776). Раціоналістичний напрямок після Рене Декарта розвивали

французький математик, фізик і філософ *Блез Паскаль* та нідерландський філософ *Бенедикт Спіноза* (1632-1677).

Контрольні запитання

1. Окресліть основні особливості розвитку філософії в епоху Нового часу.
2. Порівняйте основні методологічні ідеї Ф.Бекона і Р.Декарта; зробіть належні висновки.
3. Охарактеризуйте пізнавальні ідеї Дж.Локка, Т.Гоббса, Д.Юма.
4. Порівняйте погляди на субстанцію Б.Спінози і Г.Лейбніца.
5. Охарактеризуйте спрямованість провідних ідей європейських просвітників (Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Вольтера, Д.Дідро, П.А.Гольбаха, К.А.Гельвеція, Г.Е.Лессінга, Й.Г.Гердера, Х.Вольфа та ін.).
6. Розкрийте особливості та оригінальність роздумів Б.Паскаля про людину.
7. Які принципові зміни в науковій і філософській картині світу відбулися в Новий час?

Темі рефератів

1. Емпіризм у філософії Ф.Бекона.
2. Раціоналізм у філософії Р.Декарта.
3. Тлумачення пізнання в філософії Нового часу.
4. Філософія Нового часу про світобудову.
5. Вчення Б.Паскаля про людину та її місце в світі.
6. Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення.

Рекомендована література

1. Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 2000.
2. Гусев В. Західноєвропейська філософія XV-XVIII ст. – К., 1995.
3. История философии в кратком изложении. – М., 1991.

4. Бекон Ф. Сочинения: В 2-х т. – М., 1972.
5. Гельвеции К. О человеке, его умственных способностях и воспитании // Соч. в 2-х томах. Т.2. – М., 1974.
6. Декарт Р. Сочинения: В 2-х т. Т.1. – М., 1989.
7. Дидро Д. Мысли к объяснению природы. Разговор Даламбера с Дидро // Избранные философские произведения. – М., 1956.
8. История философии / А.Н.Волкова и др. – М., 1997.
9. Кондильяк Э. Опыт о происхождении человеческих знаний // Сочинения в 3-х томах. Т.2. – М., 1982.
10. Паскаль Б. Думки про релігію. – Львів, 1995.
11. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
12. Татаркевич В. Історія філософії. Т.2. – Львів, 1999.
13. Таранов П.С. Золотая философия. – М., 1999.
14. Юм Д. Трактат про природу людини. – К., 1995.

Тема 5. Німецька класична філософія

План і основний зміст теми

1. Німецька класична філософія як особливий етап розвитку новоєвропейської філософії.
2. І.Кант – засновник німецької класичної філософії. Основні ідеї Канта.
3. Філософські ідеї І.Фіхте та Ф.Шеллінга.
4. Філософія Г.Гегеля як найвище досягнення німецької класичної філософії.
5. Антропологічний принцип у філософії Л.Фейєрбаха.

Основні поняття теми: предмет, розвиток, система, “я”, апріорі, розсудок, абсолютна ідея, антиномія, категоричний імператив, діалектична логіка, системність, антропологія.

Конспективний виклад теми

Історичне тло доби німецької класичної філософії становлять підготовка, перебіг і наслідки Французької революції в найширшому розумінні; війни Наполеона з коаліцією та визвольні війни; Віденський конгрес і його наслідки.

Спершу здавалося, що ідеї Просвітництва про розум і свободу здійснено революцією. Це забезпечило їй напочатку підтримку більшої частини німецької інтелігенції. Але цей настрій радикально змінюється в міру переростання революції в терор.

Ця ситуація спричинила справжній вибух німецького національного самоусвідомлення (наприклад, “Промови до німецької нації” Фіхте, 1806 р.). Це національне самовідчуття в Німеччині було дуже орієнтоване на культуру.

Досягає розквіту література, представлена веймарським класицизмом і романтизмом.

Освітня реформа Вільгельма Фон Гумбольдта й заснування ним Берлінського університету, політичні реформи, здійснені Штайном і Гарденбергом (наприклад, звільнення селян, 1807 р.), перетворюють Пруссію в сучасну державу.

Головним змістом Віденського конгресу була реставрація (поновлення стану 1792 р.). Ідеї лібералізму було обмежено. “Карлсбадські постанови” ставили за мету переслідування “демагогів”.

Іммануїл Кант (1724-1804 рр.) створив передумови для розвитку німецького ідеалізму. Ядро його філософії становлять три “Критики”. Крім того, його перу належить велика кількість творів на різноманітні теми, в тому числі з питань Просвітництва, педагогіки та невелика книжечка “До вічного миру”.

Докритичні праці ще частково перебувають під впливом тодішньої “шкільної філософії” (наприклад, Лейбніц, Вольф). Його “Загальна природна історія і теорія неба” (1755 р.) є спробою побудувати космологію на основі ньютонівської механіки. Юм вириває Канта з його “догматичного дрімання”, а Руссо вчить його не довіряти розуму.

Він вдається до критики “розумної здатності взагалі... і, отже, розв’язання питання можливості чи неможливості метафізики взагалі й визначення як її джерел, так і обсягу та меж”.

Цьому присвячена “Критика чистого розуму”. За нею йдуть “Критика практичного розуму” і “Критика здатності до судження”.

Йоганн Готліб Фіхте (1762-1814 рр.) вбачає в Кантовій “речі в собі” суперечність, яку прагне подолати. Він намагається збагнути “не-Я”, яке протистоїть розуму як об’єкт пізнання, як результат покладання абсолютного Я, тобто такого, що походить із вільної діяльності суб’єкта.

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775-1854 рр.) на початку свого шляху наслідував Фіхте, але згодом зосередився на розробці натурфілософії. Питання єдності протилежностей підвело його до концепції філософії тотожності, згідно з якою абсолют виступає точкою байдужості протилежностей. Такий погляд зазнав критики Гегеля, вираженої у відомих словах: “Уже одне це положення, – що в абсолюті все тотожне, – ...чи бажання видати абсолют за ніч, у якій, як кажуть, усі кішки сірі, – це наївність, властива ситуації, коли бракує пізнання”.

Пізня філософія Шеллінга стає дедалі езотеричнішою, зорієнтованою більше на інтуїтивне бачення, ніж на поняття.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831 рр.) навчався в Тюбінгенському теологічному інституті разом із Шеллінгом та Гельдерліном.

Його “абсолютний ідеалізм” є вищою кінцевою точкою всього класичного німецького ідеалізму.

Знання абсолютного духу про самого себе становить основу могутньої уможлядної системи Гегеля, до якої він залучає неймовірну кількість матеріалу з усіх відомих йому сфер духовної діяльності: мистецтва, релігії, права та історії.

Непомірне наголошування на ролі розуму спонукало ряд інших мислителів до його критики.

Так, Йоганн Георг Гаман (1730-1788 рр.) критично зауважує щодо прив’язаності розуму до мови і, отже, щодо його історичності. Він надає перевагу чуттєвому пізнанню. Найглибшу основу достовірності для нього становить віра.

Фрідріх Генріх Якобі (1743-1819 рр.) також вбачає у вірі безпосередній доступ до реального. До пізнання ведуть не діяльність розсудливості, а почуття та розум, які він розуміє як здатність надчуттєвого осягнення об’єкта в його цілісності.

Йоганн Готфрід Гердер (1744-1803 рр.) бачить у людині “першого відпущенника творення”, її свобода і відкритість світові дають змогу самій створювати свою натуру, але й зумовлюють необхідність шляхом виховання здобувати гуманність.

Своїм особливим становищем людина зобов’язана передовсім мові, яка є засобом формування людської свідомості. В “Ідеях до філософії історії людства” Гердер розглядає розвиток людства як процес органічного зростання гуманності, причому різні народи можна зрозуміти лише на підставі своєрідності їхніх культур.

Філософію Г.Гегеля піддав гострій критиці Л.Фейербах. Головною темою своєї творчості Фейербах обрав критику релігії (насамперед християнства). Цю критику він поєднував з критикою філософського ідеалізму (головним чином, ідеалізму Гегеля). Релігія та ідеалізм, за Л.Фейербахом, мають, одне коріння, а саме: надання самостійної сутності мисленню, яке може бути відділене від людини і протиставлене їй лише у фантазії, а не в дійсності. Люди, як правило, не впізнають “авторства” власних творінь, тобто продуктів мислення, і приписують це авторство надприродній, надлюдській сутності: чи то Богу, чи то ідеї.

Такий стан буде до тих пір, вважає Л.Фейербах, доки не буде подолано дуалістичний погляд на людину, доки не буде визначено, що людина єдина за своєю природою, що в неї немає нічого надприродного, що мислення є таким же природним актом, як і інші прояви природного світу. Тому предметом філософії, за Л.Фейербахом, має бути не дух (протиставлений природі) і не природа (протиставлена духу), а людина як єдність своєї тілесної і духовної сутності.

У загадці людини криється загадка всіх світових проблем. Філософія має вивчати людину, а отже, вона, має стати антропологією. З позицій антропологізму Л.Фейєрбах критикує ідеалізм, вимагає відкинути всі умоглядні спекуляції про надчуттєве. Вся містика ідеалізму щезне сама собою, якщо ми зрозуміємо її природу – обожнення людиною своїх власних потенцій. Свій погляд Л.Фейєрбах обґрунтував даними природознавства.

Але людину Л.Фейєрбах розумів обмежено. У нього людина – лише природна істота, її соціальна сутність ігнорується. Люди, за Л.Фейєрбахом, пов'язані між собою лише природними зв'язками. Ні історична епоха, ні тип суспільних відносин, ні класова, національна, професійна приналежність людини значення не мають. За влучним виразом Ф.Енгельса, Л.Фейєрбах, захищаючи матеріалізм “внизу” (в поглядах на природу), залишився ідеалістом “зверху” (в розумінні людської історії).

Контрольні запитання

1. Поясніть, чому німецьку класичну філософію виділяють в окремий період розвитку новоевропейської філософії?
2. Розкрийте зміст і значення “коперніканського перевороту” І.Канта у філософії.
3. Поясніть, у чому полягає відмінність між розсудком та розумом у філософії І.Канта?
4. Що таке предмет і “річ-в-собі” у філософії І. Канта? Як вони співвідносяться?
5. Окресліть, в якому напрямі розвивали свої філософські ідеї І.Г.Фіхте та Ф.Шеллінг.
6. Окресліть основні аспекти розуміння субстанції Г.Гегелем.
7. Поясніть розуміння Г.Гегелем життєвого циклу абсолютної ідеї.
8. Окресліть основні особливості філософської позиції Л.Фейєрбаха.

Теми рефератів

1. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
2. Вплив ідей німецької класичної філософії на розвиток української філософії.
3. Ідея “коперніканського перевороту” “в філософії І.Канта та її сучасне значення.
4. Вчення І.Канта про рівні та форми пізнання.
5. Етичні та естетичні ідеї І.Канта.
6. Принцип активізму у філософії І.-Г.Фіхте.
7. Філософські ідеї Ф.Шеллінга.
8. Вчення Г.Гегеля про абсолютну ідею.
9. Г.Гегель про можливості та процесуальний характер людського пізнання.
10. Теорія діалектики Г.Гегеля.
11. Антропологічні та соціальні ідеї Л.Фейєрбаха.

Рекомендована література

1. Антология мировой философии. – Т.3. – М., 1971.
2. Гегель Г.-В.Ф. Філософія: В 2-х томах. – Т.1. – М., 1976; Т.2. – М., 1977.
3. Кант И. Критика чистого разума. – М., 1994.
4. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука. – Т.1. – Часть 3. – К., 1992.
5. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М., 1991.
6. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
7. Татаркевич В. Історія філософії. – Т.2. – Львів, 1999.
8. Тевзадзе Г., Иммануил Кант. Проблемы теоретической философии. – Тбилиси, 1979.
9. Фейєрбах Л. История философии: В 3-х томах. – Т.3. – М., 1967.

Тема 6. Сучасна світова філософія

План і основний зміст теми

1. Некласична філософія кінця XIX – початку XX ст.
2. Психоаналіз і неофрейдизм.
3. Екзистенціальна філософія та її різновиди.
4. Еволюція релігійної філософії XX ст.
5. Проблема знання, мови і розуміння у філософії XX ст.

Основні поняття теми: ірраціоналізм, сцієнтизм, воля, життя, влада, позитивізм, несвідоме, лібідо, екзистенція, персоналізм, неотомізм, панпсихізм, феноменологія, герменевтика, структуралізм.

Конспективний виклад теми

XIX-те століття розглядають загалом як перехідну добу від Нового часу до сучасності. Тому, з історико-філософського погляду, багато ідей, розробка яких почалася в XIX-му ст., ведуть у сьогодення.

Політичний клімат цієї епохи сформувався під впливом наслідків Французької революції. Особливо помітне прагнення до утворення незалежних національних держав під гаслом права нації (народу) на самовизначення.

Лібералізм орієнтується на панування розуму і реалізацію індивідуальної свободи (прав людини), а також на вільну економіку.

Соціалізм виступає проти капіталістичного суспільного ладу. Він прагне такого суспільного ладу і такого розподілу власності, який забезпечував би добробут та рівність прав і для соціально слабких класів.

Визначальним для духовного клімату доби був потужний поступ природничих наук і техніки. На ньому ґрунтується оптимістична віра в майже необмежені можливості людини щодо перебудови світу. Показовим є професійний

образ інженера, який практично застосовує свої теоретичні знання. Нові можливості техніки ведуть спочатку в Англії до так званої промислової революції. У її ході складаються класи підприємців і пролетарів.

Зростання національного життєвого рівня при одночасному зубожінні промислових робітників у зв'язку з надто довгим робочим днем і низькою заробітною платою призвело до сильної соціальної напруженості.

Глибокі зміни образу людини викликали праці Чарльза Дарвіна ("Походження видів", 1859 р., у якій показано еволюцію всього живого) та Зигмунда Фрейда ("Тлумачення сновидінь", 1900 р., у якій розкриваються несвідомі мотиви душевного життя).

У філософії могутню ідейну споруду німецького ідеалізму після смерті Гегеля (1831 р.) змінює протилежне йому вчення, що прагне прокласти нові шляхи за допомогою критики ідеалізму.

Лівогегельянство (в тому числі Л.Фейєрбах) дистанціюється від гегелівської філософії релігії і філософії держави й, таким чином, стає на критичні щодо релігії та ліберальні в політичній сфері позиції з помітною тенденцією до матеріалізму. Карл Маркс висловлює свою критику всієї попередньої філософії в знаменитому вислові: "Філософи лише по-різному пояснювали світ; але справа полягає в тому, щоб змінити його".

У Данії Серен К'єркегор критикує беззмістовність абстрактного мислення, маючи на увазі насамперед Гегеля:

"Що таке абстрактне мислення? Це мислення, при якому немає того, хто мислить... Що таке конкретне мислення? Це мислення, при якому існує той, хто мислить... при якому існування дає існуючому мислителю ідеї, час і простір".

Виступ К'єркегора на захист конкретного суб'єкта як основи будь-якого мислення від його розчинення в стихії абстрактно-загального послужив вирішальним імпульсом для розвитку екзистенціальної філософії XX-го ст.

На думку Артура Шопенгауера, в основі світу лежать не принципи розуму, а воля – ірраціональний і сліпий потяг, у результаті безперервної діяльності якого як його об'єктивації виникають явища.

Піднесення природничих наук у XIX-му ст. спонукало багатьох філософів до спроб нового обґрунтування філософії – за аналогією до методу природничих наук. Заява Франца Brentano звучить як програма: “Істинний метод філософії – не що інше як метод природничих наук”. Тому позитивізм (Конт) вбачає прогрес людства в переході мислення до позитивної, тобто наукової стадії.

Своєрідність наук про дух натомість полягає в історизмі, особливо у Дільтея, який, розвиваючи специфічний метод наук про дух, намагається забезпечити йому самостійний щодо природничих наук фундамент. Особливу роль відіграє при цьому підкреслювання історичності всіх людських творінь, на відміну від природи.

Фрідріх Ніцше піддає гострій критиці традиційні моральні цінності, розкриваючи їхні приховані мотиви. Предмет його пізньої творчості – нова епоха, побудована на переоцінці всіх цінностей, і пришестя “надлюдини”.

Характерною ознакою XX-го століття є вибухоподібний розвиток знань у сфері техніки і природознавства. Сучасна фізика розширює картину світу далеко за межі класичної фізики: теорія відносності й квантова фізика відкривають нові перспективи світобудови в царині найменших і найбільших фізичних об'єктів. Біологія у сфері теорії еволюції являє нові образи людини, так само як психологія, передусім психоаналіз Фрейда, виявляє нові виміри питання про людське життя.

Це відбилось на філософії у різних формах. З одного боку, методи й набутки сучасної логіки заклали основи поступу в науці й техніці (наприклад, комп'ютери). Такі філософи, як Фреге і Рассел, однаковою мірою брали активну

участь у розвитку математики, логіки і філософії XX-го ст. З іншого боку, природнича наука стає мірилом і водночас об'єктом філософії. У новому позитивізмі за ідеал вважається точність і абсолютність положень природознавства. Теорія науки, тобто філософське осмислення методів, будови та результатів окремих наук, є в цьому відношенні характерною для сучасності. Логістика як метод і точність, як мета заступили традиційні філософські постановки питань. Колишні метафізичні проблеми вважаються непроглядною плутаниною понять, що не піддаються розплутуванню: “Люди звикли до “звільнення світу від чарів”... відбулося пристосування чуттєвого життя до пізнання. Таким чином, світоглядні проблеми відпадають самі собою не тому, що знаходять відповідь, а тому, що стають безпредметними” (Е. Топіч).

Із цим тісно пов'язаний “linguistic turn” у філософії XX-го ст.: поворот до мови як її предмета.

Пізніше починає розвиватися філософія звичайної мови (“ordinary language philosophy”): її предмет – мова в реальному повсякденному вживанні.

Одним із найважливіших представників обох напрямів є Вітгенштейн.

Людина і її життєвий світ стоять у центрі уваги інших напрямів: конкретний життєвий шлях людини – зосередження інтересів філософії екзистенціалізму, предтечею якої вважають К'єркегора. У XX-му ст. її представляють Ясперс, Сартр і Камю.

Запроваджений Гуссерлем метод феноменології має шляхом звернення до внутрішніх процесів свідомості надати нової достовірності знанням про сутність речей і людини, її вплив сягає цілої низки сфер: Мерло-Понті намагається з'ясувати з її допомогою, як людська свідомість та поведінка розкривають для себе і структурують світ.

Шелер пристосовує її до етики й антропології.

Н.Гартман на її підставі робить внесок в обґрунтування нової онтології. Екзистенціалізм Сартра, антропологія Плеснера і герменевтика Рікера також зазнали впливу феноменології.

Вона також підготувала знаряддя, яким Гайдеггер здійснив широкоосяжну спробу заново осмислити буття. Завдання його фундаментальної онтології – стати новою точкою відліку, яка не підлягає забуттю буття, що властиво традиційній філософії.

Об'єктами гострої критики у філософській рефлексії часто стають суспільство і культура: з одного боку, з позицій філософії життя першої половини століття, Бергсон, Зіммель і Клагес роблять спробу вказати на елементарні життєві функції людини і вбачають у сучасній культурі небезпеку, котра скоріше спотворює, ніж заохочує гуманне начало.

З іншого боку, марксизм стає носієм соціальної критики й суспільних реформ. Ленін і Мао будують на його основі нові системи правління і господарювання, які спричинили зміни на політичній карті світу.

“Критична теорія” також послуговувалась ідеями марксизму в своєму аналізі суспільства.

Герменевтика (Гадамер, Рікер) займається умовами розуміння. У сучасній своїй версії вона звертається не лише до аналізу письмових джерел і творів мистецтва, а й до всіх форм прояву індивідуальної і соціальної активності.

На підставі теорії мови Соссюра структуралізм (Леві-Строс, Фуко) прагне розшифрувати несвідомі структури, що лежать в основі людського мислення, поведінки і суспільного устрою.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні тенденції неklasичної філософії кінця XIX ст.
2. Які особливості сучасної світової філософії?

3. Охарактеризуйте, що таке “екзистенція”?
4. Основні концепції філософської антропології.
5. У чому сутність еволюції релігійної філософії XX ст.?
6. Що таке принцип верифікації?
7. Чи є екзистенціальна філософія гуманістичною?

Темі рефератів

1. Проблеми людини та її свободи у філософії екзистенціалізму.
2. Концепція переоцінки цінностей у філософії Ф.Ніцше.
3. Людина та історія в екзистенціальній філософії К.Ясперса.
4. Структуралізм у гуманітарному пізнанні.
5. Проблема раціонального та ірраціонального у філософії XX ст.
6. Загальне та особливе у неопозитивізмі і постпозитивізмі.

Рекомендована література

1. Жильсон Э. Разум и Откровение в Средние века // Богословие в культуре Средневековья. – К., 1992. – С.6-48.
2. Зарубіжна філософія XX століття. – К., 1993. – 239 с.
3. Леві-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994. – С.15-18, 38-108.
4. Маритен Ж. Философ в мире. – М., 1994. – С.5-23.
5. Сумерки богов. – М., 1989. – 398 с.
6. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990. – С.346-349.
7. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1992. – С.45-98.
8. Фуко М. Слова и вещи. – СПб., 1994. – С.54-80.
9. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992. – С.46-124.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.288-418.

Тема 7. Філософська думка в Україні

План і основний зміст теми

1. Філософія давніх слов'ян.
2. Філософія епохи Реформації та Відродження.
3. Філософія в Києво-Могилянській академії.
4. Філософські ідеї Григорія Сковороди.
5. Філософські ідеї Тараса Шевченка.
6. Філософія України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Основні поняття теми: антеїзм, антропоморфізм, барокальність, братські школи, емоційність, естетизм, кордоцентризм, “споріднена праця”, ноосфера.

Конспективний виклад теми

Філософська думка українського народу походить з глибини віків. Ще тисячу років тому наші предки ставили і вирішували суто філософські питання, які й сьогодні хвилюють суспільство. В часи праукраїнської Трипільської культури (IV-V ст. до н.е.) утворилася самобутня міфологічна система світобачення.

Якісно новий етап розпочався наприкінці IX ст. після завершення об'єднання східних слов'ян у державних кордонах Київської Русі. Офіційне хрещення Русі у 988 р. супроводжувалося витісненням міфологічних вірувань, відбувався болісний революційний процес зміни світогляду, почали закладатися підвалини власної філософії. Філософія епохи Київської Русі і подальших етапів розвитку українського мислення мала домінуючий християнський характер. У філософській думці доби Київської Русі переважала етична проблематика. Людина і соціум розглядалися крізь призму конфлікту добра і зла. У соціальних філософських ідеях лунали мотиви єдності земель Київської Русі, зміцнен-

ня і централізації держави, необхідності розвитку освіти, культури. У галузі теорії пізнання відчувались мотиви зверхності віри над знанням; метою пізнання вважали Бога, а єдиним методом пізнання – Божественну відвертість. Найвідоміші мислителі цього часу: Іларіон Київський (XII ст.), Володимир Мономах (XI-XII ст.), Климент Смолятич (XII ст.). Треба знати, що Іларіон Київський, перший Київський митрополит з русичів, був соратником Ярослава Мудрого в об'єднанні Русі. Він стояв біля витоків християнської філософської думки в Україні. Його найвідоміший твір “Слово про Закон і Благодать”. Головна ідея твору – перевага Нового Завіту над Старим. На основі Біблії Іларіон доводить, що зараз не існує боговibrаних народів. Благодать в Ісусі Христі дарована всьому людству за вірою. Він тлумачить провіденційне розуміння історії, згідно з яким кінцева мета існування людства передбачена Богом у його пророцтвах. Іларіон у “Слові” намагається осягнути сутність Бога і необхідність людини наблизитися до Ісуса Христа.

Суто філософське питання співвідношення віри і розуму розв'язується у плані їх гармонізації. Митрополит Іларіон обґрунтовує, що прилучення до віри означає прилучення до інтелектуальної культури світу, а вірування в єдиного Бога Ісуса Христа є не тільки святим, а й розумним.

Для філософії українського Відродження (XIV-XVII ст.) властиве переплетення філософських інтересів з релігійними. З одного боку, “віра батьків” – православ'є, з другого, – католицизм та унія (частина українського православного духовенства прилучилася до римської церкви і увійшла з Римом в унію). В Україні ширилися єзуїтські школи, де безкоштовно навчали дітей бідних православних українців і наvertsали їх у католицизм. Щоб протистояти окатоличенню українців, православне духовенство зверталося до так званих “ворогів власного ворога”, тобто до протестантських ідей Мартіна Лютера.

Важливою тенденцією цього періоду є прагнення до вираження національної самобутності, яке проявляється, власне, у боротьбі проти католицької експансії та заміни латинської мови викладення українською. Цю боротьбу очолили релігійно-національні організації православного населення – братства. Братства виникали інтенсивно наприкінці XVI та на початку XVII ст. у Львові, Києві, Луцьку, Острозі, інших містах. Проте для діяльності братств ще не було властиве виділення філософії в окрему форму суспільної свідомості. Діячі братств тільки висловили окремі релігійно-філософські ідеї (Ісайя Копинський, Кирило (Транквіліон) Ставровецький).

На цьому етапі розвивалася політико-правова думка, розглядалися проблеми людини: сенсу її життя, призначення тощо (Станіслав Оріховський, Христофор Філалет, Іван Вишенський). Доволі відома постать в українському духовному житті цього часу (XVI-XVII ст.) – Іван Вишенський – письменник і мислитель. Вивчаючи спадщину великого українського мислителя, пересвідчуємося, що його філософське сприйняття ґрунтується на текстах Святого Письма. Він був послідовним у боротьбі проти католицизму, гноблення українського народу, звертався до ранньохристиянських, апостольських ідей, висловлених у Біблії. Надаючи особливого значення оцінці людини, Вишенський представляє її не як об'єкт боротьби двох сил – тілесних і духовних, а як істоту, що має душу (свідомість), вільну волю і можливість обрати, на чю сторону стати – тіла чи духу. Він підкреслював, що оскільки людина – єдність тіла і духу, вона поєднує в собі вічне і часове.

Києво-Могилянська Академія – одне з найяскравіших явищ української духовної культури XVII-XVIII ст. Була заснована в 1632 р. майбутнім митрополитом Київським Петром Могилою. Вона започаткувала наукову, інтелектуальну Україну, національну вищу школу в сучасному розу-

мінні. Києво-Могилянська академія стала такою ж значущою для українців, як Оксфорд для англійців і Сорбона для французів. Філософські курси, які читалися тут, були значною мірою схоластичними. Вони спрямовували до інтелектуального пізнання істин віри, що сприяло подоланню стійкої традиції пошуків істини на містичному шляху єднання з Богом. Засвоєння західноєвропейської культури через ознайомлення з творами її провідних представників сприяло прискоренню національно-культурного та соціально-політичного розвитку українців. Найвідоміші викладачі Києво-Могилянської академії – Інокентій Гізель, Теофан Прокопович (XVII-XVIII ст.), Георгій Щербацький (XVIII ст.). Інокентій Гізеля був професором філософії і ректором Києво-Могилянської академії.

У своїй світоглядній позиції він спирався на творче походження світу. Філософію трактував як “пізнання речей через причини”, викладав діалектику, логіку, метафізику, наслідуючи у поглядах Арістотеля. Особливу увагу приділяв проблемі людини. Цьому питанню присвячена праця “Мир з Богом людині”. Характерною особливістю його поглядів є звеличення людини, приписування їй здатності й права тлумачити Святе Письмо на свій розсуд, а також тлумачити церковні постанови і “установлення людські”. Гізель вважав головним призначенням земного буття творчу активність та вільну працю. Хоча земний світ є царством зла, активна боротьба з ним є обов'язком людини, сенс життя якої полягає не у втечі від світу, а в активній боротьбі зі злом та життєвими незгодами. Гізель у праці також обґрунтовував віру в розум, інтерес не тільки до небесного життя, а й до земного, зокрема, до філософських вчень античності. Проте Московський патріархат осудив цю працю про людину як єретичну і вніс до індексу заборонених книг.

Центральною постаттю в історії української філософської думки є Григорій Сковорода. Він був вихованцем

Києво-Могилянської академії. Видатний український філософ Г.Сковорода (1722-1794 рр.) народився в селі Чорнухи Полтавської області в козацько-селянській родині. Після закінчення Києво-Могилянської академії виїжджає за кордон, відвідує німецькі університети, подорожує по Австрії, Польщі, Італії. Головне своє завдання бачить у пізнанні світу через Слово Боже, тлумачить у творах Біблію. Часто Сковороду називають українським Сократом, оскільки він не тільки за способом життя нагадує грецького мислителя, а й за те, що у його вченні практична філософія переважає над суто теоретичними питаннями, а головні твори написані у формі сократових діалогів. Український Сократ не залишив своїх міркувань майбутнім поколінням у вигляді готової системи, як у німецьких мислителів, а розмістив їх безсистемно у нечисленних творах, які з'явилися друком у збірці через 100 років після його смерті.

Завдання філософії, за Сковородою, полягає в життєвому духу, що зовні виявляється в шуканні правди. Головне завдання людського життя, або філософія, лежить не в досягненні правди, а у вічному прагненні до цих недосяжних цілей. Людину мислитель уявляє як мікрокосм, у якому віддзеркалюється великий світ або макрокосм. Світ, який пізнає людина, складається з двох принципів або двох "натур" – видимої і невидимої. Видимою натурою є матерія, що має тимчасове значення, другим принципом є "правда, краса, суть, думка, дух". Отже, кожна річ існує подвійно (1) як матерія, яку бачимо, і (2) як невидима дійсність. Людина, як частина світу, так само подвійна, як матеріальне видиме тіло і невидимий нематеріальний дух. Найвагоміша складова людини – дух. Справжнє народження відбувається тоді, коли "включається" дух людини. Сутність людини не вичерпується інтелектом, абстрактною, теоретичною правдою, а потребує участі волі та почуттів. Виходячи з цього, головний наголос у своєму вченні Сковорода робить

на життєвих питаннях, а не на теоретико-пізнавальних міркуваннях.

Найвища мета, до якої прямує людина – бути щасливою. Розуміння щастя, за Сковородою, – осягнення Божої волі у своєму житті, або, інакше, – життя за справжньою натурою речей. Кожна річ є легка і солодка, якщо вона комусь є "вродженою". Він підкреслював, що природа помщається на тому, хто вибрав собі невідповідне заняття, бо чужа роль приносить незадоволення і журбу: "Ліпше бути звичайним котом, ніж левом з натурою осла", – писав Сковорода. Щастям є робити те, до чого покликаний, жити у згоді з природою, Богом.

Значний внесок у розвиток українського філософського мислення XIX – початку XX ст. зробили такі мислителі і письменники, як П.Юркевич, М.Гоголь, П.Куліш, Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко. Провідний характер їх філософського мислення – екзистенційний. Спільні ознаки екзистенційного мислення П.Юркевича, М.Гоголя, П.Куліша – мислителів XIX ст.:

- пошуки трансцендентних пояснень усіх проблем буття;
- піднесення понад усе суб'єктивності, індивідуальності особи;
- надання переваги чуттєвому, інтуїтивному пізнанню, обґрунтування безсилля науки в намаганні розв'язати одвічні проблеми людського буття;
- несистемний характер філософських вчень;
- аналіз свобод людини як найважливішої проблеми буття;
- відтворення трагедійності буття як наслідку гріхопадіння;
- намагання знайти шляхи виходу з кризових станів, подолання відчуження людини шляхом поєднання її духу з Творцем.

Професійним філософом з названих мислителів ХІХ ст. був лише П.Юркевич. Дослідники його творчості відзначають вплив вчення С.К'єркегора. П.Юркевич виступив "завершувачем" розробки філософської "концепції серця". Вихідним моментом вчення мислителя є зв'язок серця з Богом. Саме серце є осередком віри, центром життя особи. Провідне значення Юркевич надає внутрішній людині – невидимій людській сутності. У своїх працях мислитель розтлумачує шляхи пізнання Бога, досягнення Царства Божого на землі. Особливого значення набуває філософська думка, розкрита у творах художньої літератури. Екзистенційне філософствування виступає тут як один із напрямків інтеграції літературно-художнього та філософського мислення.

Загальною особливістю екзистенційного філософствування Т.Г.Шевченка, Лесі Українки, І.Франка є те, що всі болючі проблеми вибору в "межових" ситуаціях – життя і смерті, волі і рабства, любові й ненависті – вони пов'язують із національним питанням.

Особливо цікавою постаттю серед згаданих українських письменників є І.Франко. Його екзистенційно-філософська спадщина представлена, зокрема, поемами "Мойсей", "Іван Вишенський", "Страшний суд", поезіями "Притча про життя", "Мама природа", в яких продемонстрована перемога віри над знанням. Будучи спочатку апологетом розуму, шукаючи з його допомогою відповіді на "загадки" життя, письменник приходять до висновку про його цілковиту поразку. Аналізуючи кризові, межові ситуації в українській історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. – соціальне розшарування, поширення марксизму, раціоналізму, Франко приходять до змалювання трагізму покоління і доби "розуму без віри і культу матерії".

Значний вплив на занепад української філософської думки ХХ ст. спричинили втрати, які понесла українська

інтелігенція в роки революції і громадянської війни, виїзд за кордон наукової і творчої інтелігенції, висилання за межі СРСР провідних учених. Натомість радянський уряд та комуністична партія ВКП(б) вживають заходів щодо підготовки вчених, які стануть провідниками політичних та ідеологічних доктрин нової влади.

Створюється інститут Маркса-Енгельса, розпочинається видання їхніх праць. Праці "Діалектика природи" Ф.Енгельса, "Матеріалізм та емпіріокритицизм" В.Леніна та "Про значення воєнничого матеріалізму" стають основою визначення філософського курсу в СРСР. На ґрунті вивчення згаданих праць виникає дискусія між групою Деборіна (діалектики) та групою Тимірязєва (механісти). Наслідком дискусії стає визнання того, що єдино вірним світоглядом є марксизм-ленінізм та його філософія – діалектичний та історичний матеріалізм.

У грудні 1932 р. Й.Сталіним проголошується "поворот на філософському фронті", який означає повний перехід від філософії до політики та псевдофілософії, що виголошується у "Короткому курсі ВКП(б)" як вершина філософської думки та зводиться до коментування рішень партійних форумів у дусі марксизму-ленінізму.

Упродовж 30-40-х років філософське життя в радянській Україні "завмирає". Проте певний розвиток національної філософії відбувається за межами України. За кордоном створюються культурно-громадські, освітні, науково-дослідницькі центри, в тому числі у галузі філософії. Йдеться, в першу чергу, про Український Вільний Університет (Прага, 1921 р.); Українську Вільну Академію Наук (Аугсбург, 1945 р.); Український Вільний Університет та наукове товариство імені Т.Шевченка (Мюнхен); Гарвардський український дослідний інститут (70-ті роки); Інститут українських студій (Канада). Ці заклади створюють базу для досліджень у галузі розробки філософії української

ідеї. Певний внесок у її розвиток зробили Д.Донцов, В.Липинський, Д.Чижевський, М.Шлемкевич.

Пошвавлення філософського життя в Радянській Україні відбувається завдяки активній діяльності талановитого філософа П.Копніна (1922-1971 рр.). В Україну він приїжджає у 1958 р. З 1962 р. до 1968 р. – директор інституту філософії АН України. Наукові інтереси П.Копніна зосереджуються навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання, методології науки, які лягають в основу наукових пошуків створеної вченим київської школи “логіки наукового пізнання”. Спираючись на апарат сучасної формальної логіки та на культурознавчий матеріал, вчені досліджують такі складові наукового пізнання, як наукова проблема, науковий факт, наукова абстракція, наукова ідея, світогляд тощо.

Іншим спрямуванням, що активізується у цей час, є історико-філософські дослідження. В першу чергу, це спадщина німецької класичної філософії, здобутки зарубіжної філософії ХХ ст. та питання історії філософії України.

Зрештою у 1968 р. Копніна і його школу в Москві звинувачують у проповіді ідей “буржуазної філософії”. У 70-ті роки деяких українських філософів репресовано за звинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі”, що, проте, не зупинило розвиток національної філософської культури.

Контрольні запитання

1. Що таке національна філософія?
2. Назвіть основні риси філософських пошуків у Київській Русі.
3. Сформулюйте принципи філософії “братських шкіл”.
4. Філософія у Києво-Могилянській академії.
5. Новітній характер філософії Г.Сковороди.
6. Гуманізм філософії Т.Шевченка.

7. Сутність філософії І.Франка.
8. Філософія лірики Л.Українки.
9. Що таке філософія українського духу?
10. Основні етапи історико-філософського процесу в Україні.

Теми рефератів

1. Своєрідність філософії України в контексті світової культури.
2. Християнство і філософія у Київській Русі.
3. Філософські мотиви “Слова о полку Ігоревім”.
4. Філософія Г.Кониського.
5. “Український дух” філософії Г.Сковороди.
6. Філософські принципи “Кобзаря” Т.Шевченка.
7. Національний характер філософії І.Франка.
8. Розвиток філософських традицій у творчості вітчизняних природознавців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

Рекомендована література

1. Велесова книга. – К., 1994. – 315 с.
2. Горський В.С. Історія Української філософії: Курс лекцій. – К., 1996. – 288 с.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.14-32.
4. Історія філософії України: Підручник. – К., 1994. – С.3-407.
5. Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993. – 553 с.
6. Кониський Г. Філософські твори: У 2-х т. – К., 1990.
7. Леся Українка. Твори: У 2-х т. – К., 1986. – Т.1. – С.16-115; Т.2. – С.42-228.
8. Мацько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С.28-76.
9. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990. – С.18-241.
10. С.Возняк, М.Голянич, Ю.Москаленко. Філософська думка України: імена та ідеї. Івано-Франківськ, 2003.

11. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973.
12. Філософія відродження на Україні. – К., 1990. – С.43-91.
13. Франко І.Я. Зібр. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.45. – С.13-82.
14. Хижняк З.Л. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – 224 с.
15. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1992. – С.17-88.
16. Шевченко Т.Г. Твори: У 5-ти т. – К., 1978-1979. – Т.5. – С.12-68.
17. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990. – С.7-58.

Тема 8. Філософський зміст проблеми буття

План і основний зміст теми

1. Світ як єдність об'єктивної дійсності і людської сутності.
2. Філософський зміст категорії буття.
3. Єдність матерії, руху, простору, часу.
4. Історична еволюція поглядів на матерію.

Основні поняття теми: світ, онтологія, буття, рух, простір, час, розвиток, прогрес, регрес, існування, реальність, дійсність.

Конспективний виклад теми

Проблема буття яскраво виникає лише тоді, коли передумови її виникнення перетворюються на предмет сумнівів і роздумів. Варто лише сказати, що світ існує “тепер”, коли природно виникають питання про його минуле та майбутнє. Відповідаючи на них, одні філософи стверджують, що світ неминущий – завжди був, є і буде. Інші доводять, що світ був, є та буде, але має при цьому початок і кінець як у просторі, так і в часі. При роздумах про буття у людини виникають питання про смерть та життя, мінливість і сталість буття, про його влаштованість та його структуру. Бут-

тя визначають звичайно як філософську категорію для позначення всієї існуючої реальності.

За допомогою цієї категорії інтегруються основні ідеї, які втілені в процеси послідовного осмислення питання про існування світу:

- світ є, він як безмежна і непроминальна цінність;
- природне і духовне, люди й істоти одночасно існують, хоча і в різних умовах їх існування як передумова єдності світу;
- світ утворює сукупну реальність, дійсність, яка випереджає свідомість і дії конкретних індивідів та поколінь людей;

– існуючи в тісному взаємозв'язку і багатоманітності своїх форм, буття виявляється через зв'язки між одиничними сутностями, кожна з яких невідтворювальна, унікальна.

У філософії виділяють чотири відмінні, але взаємопов'язані основні форми буття:

- 1) буття речей, процесів, яке поділяється на буття речей, процесів природи, буття природи як цілого та буття речей і процесів, створених людиною (“друга природа”);
- 2) буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей і суто людське буття;
- 3) буття духовного (ідеального), в якому розрізняють індивідуалізоване духовне і об'єктивне духовне;
- 4) буття соціального, яке вміщує в собі індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) та буття суспільства.

Більшість філософів трактує матерію як філософську категорію для визначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них. Дана дефініція не пов'язує матерію з будь-яким конкретним уявленням науки про будову матеріального світу.

Матерія – це філософська категорія, яка відображає загальні універсальні властивості навколишнього світу.

Вона існує лише в різноманітності конкретних об'єктів, через них, а не поряд з ними. В цьому визначенні підкреслюється, що об'єктивна реальність існує незалежно від свідомості (первинна стосовно неї) і є джерелом наших знань (відображається нашою свідомістю). Матерія має атрибутивні властивості:

- абсолютність (вона єдина об'єктивна реальність, яка є причиною самій собі, вона вічна, незнищувана);
- невичерпність різноманітності матеріального світу;
- системно-структурна упорядженість матерії.

Знання, отримані сучасною наукою про оточуючий світ, повністю збігаються з положеннями наукової філософії:

- загальний спосіб існування матерії є рух в його різноманітності;
- існування матерії в просторі і часі;
- відображення як всезагальна властивість матерії;
- об'єктивність (існування матерії поза і незалежно від людини і людства).

Основними видами матерії є речовина та поле.

Категорія “матерії” дозволяє розкрити універсальні взаємозв'язки, притаманні всім предметам і явищам, формам та способам буття. Ними є рух, час і простір.

Рух та матерія не можуть існувати окремо, вони принципово нерозривні, і рух без матерії неможливий, як і матерія без руху. Рух у філософії розуміють як будь-яку зміну. Оскільки матерія є абсолютною, рух як атрибут матерії також є абсолютним. Разом з тим, рух має відносний характер, оскільки проявляється через конкретні форми (види) матерії, які мають відносно сталу природу. Так, Земля нерухома відносно людини, що мешкає на ній, але рухається відносно Сонця. В основу класифікації форм руху покладено наявність конкретного матеріального носія. За найпростішою класифікацією відрізняють такі форми руху, як:

– механічний – це переміщення тіл у просторі повною траєкторією. Носіями руху тут є конкретні тіла – падіння каміння, політ супутника і та ін.;

– фізичний – об'єднує в собі такі явища, як теплота, світло, електрика, магнетизм, гравітація;

– хімічний – це складні взаємодії атомів, які породжують під час реакцій нові, більш складні речовини;

– біологічний – це існування та розвиток живих організмів, у тому числі і рослин. Носієм процесів життя є білок;

– соціальний – це вся сукупність явищ та процесів, які відбуваються в суспільстві, їх носієм є людина. Найбільш складним проявом соціального руху є процес людського мислення.

У нинішній час наука вивчає цілу низку нових форм руху матерії – геологічну, географічну, космологічну та ін. і пропонує новий варіант класифікації форм руху:

– “світ ядра” (частинки та античастинки). Це так звані ядерні форми руху матерії;

– “світ електромагнетизму” об'єднує внутрішньо-атомні, молекулярні процеси, рух і взаємодію заряджених частинок;

– “світ тяжіння” (плазма, планетарна речовина). Це гравітаційні форми руху матерії;

– “світ життя” об'єднує біогенетичні, популяційні, організаційні та інші подібні процеси на нашій планеті;

– “світ людського суспільства” – це єдність матеріального і духовного, система діяльності людей та їх відношень.

У цій класифікації форми руху виділені з урахуванням рівня організації матерії, її постійного ускладнення. Для простоти можна виділити форми руху: в неживій, у живій природі, в суспільному житті. Таким чином, зробимо висновок: існує стільки форм руху матерії, скільки ми можемо виявити рівнів упорядкування матерії.

Основними формами існування матерії є простір і час. Простір – це взаємне розташування речей та процесів, їх

протяжність і певний порядок взаємозв'язку. Елементами простору є точка, обсяг, довжина, відстань та ін. Час – це тривалість існування речей і процесів, послідовність зміни їх станів. Можна говорити про фізичний, біологічний, соціальний, космічний час. Дехто вирізняє екзистенціальний час, маючи на увазі складний потік почуттів та відчуттів людини, інших її духовних станів.

Однією з головних проблем філософії є проблема єдності світу. Матеріальна єдність світу виявляється:

- у підпорядкуванні всіх явищ об'єктивного світу загальним законам та закономірностям;
- в абсолютності, вічності, незнищеності матерії;
- в єдності всіх атрибутивних властивостей матерії, у зв'язку всіх її форм руху;
- у нескінченному різноманітті взаємних перетворень явищ об'єктивного світу;
- в історичному розвитку матерії, виникненні живої та соціально організованої матерії на основі менш складних форм її існування;
- у побудові всього матеріального виключно з елементів, що є в періодичній системі Д. Менделєєва, у тотожності фізико-хімічного складу на рівні речовини;
- в єдності структурних елементів живої матерії (ДНК, РНК, білки і т. ін.).

Існує й інша категорія, яку використовують поряд з категорією “матерія”. Фундаментальним вирішенням проблеми взаємозв'язку людини з об'єктивними умовами її існування є філософська категорія-образ “світ”. У категорії світу сформовано смисловизначеність людської особистості, розуміння нею системи природи і суспільства, до яких вона належить, свого місця в об'єктивності, її злитість із нею, свідому причетність до неї.

Матерія як філософський образ – це те, що існує поза людиною; буття – це те, як людина існує в тому, що поза нею, а світ – це те, як існуюче поза нею існує в ній.

Контрольні запитання

1. Як формуються уявлення про світ?
2. Які теоретичні моделі світу?
3. Що таке онтологія?
4. Які форми має людське буття?
5. Розкрийте філософський зміст понять *матерія, простір, час, рух*.
6. Що таке духовне, психіка, свідомість?
7. Які існують проблеми створення цілісної картини світу?

Темі рефератів

1. Філософський зміст проблеми буття.
2. Категорія буття: її смисл і специфіка.
3. Буття і небуття.
4. Буття і сутність.
5. Діалектика основних форм буття.
6. Проблематичність людського буття.
7. Буття світу і людини.

Рекомендована література

1. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Учеб. пособие. – М., 1994. – Гл.2, 5.
2. Гегель. Наука логики: В 3-х т. – М., 1970. – Т.1. – С.123-256.
3. Гегель. Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – Т.1. – С.107-263.
4. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены. – М., 1991. – С.34-72.
5. Разумный В.П. Драматизм бытия: истоки бесперспективности. – М., 1991. – С.3-43.
6. Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. – М., 1987. – С.5-49, 196-254.
7. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 1993. – Розд.3.
8. Філософія: Підручник / За ред. Г.А.Заїченка та ін. – К., 1995. – Розд.5.

9. Философия: Учебник / Под ред. В.Д.Губина, Т.Ю.Сидориной и др. – М., 1996. – С.133-152.

Тема 9. Свідомість

План і основний зміст теми

1. Виникнення і природа свідомості.
2. Генезис свідомості.
3. Історія становлення психічного відображення.
4. Визначальна роль соціальності у виникненні свідомості.
5. Структура свідомості, її основні рівні.

Основні поняття теми: розум, інтелект, мозок, подразливість, онтогенез, відчуття, сприймання, уявлення, адаптація, спілкування, рефлексія.

Конспективний виклад теми

Проблема свідомості завжди привертала увагу філософів, оскільки визначення місця і ролі людини у світі передбачає з'ясування природи людської свідомості. Поняття свідомості – ключове для аналізу усіх форм духовної і душевної життєдіяльності людини, засіб контролю, регулювання, управління взаємовідносин між людиною і світом. Ця проблема має особливе значення для філософії і тому, що ті чи інші підходи до питання про суть свідомості, її характер, співвідносин із буттям торкаються вихідних світоглядних основ будь-якого філософського напрямку.

На ранніх ступенях розвитку філософії відсутнє чітке розмежування свідомого та несвідомого, матеріального та ідеального у трактуванні психічних явищ. Так, основу свідомих дій Геракліт визначав поняттям логос (слово, думка, суть речей). Вперше розрізняли матерію і свідомість софісти, а за ними – Сократ. У Платона об'єктивний зміст

актів свідомості відокремлюється в особливий світ ідей, протилежних всьому матеріальному світу. Відтоді проблема свідомості не втрачає гостроти, а в сучасних умовах навіть актуалізується. Це зв'язано зі зростанням ролі свідомості в житті людини і суспільства, з новими досягненнями науки в осягненні свідомості: з відкриттям безсвідомого, виявленням нових фактів, що утворюють проблемне поле парапсихології, досягненнями реаніматології, які спонукають до роздумів про те, що відбувається зі свідомістю людини після смерті тощо.

Свідомість має складну багатогранну природу. Крім філософії, свідомість вивчають психологія, фізіологія, біологія, соціологія та ін. На відміну від окремих наук, філософія прагне до цілісного, системного осягнення всесвіту і людини. Тому при вивченні свідомості філософи намагаються розкрити різні її аспекти: гносеологічний (відображаючий), онтологічний (буттєвий), аксіологічний (ціннісний), соціокультурний; прагнуть виявити механізми її становлення та розвитку в онто- і філогенезі, розкрити її соціально-діяльну суть; дати змістовний аналіз, дослідити особливості функціонування свідомості на різних суб'єктних рівнях (індивідуальному і соціальному), у різних конкретно-історичних умовах і тим самим “виробити цілісну теорію свідомості. При реалізації проблеми філософія спирається на дані окремих наук, що вивчають свідомість, узагальнюють їх і виконують інтегративну функцію у пізнанні свідомості.

Передумови виникнення свідомості:

1. Загальною передумовою виникнення свідомості, її джерелом є наявність у матерії такої властивості, як відображення.

2. Біологічні передумови виникнення свідомості – загальні (виникнення живих організмів, диференціація живої матерії і поява нервових клітин, нервової системи, поступовий розвиток центральної нервової системи, особливо

головного мозку, і безпосередні (розвинута нервова система, складний за своєю структурою головний мозок, виникнення відповідної тілесної організації у попередників людини, виникнення та розвиток у вищих тварин першої сигнальної системи, звукових та рушійних засобів інформації; стадна форма існування попередників людини).

3. Соціальні передумови виникнення свідомості – праця та трудовий процес, зародження членороздільної мови і мовного спілкування, утворення общинних зв'язків і життя у колективі.

Характерні риси свідомості: суспільний характер, творча активність, передбачення, абстрагованість, цілеспрямованість, опосередкованість, узагальненість.

Свідомість має складну структуру. В структурі свідомості можна виділити її рівневі та компонентні елементи. До рівневої структури свідомості належать: підсвідомість, усвідомлення, понадсвідомість, самосвідомість.

Зіткнення в одній точці перетину різних за характером об'єктивних сил (космосу, природи, соціуму, культури) породжує принципово інший феномен – людську свідомість. Здійснюється таке поєднання різних за своєю суттю процесів, яке через взаємопоєднання і взаємну рефлексію забезпечує їх збереження і подальший розвиток. Свідомість існує у формі запитання: “що це таке?”, “що з ним можна зробити?”, “чим є я по відношенню до нього?”, тобто здійснюється процес відокремлення часток у Всесвіті.

Людська свідомість як ідеальний стан має спряжені з нею форми, що існують як підсвідомі та надсвідомі утворення. Тобто вони належать до останньої, оскільки мають спільну з нею природу ідеального процесу, але відмінні від неї, бо не “потрапляють на екран” індивідуального осмислення, існують “під ним” як його підґрунтя і “над ним” як невідрефлексований індивідом стан його пізнавальних і духовних здатностей.

Кожне з цих утворень надто складне, щоб визначити його однозначно. Зокрема, надсвідоме включає в себе різноякісні компоненти, які частково мають ті ж витoki, що й людська свідомість. Багато філософів вважає, що космос впливає на підсвідомість і зумовлює певну частину її утворень. Рельєфніше виражена залежність цього плану, що існує між людиною та природою. Величезний пласт підсвідомого становлять інстинкти, які досліджені значно більшою мірою. Л.Бернард нарахував 15789 інстинктів, зведених до 6131 базових. Ці утворення підсвідомості споріднюють нас із тваринним світом, становлять природні потяги, які діють у сфері харчування, сексуальності та агресивності на рівні особливих “свідомих” мозкових структур.

Інстинкт голоду та спраги, статевий інстинкт, інстинкт самозбереження і подібні до них мають вроджений характер, частково виникають до формування свідомості як такої, вони наявні і при її відсутності, наприклад, при тяжких станах божевілля, не завжди виявляються підвладним вольовим зусиллям щодо їх подолання, хоч і мають специфіку прояву в тому, що можуть значною мірою контролюватися і “приборкуватися” їх свідомим регулюванням.

Частина інстинктивних спонукань має соціальний характер, їх особливість полягає в тому, що вони стосуються соціальної поведінки людини, але формуються в ранньому віці, знов-таки на підсвідомому рівні й утворюють основу соціальної психології.

Частково природні та соціальні інстинкти існують в єдиному сплаві. Характерним у цьому відношенні є інстинкт смерті, який значною мірою відрізняється від тваринного прагнення до самозбереження.

Найоб'ємнішою складовою підсвідомого є те, що прийнято іменувати колективно-підсвідомим, архетипом. Джерелом їх утворення є суспільне життя людей, його соціально-культурні параметри. Ґрунтовне дослідження цих

утворень можна знайти в творах структуралістів, зокрема, Леві-Строса, швейцарського психолога К.Юнга.

Суть цього компоненту підсвідомості полягає в тому, що він є наслідком суспільно-історичного досвіду людей та існує як корелятор інстинктів їх поведінки, що мають глибоке історичне коріння та містяться в глибинах психічного життя людей.

З точки зору дослідників підсвідомого як особливого феномена психіки, він є визначальним у структурі свідомості в цілому, детермінує її зміст. Надто значними є відхилення від бажаних і свідомо скеровуваних інстинктів між батьками та дорослими дітьми, абсолютно свідомо невмотивованим може виглядати потяг до людини іншої статі і т.п.

Підсвідома детермінація має місце в особистих життєзразках не лише приватного, а й соціального життя. Е.Фромм пояснює таке соціальне явище, як націоналізм, у його крайніх формах гіпертрофією нарцисизму як певного підсвідомого стану людини.

Особливо виокремлюється такий прошарок, як підсвідоме. Якщо попередньо розглянуті компоненти існують як досвідоме або позасвідоме, то надсвідоме – принципово інша форма духовної активності.

Класичним взірцем її прояву можна вважати інтуїцію. Інтуїція часто розглядається не як пізнання, а як світосприйняття, спосіб орієнтації в світі у складних і постійно змінних умовах життя. Інтуїція – це духовне зусилля, за допомогою якого можна долучатися до суті речей, своєї суті, свого призначення, смислу свого буття і т.п.

До проявів надсвідомого відносяться, крім інтуїції, ще й такі феномени, як осяяння, прозріння тощо.

Контрольні запитання

1. У чому проявляється “вторинність” свідомості, її залежність від матерії?

2. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?

3. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?

4. Як потрібно розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?

5. Якими якісними ознаками відрізняється психіка людини від психіки тварини?

6. Які структурні елементи входять до психіки людини?

7. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме і підсвідоме?

Темі рефератів

1. Відображення як всезагальна властивість матерії.

2. Відображення та інформація.

3. Виникнення і розвиток психіки як форм відображення дійсності.

4. Визначальна роль соціальності у виникненні свідомості.

5. Структура свідомості, її основні рівні.

6. Співвідношення біологічного і соціального у походженні свідомості.

7. Проблема “діалогу” людини і комп’ютерних систем.

Рекомендована література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. – М., 1991. – С.100-139.

2. Безант А. Исследование сознания. – М., 1997. – 250 с.

3. Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М., 1991. – С.33-42.

4. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991. – С.212-270.

5. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №7.

6. Ламберт Д. Доисторический человек. – Л., 1991. – С.18-21.

7. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1990. – С.295-314.

8. Методологическое сознание в современной науке. – К., 1989. – 396 с.
9. Ощя психология. – М., 1986. – С.26-37.
10. Проблема сознания в современной западной философии. – М., 1989. – 253 с.
11. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1985. – С.73-169.
12. Юркевич П. Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Божим // Вибране. – К., 1993. – С.73-115.

Тема 10. Діалектика та її альтернативи

План і основний зміст теми

1. Поняття закону у філософії.
2. Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні.
3. Закон єдності та боротьби протилежностей.
4. Закон заперечення заперечення.
5. Принцип діалектики.
6. Категорії діалектики.
7. Альтернативи діалектики.

Основні поняття теми: закон, властивість, кількість, якість, міра, момент, період, тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, конфлікт, заперечення, принцип, єдність, категорія, абстрагування, одиничне, особливе, загальне, софістика, еkleктика, догматизм, релятивізм.

Конспективний виклад теми

Діалектика як учення про всебічні зв'язки, рух і розвиток уособлює культуру теоретичного мислення, ступінь його самосвідомості, а також його спрямованість, можливості та перспективи. Етимологічно "діалектика" означає розмову, бесіду, діалог. З часів античності (Сократ, Платон, Арістотель) діалектика поступово конститується у науково-теоретичний спосіб мислення, в методологію філо-

софського пізнання. Діалектика може бути визначена як сукупність суб'єктивно усвідомлених, об'єктивно зумовлених і практично виправданих прийомів і навичок пізнавальної діяльності людини. Діалектика, як і будь-яка система, поділяється на структурні складові елементи: принципи, закони і категорії.

Принципи – це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають смисл, роль, участь усіх інших понять і суджень у процесі пізнання. Вони становлять фундамент діалектики, оскільки відображають підвалини буття і пізнання. Найбільш функціональними й авторитетними принципами діалектики є принцип зв'язку і принцип розвитку.

Розвиток і зв'язок – протилежні поняття, але у своїй протилежності вони невіддільні й утворюють суперечність – сутність діалектичного способу розгляду. Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає нова якість. Це загальна властивість матерії, її найважливіша ознака. Розвиток – це насамперед рух, зміна, але не будь-яка зміна, рух є розвитком. У процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення.

Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодія, відношення. Поняття зв'язку є вихідним для розуміння універсальних зв'язків об'єктивної дійсності. Він відбиває взаємозумовленість речей і явищ, розділених у просторі і часі. Зрозуміло, категорія зв'язку у філософії не має нічого спільного з буденно-емпіричними асоціаціями: зв'язок розуміється не як безпосереднє дотикання і нерозривність речей, а як універсальна внутрішня взаємодія, багаторазово опосередкована і закономірна безперервність існування. Існують різноманітні зв'язки. Вони класифікуються

залежно від ознак, які лягають в основу тієї чи іншої класифікації (об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, складні і прості, необхідні і випадкові, прямі і опосередковані тощо).

Діалектика має власні закони. Закон – це суттєве відношення, зв'язок між сутностями, який є об'єктивним, необхідним, загальним, внутрішнім, суттєвим, повторювальним. Загально визнаними в діалектиці є три закони. Це закон єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон заперечення заперечення.

Закон єдності і боротьби протилежностей відповідає на питання “Що є джерелом розвитку?”. У будь-якому конкретному предметі тотожність і відмінність є протилежностями, які, взаємодіючи, зумовлюють одна одну. Взаємодія цих протилежностей, як писав Гегель, є суперечністю. Уявлення про джерело розвитку виходить із визнання самосуперечливості усього сутнього. Це означає, що будь-який предмет, процес чи явище містять у собі таке, що є для них іншим, ніж те, котре виступає у них одночасно як єдність буття й небуття, існування й неіснування, через що вони внутрішньо нестабільні, мають тенденцію до руйнації своєї тотожності (рівності) – до саморуху. Взаємодія цих протилежностей і є вираженням самої суперечності, а суперечність є джерелом будь-якого руху і розвитку.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні відповідає на питання “Який характер розвитку?”. Цей закон конкретизується через ряд категорій (якість, кількість, властивість, міра, стрибок), котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загальний закон розвитку.

Гегель стверджував, що якість – це “сутнісна визначеність”. Кількість – філософська категорія, яка відображає такі параметри речі, явища чи процесу, як число, ве-

личина, обсяг, вага, розміри, темп руху, температура тощо. До певного часу кількість, її зміна не зачіпають якості предмета, і тому на це не завжди звертають увагу. Якісні зміни, що відбуваються в об'єктивному світі, здійснюються лише на основі кількісних змін. Єдність, взаємозв'язок якості і кількості виражаються в понятті міра. Міра – це межа, в рамках якої предмет залишається тим, чим він є. Порушення міри предмета веде до порушення його буття і переходу в інше. Стара якість зникає, а нова виникає.

Разом із тим виникає і нова міра, яка згодом теж буде порушена новими змінами. Стрибок є дискретністю у виникненні нового стосовно попереднього стану існуючого.

Закон заперечення заперечення відповідає на питання “Яка спрямованість розвитку?”. Основою діалектичного заперечення є суперечність. Це єдність протилежностей, момент зв'язку старого і нового. Спосіб діалектичного заперечення має бути таким, щоб давав змогу далі розвиватися, щоб була спадкоємність старого з новим. Необхідно не лише щось піддати запереченню, а й знову зняти це заперечення, тобто перше заперечення має бути таким, щоб друге заперечення залишилося або стало можливим. Якщо розмолоти зерно, то це означає, що здійснено перше заперечення, але при цьому стало неможливим друге. Тому для кожної речі, кожного предмета є свій особливий вид заперечення, при якому може відбуватися розвиток. Такий тип заперечення у філософії називають діалектичним. Яскравим прикладом такого заперечення є вся історія суспільного розвитку.

У категоріях принципи діалектики знаходять ще більш розгорнуту деталізацію. Категорії – це гранично широкі форми ідеального відображення об'єктивного світу, які служать висхідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності. Завершеної і загально визнаної системи категорій не існує. На відміну від

категорій філософії (свідомість, рух, час та ін.) категорії діалектики дані не в одиничній, а у так званій “парній” відокремленості: “зміст – форма”, “можливість – дійсність”, “причина – наслідок”, “сутність – явище” та ін. І це не випадково: категорії по-своєму відтворюють суперечливу (“парну”) побудову законів діалектики (“єдність – боротьба”, “кількість – якість”, “заперечення – заперечення заперечення”). Саме тому категорії діалектики справедливо називають неосновними законами діалектики.

Особливе місце у системі категорій діалектики займають категорії одиничне, особливе і загальне. Загальне та одиничне існують окремо у вигляді аспектів, моментів окремого предмета чи явища. Одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю.

Поняття “діалектика”, якщо розглядати його в історико-філософському аспекті, має кілька визначень: 1) в античній філософії поняття “діалектика” означало мистецтво суперечки, суб’єктивне вміння вести полеміку – вміння знайти суперечності в судженнях супротивника з метою спростування його аргументів; 2) під поняттям “діалектика” розуміють стиль мислення, який характеризується гнучкістю, компромісністю; 3) діалектика – це теорія розвитку “абсолютної ідеї”, “абсолютного духу” (у Гегеля); 4) діалектика – це вчення про зв’язки, що мають місце в об’єктивному світі; 5) діалектика – це теорія розвитку не лише “абсолютної ідеї”, “абсолютного духу”, як у Гегеля, а й розвитку матеріального світу, як у Маркса, яка враховує різнобічність речей, їх взаємодію, суперечності, рухливість, переходи тощо; 6) діалектика – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання; 7) діалектика – це логіка, логічне вчення про закони і форми відображення у мисленні розвитку і зміни об’єктивного

світу, процесу пізнання істини; 8) діалектика – це теорія пізнання, яка враховує його складність і суперечливість, зв’язки суб’єктивного і об’єктивного в істині, єдність абсолютного і відносного тощо, використовуючи в цьому процесі основні закони, категорії і принципи діалектики, їхні гносеологічні аспекти; 9) діалектика – це загальний метод, методологія наукового пізнання, творчості взагалі.

Отже, діалектика як певна філософська концепція має багато визначень, котрі дають уявлення про різні її сторони, зміст. Ми поведемо мову про три найважливіші виміри діалектики, а саме – про діалектику як теорію розвитку, як логіку і як теорію пізнання. Відповідно будуть розглянуті і їхні альтернативи. Почнемо з метафізики – антиподу діалектики як теорії розвитку. Що таке метафізика?

Термін “метафізика” складається з двох частин, перша з яких означає: 1) “мета” (з грецької – між, після, через) – префікс, що характеризує проміжний стан речі, її зміну, переміщення тощо; 2) в сучасній науці вживається для позначення складних систем, наприклад, метатеорія (теорія про теорію), метаматематика, металогіка, метагалактика. “Фізика” – природа, наука про природу, що вивчає загальні властивості матеріального світу. Термін “метафізика” дослівно означає “після фізики”. Він був уперше застосований у зв’язку з класифікацією філософської спадщини Арістотеля Андроніком Радоським (І ст. до н.е.), який об’єднав різні лекції і нотатки Арістотеля з філософії під такою назвою. Згодом термін “метафізика” набув іншого, більш широкого філософського значення.

Поняття “метафізика” в історико-філософському аспекті має ряд значень: 1) метафізика – це вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і начала буття (існування світу); 2) метафізика – це синонім філософії; 3) метафізика в переносному розумінні (буденному) вживається для означення чогось абстрактного, малозрозумілого,

спостережливого; 4) метафізика – це наука про речі, спосіб з'ясування світоглядних питань (сенс життя – основне питання філософії тощо), які не піддаються осягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук; 5) метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці. В значенні “антидіалектика” термін “метафізика” запровадив у філософію Гегель.

Альтернативами діалектики є софістика і еклектика, оскільки вони виступають як різновиди метафізики. Софістика ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному підкресленні другорядних властивостей предмета; на використанні різних значень одного і того ж слова тощо.

Еклектика – це алогічна концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат; на випадковому поєднанні різних сторін речей; на ігноруванні їхніх суттєвих відмінностей; на суб'єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів тощо. Еклектика – це, образно кажучи, “мішанина”, тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом.

До альтернатив діалектики відносять також догматизм і релятивізм. Догматизм – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли під час вирішення їх не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу. Догматизм відображає закріпленість людської думки, її тимчасову засліпленість, нездатність до саморуху.

Зворотною стороною догматизму є релятивізм – теоретико-пізнавальна концепція, котра виходить з однобічного з'ясування суті істини, перебільшення моменту її відносності.

Таким чином, якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і “негативна діалектика”; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика і еклектика. Якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами виступають догматизм і релятивізм.

Контрольні запитання

1. З'ясуйте сутність основних категорій, що характеризують діалектику як теорію розвитку.
2. Розкрийте поняття закону.
3. У чому полягають особливості закону взаємного переходу кількісних змін у якісні?
4. Що відображає закон єдності та боротьби протилежностей?
5. Розкрийте сутність діалектичного заперечення.
6. Назвіть основні принципи діалектики.
7. Категорії діалектики та їхні особливості.
8. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.

Теми рефератів

1. Діалектика як теорія розвитку.
2. Діалектика кількісних та якісних змін.
3. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
4. Особливості закону заперечення заперечення.
5. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
6. Метафізика – альтернатива діалектики як теорії розвитку.
7. “Негативна” діалектика: сутність, основні положення і принципи.
8. Софістика і еклектика – альтернативи діалектики як логіки.

9. Догматизм і релятивізм – альтернативи діалектики як теорії пізнання.

Рекомендована література

1. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. – Т.І. – С.28-36, 50-89.
2. Гегель Г.В.Ф. Наука логики // Соч.: В 3-х т. – М., 1970. – Т.І. – С.137-168, 237-347; Т.2. – С.31-66, 121-138; Т.3. – С.30-36.
3. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т.20. – С.128-136.
4. Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6-ти т. – М., 1964. – Т.3. – С.11-19, 31-68.
5. Ленин В.И. До питання про діалектику // Повне збір. творів. – Т.29.
6. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1990.
7. Философия: Учеб. пособие / Под ред. Г.В.Осичнюка. – К., 1994. – Разд.6, 7.
8. Філософія: Підруч. для вузів / За ред. Г.А.Заїченка. – К., 1995. – Розд.6.

Тема 11. Сутність та структура пізнавального процесу

План і основний зміст теми

1. Проблема пізнання у філософії.
2. Принципи теорії пізнання.
3. Проблема істини у філософії.
4. Єдність чуттєвого і раціонального, логіки та інтуїції у пізнанні.

Основні поняття теми: гносеологія, агностицизм, істина, омана, практика, цінності, поняття, судження, умовивід, уява, інтуїція, розуміння, пояснення.

Конспективний виклад теми

Епістемологія (від грецького episteme – знання) – галузь філософії, що вивчає проблеми природи пізнання, ставлення знання до реальності, досліджує загальні передумови пізнавального процесу, з'ясовує умови його істинності. Пізнання охоплює знання і засоби здобування. Знання – уявлення про предмет пізнання. Предметом пізнання можуть бути події матеріального світу і свідомості, ситуації, тіла і процеси. Знання предмета, який не створено людиною, виглядає як відповідь на запитання: “Що є предметом?” Скорочено таке знання іменують: знати, що. Знання предмета, створеного або створюваного людиною, може виявитися відповіддю не лише на питання: “Що є предметом?”, але й на запитання: “Як створити предмет?” Знання відповіді на питання скорочено іменують: знати, як. Засобами пізнання можуть служити речі і процеси природного або штучного походження, що використовуються людиною в пізнанні: органи чуттів, прилади і спостереження за їх допомогою, експеримент і вимірювання в ньому, мислення в поняттях та інтуїція. Засоби пізнання покликані забезпечити перехід від пізнання до знання і його носія – людини, яка застосовує засоби пізнання. Таке покликання обумовлює їх залежність від властивостей людини і предмета пізнання. Розкриття суті пізнання вимагає не тільки встановлення його змісту, елементів, але й виявлення їх ролі у взаємозв'язках.

Суб'єкт пізнання – це людина, яка володіє свідомістю, здатна споглядати і перетворювати світ. Об'єкт пізнання – це частина світу, що стала предметом споглядання і перетворення людиною. Співвідношення споглядання і переборення визначається можливостями людини і властивостями об'єкта пізнання. Безпосередній в'язок пізнання з практикою визначає донаукове так зване стихійно-емпіричне, буденне пізнання, що виникає разом з формуванням людського суспільства і реалізується людьми в процесі всіх

видів їх життєдіяльності. Якщо ж не ставиться будь-яка пізнавальна мета, що стосувалась би практики, то таке пізнання є стихійним і разом тим емпіричним, бо не йде далі окремих тверджень про різні властивості та окремі стосунки предметів повсякденного досвіду. Донаукове стихійно-емпіричне пізнання є й формою практики, бо безпосередньо вплетене в практичну діяльність. Метою ж пізнання є не пізнання світу, а саме виробництво предметів, що зрештою неможливе без певного знання про предмети та знаряддя праці, способи їх зміни, застосування та ін.

Діалектична теорія пізнання припускає, що суть пізнання полягає у відображенні дійсності свідомістю людей. Відображення свідомістю є єдністю споглядання і перетворення. Свідомість належить суб'єкту пізнання, який є єдністю матеріального та ідеального, що діє за допомогою знарядь праці, тіла і свідомості. Вказівка на матеріальність суб'єкта пізнання доказує приналежність його до об'єктивного, природного, матеріального світу. Якщо суб'єкт пізнання – людина матеріальна, то і всі властивості природні, серед них – і свідомість. Будучи природною, свідомість виявляється ланкою у ланцюгу природного, ланкою, що зв'язує людину зі світом, а не відгороджує її від світу. Свідомість, як відображення, не є від природи перешкодою пізнанню світу. Природність свідомості не заперечує специфіки відображення як відображення його відмінності від того, що відображається: те, що відображається, первинне і матеріальне, відображення вторинне й ідеальне.

Важливим у процесі пізнання вважається положення: від живого споглядання до абстрактного мислення і від абстрактного мислення до практики – такий діалектичний шлях пізнання об'єктивної реальності. Положення можна застосовувати до перших кроків пізнання людства, воно вказує усі необхідні етапи сучасного пізнання з можливими перестановками у їх чергуванні. Кожному етапу властива відносна відокремленість, тому що суб'єкт пізнання є

єдністю практичної дії, чуття і мислення. Перестановка етапів пізнання неприпустима стосовно кінцевого джерела пізнання і скерованості процесу пізнання до кінцевої мети. Кожний етап відіграє свою незамінну роль у пізнанні. Єдиним джерелом пізнання об'єктивного світу є чуттєве відображення у формах відчуттів, сприймань і уявлень (що приєднують до сприйнять пам'ять і уяву в наочних образах). Виправданням такого ствердження служить присутність у мисленні понять з наочним змістом, з одного боку, і відсутність мислення і керованої ним дії суб'єкта при втраті чуттєвого контакту зі світом – з іншого боку.

Чуттєве відображення – продукт еволюції людини у процесі пристосування до світу і пізнання його. Здатність відображати і кількість органів чуття достатні для чуттєвого пізнання всього різноманіття явищ дійсності. У сучасному пізнанні навіть ті п'ять органів чуття, що є, далеко не завжди знаходять застосування усі, а більш за все використовуються органи зору і слуху. За допомогою органів чуття сприймаються індивідуальні особливості предметів, їх поява суб'єкта в формі просторових конфігурацій, кольорів, зв'язків, запахів, смаків та ін. Органи чуття засвідчують залежність властивостей предметів, що сприймаються, від умов сприймання – навколишніх явищ і стану органів чуття. Існує своєрідний зв'язок прояву органів чуття з інтенсивністю і кольором освітлення, ступенем віддаленості спостереження відтінків кольорів, запахів, смаків та ін. Органи чуття відображають усю різноманітність властивостей предметів у конкретних умовах, що змінюються. Але саме залежність властивостей, що сприймаються, від умов сприймання вказує на те, що чуттєвому відображенню доступні лише зовнішні, змінні, несуттєві, випадкові ознаки предметів, тобто їх явища, а не суть.

Почуттєве знання доступне не лише людині, але й тваринам. По-справжньому людське знання є абстрактно-

логічним знанням у формі понять, суджень і умовиводів, що досягається діяльністю розуму, мислення, тому пов'язаний з ним етап пізнання називають раціональним пізнанням. Раціональне пізнання здійснюється шляхом абстрагування, ідеалізації, екстраполяції і конструювання (або засобами, еквівалентними в сукупності). Абстрагування – відволікання від несуттєвих і відділення суттєвих властивостей предмета. Ідеалізація – це мислення введення об'єктів з гранично розвинутих (абсолютними, суттєвими) властивостями, що заміщують дійсний об'єкт пізнання. Екстраполяція – це поширення відділених мисленням властивостей і тенденцій в одній сфері предмета на інші його сфери; частковим випадком екстраполяції служить інтерполяція. Конструювання – це з'єднання абстракцій, ідеалізацій і екстраполяцій в абстрактно-логічний образ, мисленно відтворюючий об'єкт пізнання. Створення абстрактно-логічного образу, який у сукупності понять, суджень і умовиводів (логічно вивідних суджень) відтворює суттєві, внутрішні, стійкі і необхідні якості предметів, мету і результат раціонального пізнання. За устремлінням до відтворюючого знання критики діалектичної теорії пізнання відносять її до розряду репрезентативістських теорій пізнання.

Знання, здобуті шляхом раціонального засвоєння чуттєвих даних, виправдані чуттєвими даними, але претендують на виправданість будь-якими чуттєвими даними, де проявляється пізнане внутрішнє, стійке, суттєве і необхідне. Правомірність такої претензії перевіряється втіленням раціонального знання у нових явищах. Першим кроком у правомірності служить відтворення причин, пояснення нових явищ. Поясненням задовольняється пасивний суб'єкт пізнання. Активний суб'єкт пізнання зацікавлений у практичному застосуванні знання для перетворення світу. Для цього самого по собі пояснення недостатньо, тому що

пояснення залишається частиною свідомості, не реалізуючись у перетворюючій діяльності суб'єкта.

Із численних характеристик знання основними для пізнання є істинність і хибність. Помилка, помилковість визначаються характеристикою знання, вираженою теорією або концепцією істинності у межах певної теорії пізнання. Уся різноманітність концепцій істини служить конкретизацією або розвитком трьох концепцій: відповідності, пристосування і зв'язності. Серед них першого чіткого вираження набула концепція відповідності у філософії Платона і Арістотеля.

За концепцією відповідності, істина – це знання, що відповідає дійсності, а хибність, помилковість – знання, що не відповідає дійсності. Якщо у визначеннях істини і хибності вказане лише одне ставлення до дійсності, то його стверджувальне вираження (“відповідає”) дозволяє встановити предмет знання, а заперечувальне (“не відповідає”) – ні. Тоді ж хибність, будучи знанням, повинна мати предмет, якому відповідає. Але тоді знання стає істиною, і хибність неможлива, що суперечить фактам невідповідності знань дійсності. При формально-логічному підході вихід із скрутного становища полягає у відсутності предмета віднесення у тій події, до якої хибність стосується, і припущення такого в інших подіях, діалектичний варіант концепції відповідності з початків у визначеннях істини і хибності розрізняє предмети віднесення: істина – це знання, відповідне суттєвому, а хибність – знання, відповідне несуттєвому в одній і тій же події.

Формально-логічний варіант теорії відповідності, що вимагає визначеності знання і предмета його віднесення, допускає приписування істинності або хибності окремим галузям знання, але не знанню повністю. Діалектичний варіант характеризує знання повністю зі сполученнями взаємозаперечних термінів: знання суб'єктивне і об'єк-

тивне, істинне і хибне, абсолютне і відносне. Такі сполучення стосуються не певних предметів, а тих, що змінюються, проходять становлення, є невизначеними. Предмети віднесення і знання повинні вважатися такими, що змінюються, кожному з них притаманно бути процесом. Істина є процес. Істина об'єктивна за джерелом, предметом віднесення, за змістом; істина суб'єктивна за формою, засобами використання. Об'єктивність істини означає незалежність її змісту від суб'єкта. Істина, що не змінюється з дальшим пізнанням, називається абсолютною. Істина, що змінюється з дальшим пізнанням, називається відотною. З точки зору діалектичної концепції відповідності, абсолютні істини рідкісні і здебільшого банальні (як-от істини фактів), основний масив складають відносні істини, що не протистоять абсолютним, а включають їх у себе як частини. Якщо абсолютність істини витлумачується як повнота знання, вичерпне знання предмета пізнання у його безкінечних прямих і опосередкованих зв'язках, то, навпаки, абсолютна істина складається із відносних істин. Така абсолютна істина означає знання усієї матерії, що досягається безкінечною зміною поколінь, які пізнають, кожне з яких досягає відносних істин.

Контрольні запитання

1. Що вивчає гносеологія і як формулюється її основне питання?
2. На яких засадах ґрунтується сучасна наукова гносеологія?
3. Як у сучасній гносеології визначаються суб'єкт і об'єкт пізнання?
4. Що таке гносеологічний образ, які його основні характеристики?
5. Через які поняття сучасна гносеологія конкретизує традиційну концепцію істини?

6. У чому полягає діалектика абсолютного та відносного в об'єктивній істині?

7. Чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її суть?

8. Як визначається помилковість в сучасній гносеології?

9. Чому помилковість є постійним супутником істини в процесі пізнання?

10. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

11. У чому полягає діалектика абсолютності і відносності практики як критерію істини?

12. У яких формах здійснюється чуттєво-сенситивне пізнання і в яких раціональне?

13. Як визначається інтуїція в сучасній гносеології?

14. У чому полягає діалектичний взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення та розуміння в процесі пізнання?

Темі рефератів

1. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.
2. Основні принципи сучасної наукової гносеології.
3. Діалектика суб'єкта та об'єкта як проблема сучасної філософії.
4. Проблема гносеологічного образу в сучасній теорії пізнання.
5. Діалектика істини та заблудження в сучасній філософії.
6. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії.
7. Взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення та розуміння у пізнанні.
8. Проблема розуміння в сучасній філософії.

Рекомендована література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. – М., 1991. – С.5-99, 132-167, 185-198, 263-279.

2. Андрос Е.И. Истина как проблема познания и мировоззрения. – К., 1984. – С.3-58, 83-136.
3. Горский Д.П. О критериях истины (К диалектике теоретического знания и общественной практики) // Вопр. филос. – 1998. – №2. – С.28-39.
4. Загадка человеческого понимания. – М., 1991. – С.352.
5. Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры (Введение в обобщенную теорию познания). – К., 1993. – С.3-83.
6. Лекторский В.А. Объект, субъект, познание. – М., 1980. – 323 с.
7. Лобастов Г.В. Так что же есть истина? // Филос. науки. – 1991. – №6. – С.47-61.
8. Ойзерман Т.И. К вопросу о практике как критерии истины // Вопр. филос. – 1987. – №10. – С.98-112.
9. Ойзерман Т.И. Принцип познаваемости мира // Филос. науки. – 1990. – №10. – С.3-12.
10. Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и границы. – К., 1997. – 556 с.
11. Хабермас Юрген. Познание и интерес // Филос. науки. – 1990. – №1. – С.88-99.
12. Хайдеггер М. О сущности истины // Филос. науки. – 1989. – №4. – С.88-104.
13. Хазиев В.С. Философское понимание истины // Филос. науки. – 1991. – №9. – С.54-60.
14. Шевченко В.І. Концепція пізнання в українській філософії. – К., 1993. – 168 с.
15. Ярошевец В.І. Людина в системі пізнання. – К., 1996. – 208 с.

Тема 12. Логіка та методологія наукового пізнання

План і основний зміст теми

1. Специфіка, рівні, форми і методи наукового пізнання.
2. Методологія наукового пізнання.
3. Гуманізація наукового пізнання.
4. Сучасні концепції філософії науки.

Основні поняття теми: проблема, гіпотеза, концепція, теорія, експеримент, аналіз, синтез, узагальнення, моделювання, ідеалізація, архетип.

Конспективний виклад теми

З розвитком комп'ютерної техніки дедалі більшого значення набувають засоби закріплення знання через банки інформації, експертні оцінки, різні моделі (логічні, проєкційні, фреймові, семантичні мережі та ін.). Знання, що відображають певну сферу буття у системній і субординованій формі, називають наукою. Будучи видом духовного виробництва, наука – систематизоване пізнання навколишнього світу, відтворює істотну і закономірну дійсність в абстрактно-логічній формі понять, категорій, законів, принципів та ін. Наука створює паралельно реальному специфічний ідеальний світ, у якому відображено основні властивості і закономірності об'єктивного світу. Ідеальний світ – специфічна карта будови всесвіту, основа життєдіяльності, об'єктивний світ єдиний, складний і різноманітний, то й знання людини різноманітні, взаємозв'язані і розвиваються. Будучи системою знань, наука розподіляється на численні галузі знання в залежності від того, який аспект дійсності, форму руху матерії досліджує. За предметом і методом пізнання виділяють науки про природу – природознавство, суспільство – суспільні (гуманітарні, соціально-політичні та ін.), про пізнання – логіка, епістемологія та ін. Природничі науки – це механіка, фізика, хімія, біологія, анатомія та ін., кожна з яких внутрішньо структурована: фізика – фізична хімія, біофізика, оптика, квантова фізика та ін.; хімія – неорганічна, колоїдна, органічна, аналітична та ін. Окрему групу складають технічні науки. Специфічною наукою на сучасному етапі виступає математика, що використовується всіма науками у вирішенні пізнавальних завдань. За віддаленістю від практики науки поділяють на фунда-

ментальні і прикладні. Фундаментальні галузі знання не мають прямої орієнтації на практику. Прикладні ж передбачають безпосереднє застосування результатів наукового пізнання для розв'язання практичних завдань. Науці властиві розвинені форми саморефлексії, самоаналізу.

До знань, що займаються такими проблемами, належать історія та логіка, психологія наукової творчості, соціологія знання, науковедення та ін. На сучасному етапі активно розвивається філософія науки, що досліджує загальні характеристики науково-пізнавальної діяльності, структуру і динаміку знання, соціокультурні фактори розвитку науки, логіко-методологічні аспекти та ін.

Наукове пізнання має ряд специфічних ознак, які відрізняють його від буденного та інших форм знання і пізнання, по-перше, головне завдання наукового пізнання полягає у збагненні об'єктивної істини про природні, соціальні явища, суть пізнання і мислення. Наукове пізнання здійснюється на основі вивчення загальних, істотних і необхідних властивостей предмета та відбиття результатів у системі абстракцій. По-друге, процесу наукового пізнання притаманні строгість, об'єктивність дослідження явищ, незалежність здобування знань від суб'єкта, що пізнає. По-третє, наукове пізнання, а отже, і його результат – знання, характеризується системністю, чітким доведенням, логічними висновками одних положень з інших, відтворенням та імовірністю висновків, по-четверте, об'єктами наукового пізнання служать не предмети, що існують в чуттєво-сприйнятливій матеріальній формі, а їх відображення мисленням людини у формі ідеалізованих об'єктів. По-п'яте, у науковому пізнанні відбувається постійний контроль над процесом пізнання, вибором методів та засобів досягнення мети, способами закріплення здобутого знання в мові. Багатозначність термінів природної мови, складність використання її в наявному пізнанні обумовили

необхідність створення штучної мови науки. По-шосте, на відміну від інших видів пізнання, наукове застосовує специфічні матеріальні засоби: прилади, радіотелескопи, ракетно-космічну техніку, різні інструменти, прискорювачі та ін. Для науки, більш аніж для інших форм пізнання, характерне використання у дослідженні ідеальних заходів і засобів: сучасної логіки, математичних методів, системного, синергетичного, кібернетичного, еволюційного та інших загальнонаукових методів.

Наукове знання і процес його здобуття характеризуються системністю і структурованістю. У структурі наукового знання виділяють емпіричний (дослідний) і теоретичний рівні. Сукупність дослідних заходів і методів забезпечують емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження. На емпіричному рівні дослідний об'єкт відображається здебільшого з позицій зовнішніх зв'язків і відносин. Емпіричному пізнанню притаманні збір фактів, первинне узагальнення, опис дослідних даних, систематизація і класифікація. Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт дослідження, відбувається на основі методів порівняння, виміру, спостереження, експерименту, аналізу та ін. Під емпіричним дослідженням розуміють також практичні аспекти наукової організації, збір емпіричної інформації, осмислення результатів спостереження і експериментів, відкриття емпіричних законів, формування класифікацій (розбивка класу об'єктів на підкласи) та ін. Отже, емпіричне дослідження – це особливий вид практичної діяльності, що існує в середині науки. Така діяльність потребує наявності специфічних здібностей: мистецтва експериментатора, спостережливості польового дослідника, особистої контактності і такту психологів і соціологів, які займаються проведенням досліджень та ін. Було б помилкою вважати, що емпіричне дослідження відбувається без впливу теорії. Важливо глибоко розуміти,

що вихідним пунктом сучасної науки служать не факти самі по собі, а теоретичні схеми, концептуальні каркаси дійсності, тобто різного роду постулати, концептуальні моделі, аксіоми, принципи та ін. Англійський філософ Карл Поппер стверджував, що абсурдна віра в те, що людина може почати наукову діяльність з “чистих спостережень”, не маючи “чогось схожого на теорію”. Кожен крок експерименту становить дію, що планується і спрямовується теорією.

Теоретичний рівень пізнання характеризується домінуванням понять, теорій, законів, принципів, наукових узагальнень і висновків. Теоретичне пізнання відображає предмети, властивості і відносини з боку універсальних внутрішніх, істотних зв'язків і закономірностей, що досягнуті раціональною обробкою емпіричних даних. Відбувається така обробка на основі форм мислення: поняття, судження, умовиводу, закону, категорії та ін. Головна мета теоретичного пізнання – збагнення об'єктивної істини, вільної від спотворення і суб'єктивності, пояснення та інтерпретація емпіричних фактів. Теорія оперує ідеалізованими об'єктами (ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, ідеальний тип, матеріальна точка та ін.), тому теорія користується аксіоматичним методом, гіпотетико-дедуктивним, системно-структурним, структурно-функціональним аналізом, еволюційним, редукціоністським, методом підймання від абстрактного до конкретного.

У сучасній філософії розробляється і третій рівень наукового пізнання: наукове пізнання стоїть над теоретичним знанням і виступає теоретичною передумовою теоретичної діяльності в науці. На сучасному етапі найбільшу відомість одержали концепції наукового пізнання Томаса Куна та Імре Лакатоса. В концепції Томаса Куна сформульовано нове базисне поняття, парадигма (зразок), фіксується існування особливого типу знання в науковому дослідженні, що відрізняється від теоретичного знання за

способом виникнення і обґрунтування. В парадигмі Томаса Куна є певний набір розпоряджень, які задають характер бачення світу, впливаючи на вибір напрямків дослідження. Не будучи теорією у власному розумінні, парадигма знання дає систему відліку і служить попередньою умовою і передумовою побудови й обґрунтування різних теорій. Приблизно такий же зміст має і поняття дослідна програма Імре Лакатоса, яка розуміється як певний рід метатеоретичної освіти, що є сукупністю вихідних ідей і методологічних настанов, що обумовлюють побудову, розвиток і обґрунтування певної теорії.

У науці ХХ ст. широке розповсюдження одержали загальнонаукові методи: системний (досліджує об'єкти як системи); структурно-функціональний (пізнає об'єкти структурно як роздроблені цілісні, де елементи структури заповнюють певні функції; кібернетичний, імовірний, моделювання та ін.). У науці є приватнонаукові методи, що розробляються у галузях знання і представляють систему способів, принципів пізнання, процедур, заходів, за допомогою яких досягається істина: методи хімії, фізики, біології, гуманітарних наук та ін. Розрізняють також методи міжгалузевого дослідження, які становлять ряд синергетичних, інтегративних способів, що виникли в результаті сполучення елементів рівнів методології (біохімічні, фізико-хімічні та ін.). У науковому дослідженні використовують такі загальнологічні методи і заходи наукового мислення, як аналіз і синтез.

Аналіз – метод мислення, в ході якого відбувається розклад дослідного об'єкта на складові частини і блоки, а синтез – коли раніше виділені частини з'єднуються. Абстрагування – процес уявного вироблення властивостей, що цікавлять вченого, або відносин конкретної речі. Ідеалізація – уявна процедура, результатом якої стає поняття: точка, пряма в геометрії, матеріальна точка в механіці, абсолютно

чорне тіло в фізиці та ін. Індукція – рух думки від одиничного до загального, дедукція – підймання процесу пізнання від загального до одиничного. Аналогія – коли на основі подібності об'єктів за певними властивостями і відносинами речі висувають припущення про подібність в інших відносинах. Моделювання – метод дослідження, за яким об'єкт, що цікавить дослідника, замінюється іншим об'єктом, який знаходиться у відносинах подоби до першого об'єкта. Існує предметне і знакове моделювання. Науковими методами емпіричного дослідження є: спостереження – цілеспрямоване вивчення речей, їх властивостей і відносин; порівняння і експеримент, де пізнання відбувається при активному втручанні суб'єкта; вимір – процес визначення відносин однієї вимірюваної величини, властивій об'єкту, до другої однорідної величини, припущеної за одиницю. До методів теоретичного дослідження належить формалізація – відображення знання в знаковій формі (формалізованій мові), аксіоматизація – спосіб побудови наукової теорії, за яким в основу теорії кладуть аксіоми, а решту висновків роблять логічним шляхом, гіпотетико-дедуктивний метод застосовують при створенні дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводяться ствердження про емпіричні факти.

Контрольні запитання

1. У чому полягає специфіка донаукового, стихійно-емпіричного пізнання?
2. Які характерні риси наукового пізнання?
3. Які основні форми і рівні наукового пізнання і чим вони відрізняються між собою?
4. Чим змістовно відрізняються поняття чуттєво-сенситивне та раціональне від понять емпіричне та теоретичне?
5. Які загальнонаукові методи застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях наукового пізнання?

6. Що таке методологія наукового пізнання, її предмет та функції?

7. Який рівень, окрім емпіричного та теоретичного, виділяється сучасною методологією наукового пізнання?

8. Розкрийте зміст понять: парадигма, дослідницька програма, картина світу, стиль мислення, архетип наукового мислення.

9. Чи відрізняється теоретичний рівень наукового пізнання від мета-теоретичного?

10. У чому полягає єдність, відмінність та взаємозв'язок філософії і методології науки?

Тематика рефератів

1. Наукове пізнання як вид духовної діяльності та спосіб теоретичного освоєння дійсності.
2. Концепція і теорія як форми наукового пізнання.
3. Основні методи теоретичного рівня наукового пізнання.
4. Основні проблеми сучасної філософії та методології науки.
5. Проблема рівнів наукового пізнання в сучасній методології науки.
6. Філософія і сучасна методологія науки: тенденції взаємозв'язку та взаємовпливу.

Рекомендована література

1. Адорно Т. К логике социальных наук // Вопр. филос. – 1992. – №10. – С.76-86.
2. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. – М., 1991. – С.199-214, 230-262, 280-360.
3. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991. – С.276-307.
4. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
5. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – 300 с.

6. Критика современных немарксистских концепций философии науки. – М., 1987. – 239 с.
7. Ойзерман Т.И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // *Вопр. филос.* – 1985. – №12. – С.49-60; 1986. – №1. – С.74-86.
8. Поппер К. Логика социальных наук // *Вопр. филос.* – 1992. – №10. – С. 65-75.
9. Порус В.Л. Системний смисл поняття наукова раціональність // *Філософ. і соціол. думка.* – 1992. – №1. – С.58-72; №2. – С.41-53.
10. Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. – К., 1995. – 211 с.
11. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. – М., 1988. – 176 с.

Тема 13. Філософський аналіз суспільства

План і основний зміст теми

1. Поняття соціального у філософії.
2. Суспільство як система і життєдіяльність людини.
3. Діяльність як спосіб існування соціального.
4. Суспільство і природа – еволюція взаємовідносин.

Основні поняття теми: суспільство, соціум, діяльність, спосіб життя, географічний детермінізм, сім'я, антропосфера, соціосфера, біотехсфера.

Конспективний виклад теми

Суспільство – це форма життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів.

Як тотожне використовується поняття “соціум”. Соціум – це система суспільного співжиття людей. Соціум походить від латинського слова “соціо”, що означає з'єднати, поєднати, розпочинати спільну працю.

Сукупність соціальних спільностей і груп, що певним чином взаємодіють між собою, становить соціальну структуру суспільства.

Соціальна структура суспільства поєднує насамперед соціально-класові елементи (класи і суспільні прошарки). До неї належать також такі структури, як соціально-етнічна (рід, плем'я, народність, нація), соціально-демографічна, яка пов'язана з розподілом людей на групи за віком, статтю та іншими демографічними ознаками (молодь, жінки, пенсіонери). До важливих елементів соціальної структури суспільства належать також трудові колективи, населення міста і населення села, працівники фізичної і працівники розумової праці, сім'я.

Залежно від кількісного складу соціальні спільності поділяються на:

- великі (класи, нації, професійні та галузеві групи тощо);
- середні (територіальні спільності, виробничі колективи тощо);
- малі (сім'я та інші).

Соціальна структура суспільства – поняття історичне. Кожний тип суспільства залежно від характеру і способу виробництва має певну соціальну структуру.

У соціальній філософії виділяються основні теоретичні моделі суспільства. Ідеалістична модель суспільства, заснована на визнанні вирішальної ролі ідей, міфів, духовності у згуртуванні людей в єдине ціле, – суспільство. Видів ідеалістичної моделі багато: буддизм у Стародавній Індії та інших східних країнах, що вважав кінцевою метою людського життя – вічне блаженство; конфуціанство у Стародавньому Китаї, що ставило основою існування суспільного життя моральність з її золотим правилом: “Не роби людині того, чого не бажаєш собі, і тоді зникне ненависть у державі, зникне ненависть у сім'ї”. Вчення Конфуція про людинолюбство як основу суспільства дозволяє вважати його родоначальником філософії соціальної злагоди; платонізм Стародавньої Греції, чітко виражений концепцією ідеальної держави (суспільства) Платона, побудованої на

моральному принципі справедливості. Ідеї освіченого розуму лежать в основі концепції суспільства німецької класичної філософії. Імануїл Кант у трактаті “Ідея загальної історії” обґрунтовує думку про те, що знаходження людиною засобів до життя і навіть її здатність розуміння, швидкий розум і добра воля мають бути власною справою людини, а історична закономірність – лише аналогічна закономірності природи. За Імануїлом Кантом, суспільство є умовою самореалізації людини.

Засіб, яким природа користується для розвитку людських нахилів, – це антагонізм (недоброзичливість у спілкуванні людей), оскільки зрештою є причиною їх законного порядку. Опір іншим у суспільстві спонукає всі сили людини до перших істинних кроків від грубості до культури, що є суспільною цінністю людини. У суспільстві, завдяки незлагодженості та просвітництву, утверджується образ думок, здатний перетворити грубі природні задатки в моральні. Імануїл Кант, осмислюючи ідеї розвитку суспільства, правової держави, структури влади, вважає, що найбільша біда, яку люди спричиняють одне одному невгамовною свободою, – незлагодженість між людьми – вимушує їх вступати до громадянського суспільства. Вся культура й мистецтво, що прикрашають людство, найкращий суспільний устрій – плід нетовариськості. Нетовариськість веде до суспільного прогресу й вічного миру на шляху об’єднання людей у конфедерацію.

Оригінальні ідеї про суспільство розвинув Георг Гегель. Його ідеалістична концепція суспільства має наукове пояснення багатьох явищ і процесів, закономірностей об’єктивного Духу, по суті, розкривалися закономірності суспільного розвитку, що проявляються за допомогою діяльності окремих людей, їх взаємозв’язків, стосунків та взаємовідносин; у розвитку особи та суспільства доводилася їх єдність; у пізнанні Абсолютної Ідеї і суспільного

процесу розкривалася ідея свободи людини. Історія суспільства – результат діяльності окремих людей; кожна окрема людина прагне реалізувати свої інтереси і мету, створює щось нове, над яким і не замислювалася. Людина активна, і ніщо велике не здійснюється без пристрасті. Історія суспільства – не що інше, як історія народів. Георг Гегель розкриває суть і роль праці у формуванні економічних відносин. Економічні відносини вважаються основою соціального розшарування людей і виникнення соціальних відносин. Методологічними принципами пізнання суспільства Гегель обрав історизм, об’єктивність і монізм.

Теологічна модель суспільства – різновид ідеалістичної моделі. Найповніше сформована у середні віки Августином Блаженным у творі “Про град Божий”, Ансельмом Кентерберійським у трактаті “Чому Бог людина?” та Фоною Аквінським у книзі “Про могутність Бога”. Багато віків релігійна концепція домінувала у духовному житті суспільства. На основі релігійної ідеї існували теократичні держави, де єдність суспільства забезпечувалася однією вірою, що стала державною релігією.

Натуралістична модель суспільства, за якою людське суспільство – природне продовження розвитку Космосу, її джерела – у соціальній філософії Арістотеля, який висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей. Панування і підлеглість – не тільки речі необхідні, але й корисні. Уже безпосередньо з моменту народження деякі істоти відрізняються тим, що одні з них нібито призначені до підлеглості, інші – до владарювання. Елемент владарювання і елемент підлеглості – загальний закон природи. Цей же принцип неминуче повинен панувати і в усьому людстві.

Ідеї Арістотеля про суспільство увійшли в соціальну концепцію Томаса Гоббса про природне право кожного на всіх. Погодження інтересів людей засноване на суспіль-

ному договорі, зреченні кожного права володіти самим собою і передачі такого права такому-то мужу і такому-то зібранню мужів. Коли ж таке станеться, множинність називають об'єднанням, спільністю – державою. Томас Гоббс підкреслює: громадянські права – це ті ж природні права, перенесені на державу. Держава створена людьми і залежить від людей, а не від волі Бога. Ідеї Томаса Гоббса розвивають у “Суспільному договорі” Жан-Жак Руссо, Йоганн Гердер у творі “Ідеї до філософії історії людства” та ін. Йоганн Гердер стверджує, що держава пішла від природи, в якій закладена гуманність (мета суспільства), і підтримує ідею вирішальної ролі географічного середовища у розвитку суспільства, введену в соціологію Шарлем Монтеск'є. Традиції витлумачуються ним як передумови суспільного, колективістського прагнення людей займатися освітою, бути духовно зрілими. Високо цінується роль винаходів у способах добування засобів до життя, особливо в суворих кліматичних умовах. У соціальній концепції Йоганна Гердера, як і багатьох інших філософів, є чимало ідей наукового пояснення суспільства.

Своєрідну, матеріалістичну концепцію суспільства запропонував Карл Маркс. Застосований принцип визначальної ролі суспільного буття стосовно суспільної свідомості та інших форм людської життєдіяльності дозволив Карлу Марксу показати суспільство, основу якого складає матеріальне виробництво засобів до життя у розвитку і в історичній спадковості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний та духовний процеси життя взагалі. У вченні Карла Маркса суспільство розглядається як цілісний організм. В центрі знаходиться людина – суб'єкт діяльності. Якщо людина одночасно і творець, і продукт суспільства, то її суть – сукупність усіх суспільних відносин.

Контрольні запитання

1. Яка структура суспільства як соціальної системи?
2. Які основні методологічні принципи розуміння суспільного життя?
3. Що таке ритми в історії і від чого вони залежать?
4. Охарактеризуйте основні закономірності розвитку сучасного суспільства.

Теми рефератів

1. Єдність природи і суспільства.
2. Специфіка соціального пізнання: основні методологічні засади.
3. Предмет та структура соціальної філософії.
4. Сучасні концепції про типологію суспільного поступу.
5. Соціальний простір і час: основні закономірності розвитку.
6. Основні засади сенсу історії.

Рекомендована література

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: Навч. посіб. – К., 1996. – 368 с.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – С.4-50.
3. Герасимчук А.А. Філософія: Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів. – К., 1999. – 165 с.
4. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.
5. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история. Проблемы теории исторического процесса. – М., 1981. – С.12-67.
6. Князев В.М. Філософія. – К., 1996. – 64 с.
7. Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Человек. – М., 1993. – С.200-310.
8. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К., 1996. – 342 с.
9. Радугин А.А. Хрестоматия по философии: Учеб. пособие. – М., 1998. – 432 с.
10. Рузавин В.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопр. филос. – 1995. – №8.

11. Спиркин А.Г. *Философия: Учеб. для вузов.* – М., 1998. – 816 с.
12. *Философия: Учеб. для вузов / Под ред. проф. В.Н.Лавриненко.* – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1998. – 520 с.
13. Чинакова Л.И. *Социальный детерминизм.* – М., 1986. – С.15-45.
14. Шинкарук В.І. *Філософія незалежності і незалежна філософія // Віче.* – 1992. – №6.
15. Ясперс К. *Смысл и назначение истории.* – М., 1991. – С.29-58.

Тема 14. Парадигми осягнення історії

План і основний зміст теми

1. Філософія історії: предмет і напрямки.
2. Єдність і багатоманітність історії.
3. Суспільно-економічна формація.
4. Історичний процес у цивілізаційному вимірі.

Основні поняття теми: історія, суспільно-економічна формація, цивілізація, рушійна сила історії, тоталітаризм, лібералізм, соціалізація.

Конспективний виклад теми

У соціальній філософії та філософії історії по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук іде в напрямку визначення певної єдиної детермінанти або “двигуна” історії, чи то буде техніка, чи економіка, чи свідомість. В натуралістичних концепціях розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, зокрема, географічними чинниками, змінами народонаселення тощо. Інші концепції апелюють до людського розуму. Ідея про вирішальне значення людської духовності є чи не найпоширенішою в соціальній філософії і соціології. Особлива увага тут приділяється численним соціокультурним та духовним факторам – ролі пізнання і науки в історії, ролі творчої діяльності особистості, її вольовим проявам. Історичний розви-

ток пов’язується із зростанням усвідомлення людської свободи, вдосконаленням моральних норм, поширенням культурних цінностей тощо. В сучасних західних технократичних концепціях соціальний розвиток пояснюється прогресом техніки і технології. В марксистській соціальній теорії визначальна роль в історичній еволюції суспільства відводиться економічному фактору, матеріальному виробництву, рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, продуктивності праці.

Проблема джерел та основних чинників соціального розвитку безпосередньо пов’язана з проблемою історичної типології суспільства. У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одне від одного за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи, а також різноманітні форми сучасного суспільства?

З цього приводу в сучасній соціологічній думці співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують, але й доповнюють один одного – формаційний і цивілізаційний.

Формаційна теорія розвитку суспільства належить К.Марксу. Свою основну ідею матеріалістичного розуміння історії він ґрунтує на концепції суспільства як соціально-економічної цілісності, вирішальна роль в якій належить економічному фактору. З різних сфер суспільного життя він виділяв економічну, а з усіх суспільних відносин – виробничі як основні і визначальні.

Суспільно-економічна формація розглядається як загальна характеристика основних типів суспільства. Марксизм розрізняє п’ять історичних типів суспільства, п’ять суспільно-економічних формацій – первіснообщинну, робітничу, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Світовий історичний процес розуміється як лінійне сходження від однієї формації до іншої. Дії людей в межах кожної суспільно-економічної формації були узагальнені марксизмом і зведені до дій великих груп людей, в класовому суспільстві – класів. Зміна однієї формації іншою відбувається в результаті соціальної революції. Капіталістичне суспільство, згідно з марксизмом, остання з формацій, що ґрунтується на антагонізмі класів. Нею завершується передісторія людства і починається справжня історія – комунізм.

Потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід, що утвердився в сучасній соціології і соціальній філософії.

Термін “цивілізація” досить багатогранний і не має однозначного визначення. Іноді цивілізацію ототожнюють з поняттям культури (коли йдеться про китайську цивілізацію, шумерську, латиноамериканську тощо). Нерідко під поняттям “цивілізація” розуміється більш високий рівень розвитку суспільства, який іде на зміну його вихідному стану – варварству і який пов’язаний з високим рівнем техніки і технології. Але у всякому випадку поняття “цивілізація” вживається для характеристики цілісності матеріальної і духовної життєдіяльності людей.

Щодо цивілізаційного підходу у філософії, соціології, то тут під цивілізацією розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, сукупності культур і соціумів, об’єднаних спільними ознаками. В соціології став уже загальноприйнятим поділ історії на три типи цивілізації – на період традиційної (аграрної), індустріальної (техногенної) і постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6-8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов’язана з появою машинного виробництва (XVI-XVII ст. ст.); інформаційна революція, в яку вступають

найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації. Під традиційною цивілізацією розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційна цивілізація охоплює не лише періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів. Багатьом країнам так званого “третього світу” притаманні риси традиційного суспільства. Його характерними ознаками є такі:

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;

- високий рівень залежності від природно-кліматичних, географічних умов буття;

- консерватизм в соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;

- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;

- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Індустріальна (техногенна) цивілізація сформувалась на руїнах середньовічного суспільства, її основою став розвиток масового машинного виробництва. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищим принципом життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все

нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє, підкоряє культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою.

Еволюція західних суспільств XIX-XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але з другого боку, та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка і здатна модифікувати, гуманізувати цей базис. Із цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи тощо.

Систему ідей індустріального суспільства розробляли в 50-60-х роках такі відомі філософи США та Західної Європи, як Р.Дарендорф, Р.Арон, У.Ростоу, Д.Бел та інші. Теорії індустріального суспільства об'єднуються сьогодні з технократичними концепціями, а також із теорією модернізації.

Концепція постіндустріального суспільства була розроблена Д.Беллом, а також продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О.Тофлера. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство “третьої хвилі”, технотронне, споживацьке, трансформаційне тощо. Останнім часом все частіше використовуються термін “інформаційна цивілізація”.

Виникнення нового, інформаційного суспільства пов'язане насамперед із змінами в соціальній структурі суспільства, що обумовлено новою роллю науки і техніки. Власність, на думку Д.Бела, втрачає своє значення як критерію соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані “синергетичні”, здатні до саморозвитку, відкриті системи (комп'ютерні, біотехнологічні комплекси тощо).

Проблема спрямованості сенсу історії – суто філософська проблема, яка має коріння в безпосередньому житті людей і саме там набуває особливого значення. Філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Саме в процесі безпосереднього життя людей створюється певний узагальнений образ історії. Історія набуває певного сенсу, коли люди ставлять питання: хто ми самі в історії? Усвідомлення історії завжди залежить від ставлення людей до сучасності. В залежності від обставин життя люди по-різному відчують себе в своєму часі, сприймають його то як прогрес щодо минулого, то як регрес, то як кризу, занепад, зупинку історії. Кожна епоха бачить логіку історії та її сенс, виходячи зі своїх сподівань, зі своїх уявлень

про свободу, щастя, справедливість, добро, мир. Філософія лише відбиває в теоретичній формі, узагальнює набутий людством духовний досвід в усвідомленні історії. Зокрема це стосується досить складної і неоднозначної проблеми – проблеми історичного прогресу.

Контрольні запитання

1. Що є предметом філософії історії?
2. Хто і коли запровадив поняття “суспільно-економічна формація” та заклав підвалини формаційної теорії історичного процесу? В яких основних значеннях вживається термін “формація”?
3. Чим відрізняється класичне філософське розуміння історії від некласичного?
4. Що таке цивілізація?
5. Які зміни відбуваються у цивілізаційному підході до історії з переходом філософії історії на некласичний етап розвитку?
6. Як співвідносяться формаційний та цивілізаційний підходи до історичного процесу в контексті сучасної філософії історії?

Теми рефератів

1. Філософія історії та історична наука: спільні риси і відмінності.
2. Прогресистська філософія історії та історична дійсність.
3. Регресистський напрямок філософії історії і проблема “кінця історії”.
4. Античні та західноєвропейські філософські концепції історичного кругообігу: порівняльний аналіз.
5. Теорія суспільно-економічних формацій і реалії сучасного історичного процесу.
6. Універсалізм і монізм як парадигми класичного філософського осягнення всесвітньої історії.

7. Зміна парадигм історичної свідомості в некласичній філософії історії.

Рекомендована література

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996. – 368 с.
2. Бойченко І.В. Філософія історії. – К., 2000. – 723 с.
3. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций. – Москва–Киев, 1994. – С.377-460.
4. Горак Г.Л., Ящук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія: Курс лекцій. – К., 1993. – С.543-558.
5. Гошовський М.М., Кучерявий І.Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. – К., 1993. – С.158.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С.85-125, 471-480, 508.
7. Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.13. – С.5-9.
8. Маркс К. Начерки відповіді на лист В.І. Засулич // Там же. – Т.19. – С.386-405.
9. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1995. – Т.2. – С.3, 4.
10. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., 1995. – Т.1. – С.14-54, 70-78, 147-151, 192-227, 245-254, 354-363.
11. Шинкарук В.І. Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №4. – С.3-11.
12. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993. – Т.1. – С.131-165, 262-266.

Тема 15. Рушійні сили та суб'єкти суспільного розвитку

План і основний зміст теми

1. Поняття “рушійні сили розвитку суспільства”.
2. Суб'єкти суспільного розвитку.
3. Особистість у вимірних філософського аналізу.
4. Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їхнього розвитку.

5. Етносоціальна культура як чинник гармонізації національних і міжнаціональних відносин.

Основні поняття теми: продуктивні сили, спосіб виробництва, розподіл праці, потреби, інтереси, мотиви, особистість, індивід, соціальна група, класи, страти, мобільність, нація, народ, соціальні норми, життєва позиція.

Конспективний виклад теми

У соціальній філософії рушійними силами розвитку суспільства вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. Вони, таким чином, пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, з соціальним детермінізмом, з об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини. Рушійні сили розвитку суспільства пов'язані насамперед з діяльністю людей.

Адже життя суспільства, його історія є діяльністю людей, тобто діяльністю особистостей, соціальних груп, народів тощо. Тому ця історія має розглядатися саме у контексті діяльності людей: усі закони суспільного розвитку, вся логіка такого процесу існують лише у людській діяльності. Акцентування на тому, що суспільство – це діяльність людей, має глибокий методологічний сенс. Здатність бути рушійною силою – це найсуттєвіша властивість людської діяльності взагалі.

Найважливішими проблемами в широкому спектрі проблематики рушійних сил є аналіз суб'єкта суспільного життя, характеристики його діяльності, її умов, причин,

цілей, завдань, її результатів, діалектики об'єктивного та суб'єктивного, творчого і репродуктивного та ін. в цій діяльності, її піднесення та спадів.

Часом у науковій літературі рушійні сили суспільства пов'язують з певною спрямованістю, з прогресивними перетвореннями суспільства. Але такий підхід, мабуть, є однобічним: вся історія суспільства, його життя є цілісним процесом, який складається із складного переплетіння протиборства різних людей, націй, народів. І в цьому розумінні будь-яка діяльність людей є рушійною силою, людською суспільною діяльністю.

Що ж є рушійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства в цілому як соціальної системи; кожного соціального інституту, що функціонує у тому чи іншому суспільстві (держави та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу), нарешті, всього людства? Відповідь, мабуть, може бути однозначною – інтерес. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, що стоять за безпосередніми спонуками, мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи спільнот, які беруть участь у цих діях.

Тому К.Гельвецій назвав інтерес “всесильним чарівником”, який змінює вигляд будь-якого предмета. Мислитель підкреслював, що якщо світ фізичний підпорядкований закону руху, то світ духовний не меншою мірою підпорядкований закону інтересу. На думку П.Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали також інші мислителі. Уже кілька десятиріч у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психо-

логічна формула: інтерес – стимул – реакція на стимул – мотив дії – сама дія.

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, особливо інтересам власності, адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Взаємодія ж інтересів (особистостей, соціальних груп, спільнот людей тощо) відбувається не сама собою, а через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Суспільне життя постійно “нормує” інтереси, надає їм соціальної форми, сенсу, визначає засоби їхньої реалізації. Воно немовби “вбудовує” систему інтересів у суспільну взаємодію людей, визначає її зміст та соціальну спрямованість.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Інтереси ж людей надзвичайно суперечливі, вони органічно “вплетені” в соціально-політичні, моральні, духовні, і, навпаки, духовні включають у себе матеріальні інтереси та вимоги. Проте саме матеріальний інтерес, тобто відносини власності, є найхарактернішою ознакою, що поєднує людей у різні соціальні спільноти чи роз'єднує їх.

Отже, соціальні рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні та недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Суб'єкти суспільного розвитку. Поняття “суб'єкт” (від лат. *subjectum* – той, що лежить знизу, що знаходиться в основі) добре відоме ще з перших лекцій з філософії. Нагадаємо лише, що це – носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт.

Суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній індивідуальній характеристиці. Найглибші

витоки ролі особистості у суспільстві закладені в її суспільній природі. А це означає, що всі проблеми суспільства, його об'єктивні потреби, можливості розвитку, його перспективи і цілі в кінцевому результаті живуть, функціонують не в якійсь своїй абстрактній самостійності, а саме як “переплавлені” в реальні індивідуально-конкретні потреби, інтереси, турботи, цілі кожної особистості, кожної індивідуальності. Тобто витоки ролі особистості в історії – в її нерозривному зв'язку з соціальними спільнотами, соціальними відносинами. Належність особистостей до різноманітних типів спільнот виступає як певний імпульс життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Активна ж роль особистості у суспільстві виражається у тому, що у сфері виробництва людина постійно вдосконалює знаряддя праці і накопичений досвід; у сфері соціальної людини, відчуваючи вплив інших людей, сама постійно впливає на них і, таким чином, на всі існуючі відносини; у сфері політичній особистість поводить себе як і в сфері соціальної, але можливості виявлення активності більш багатоманітні; у сфері духовного життя активність людини у засвоєнні, створенні та вдосконаленні духовних цінностей цілком очевидна.

Саме в особистостях, їхніх діях знаходить своє втілення роль народних мас, груп та інших соціальних спільнот в історії, адже народ, нація взагалі самі собою не діють; ніяких їхніх дій, відносин, ніякої їхньої боротьби немає і не може бути поза конкретними діями, вчинками окремих особистостей, окремих індивідів. Але особистість як рушійна сила історії має і свій власний зміст, який не розчиняється ні в яких спільнотах, ні в яких сукупних діях. Саме від особистості, від її дій, конкретних вчинків залежить неповторний колорит суспільного життя, його унікальність. Тому історичний процес є процесом зростання ролі особистості в суспільстві.

Таким чином, у всіх сферах життя людина, особистість відіграє активну роль. Тому хибно уявляти людей лише пасивним продуктом середовища або інертним матеріалом, з якого історія виліплює нежиттєві фігурки і розставляє їх у певному порядку. Ще більш хибна думка, що люди – пасивний натовп, якого надихають герої.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст поняття “рушійні сили суспільного розвитку” у соціальній філософії.
2. У чому проявляється роль особистості та видатної особистості в історії?
3. Яка роль народу в історії?
4. Чим відрізняються страти від класів?
5. Що таке соціальна група?
6. Назвіть специфічні риси роду, племені, народності.
7. Які, на вашу думку, основні ознаки нації?
8. Як ви розумієте сутність етносоціального буття?
9. У чому полягає основна сутність етносоціальної культури?

Теми рефератів

1. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії.
2. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.
3. Спадкоємність поколінь і розвиток суспільства.
4. Основні тенденції розвитку соціально-етнічних спільнот.
5. Нації та національні відносини в сучасному світі.
6. Специфіка формування українського менталітету.
7. Національна самосвідомість і світогляд.

Рекомендована література

1. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч.1. – С.31-74.

2. Волович В.І. Проблеми соціального розвитку українського суспільства // Вісник Київського університету. Серія: Філософія, політологія, психологія. – К., 1993. – С.3-16.
3. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.16-38.
4. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – 800 с.
5. Классы и социальные слои: исторические судьбы. – М., 1990. – 261 с.
6. Маркс К. Иосифу Вейдемейеру, 5 марта 1852р.// Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.28. – С.422-428.
7. Поздняков Э.А. Нация. Национализм. Национальные интересы. – М., 1994. – С.8-38.
8. Принципы организации социальных систем: теория и практика. – К., 1988. – С.188.
9. Ренан Э. Что такое нация? // Соч.: В 9 т. – СПб., 1909. – Т.6. – С.218.
10. Скрипка П.І. До питання про формування національної самосвідомості // Укр. іст. журнал. – 1989. – №6. – С.12-13.
11. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система. – К., 1993. – С.5-37.
12. Скуратівський В.А. Соціальний розвиток і соціальна політика: сучасні реалії, суперечності і тенденції розвитку / / Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1996. – №1. – С.137-158.
13. Феномен нації. Основи життєдіяльності. – К., 1998. – 264 с.
14. Шкляр Л.Е. Этнос. Культура. Личность. – К., 1992. – 85 с.

Тема 16. Матеріальні основи розвитку суспільства

План і основний зміст теми

1. Історія формування та концепція суспільного розвитку.
2. Поняття суспільного виробництва розвитку.
3. Продуктивні сили та виробничі відносини, їх взаємозв'язок.

4. Сутність науково-технічної революції та її соціальні наслідки.

Основні поняття теми: праця, матеріальні блага, життя сила, засоби, споживання, духовне виробництво, предмети праці, знаряддя праці, власність, прибуток, інформатика.

Конспективний виклад теми

Праця – це цілеспрямована діяльність людей, у процесі якої вони перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб.

Людська праця відрізняється від тваринно-інстинктивної діяльності тим, що вона є цілеспрямованим зусиллям на такі зміни в природі, які забезпечують задоволення певних потреб людини.

Праця в широкому розумінні – це спосіб життєдіяльності виробників. При цьому вона не обмежується лише функцією створення людиною предметного світу з метою забезпечення необхідних умов існування, а й виступає як діяльність людини, що переслідує свої цілі. Отже, праця, як цілеспрямована діяльність людини, є також процесом становлення людини як особистості, як соціальної істоти, а не лише як біологічного організму.

Цей процес, тобто процес формування людини особистості, завдячує саме праці, яка може здійснюватися лише на основі соціальних зв'язків. Тобто за своєю формою праця завжди є соціальним процесом.

Одним зі структурних елементів суспільного виробництва є продуктивні сили.

У трудовій діяльності розрізняють, по-перше, цілеспрямовану діяльність людини, тобто саму працю, по-друге, знаряддя праці та, по-третє, предмети праці.

Предмети праці – це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи. Речі, які люди-

на споживає, виготовляються з певних матеріалів: лісу, нафти, вугілля, руди, глини та інших матеріалів.

Знаряддя праці – це все те, що людина використовує у процесі взаємодії між собою та природою, що слугує їй для передачі своїх дій на предмет праці, для полегшення та прискорення цих дій. Для первісної людини такими знаряддями праці служили палиця, камінь, сокира, пізніше – лук, стріли. У сучасних людей знаряддями праці є різні засоби: верстати, машини, наукомісткі технології, мікропроцесорна техніка, біотехнологія, ядерна енергетика тощо. За допомогою цих знарядь праці люди ведуть обмін речовин між собою і природою, контролюючи та регулюючи цей обмін.

Знаряддя праці відіграють найважливішу роль в історії розвитку виробництва. Ступінь досконалості знарядь праці є показником розвитку людської робочої сили, показником влади людини над природою. Саме за рештками знарядь праці вивчаються зниклі історико-соціальні спільноти. Економічні епохи відрізняються одна від одної не тим, що виробляється, а тим, якими знаряддями праці воно виробляється.

Окрім знарядь праці для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні умови праці, виробничі приміщення, дороги, канали, сховища, джерела енергії тощо. Так, для дорогих комп'ютерних систем потрібні пристойні приміщення, сучасний великоваговий вантажний чи легковий автомобіль потребує добрих автошляхів, великі скупчення зерна, овочів вимагають автоматизованих систем контролю за їх станом тощо.

Умови праці разом зі знаряддями праці становлять засоби праці.

Предмети праці та засоби праці в сукупності виступають як матеріальні умови для виробництва і утворюють засоби виробництва.

Матеріальні блага, що створюються людською працею, служать для людини засобами її існування й одно-

часно є основою для подальшого розвитку самого виробництва. Тому засоби виробництва – це лише матеріальна передумова, можливість виробництва. Основним, найважливішим і вирішальним елементом виробництва є сама людина, яка, використовуючи в процесі виробництва свої знання, виробничі навички та досвід, приводить у дію знаряддя праці. Жива праця людини шляхом приведення в рух знарядь праці перетворює можливість у дійсність. Саме праця продукує матеріальні блага, необхідні для життя суспільства.

Люди та знаряддя праці відіграють вирішальну роль у суспільному виробництві. Але це не означає, що з процесу виробництва витісняється предмет праці. Він входить у суспільне виробництво як його постійна і необхідна умова.

За наявності названих структурних елементів, необхідних для виробництва, воно можливе лише якщо люди діють вміло і кваліфіковано. Ефективне використання знань, досвіду, навичок може бути здійснене при відповідних оптимальних формах та методах організації виробництва.

Так, засоби виробництва, що створюються суспільством, разом із людьми, які володіють знаннями та навичками до праці, методи та форми організації виробництва становлять у сукупності продуктивні сили суспільства.

Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом всієї історії людства. Разом із тим полегшувалася боротьба людей з природою, зростала продуктивність праці, збільшувалося виробництво матеріальних благ.

Історія розвитку знарядь виробництва від кам'яних та дерев'яних знарядь до сучасних машин та новітніх технологій – це історія підкорення людиною сил природи, постійно зростаючої могутності людини у боротьбі з природою, створення величезних матеріальних можливостей для розвитку культури суспільства. Однак історичний

досвід свідчить: життя трудящих не поліпшувалося пропорційно зростанню продуктивних сил та продуктивності праці. Навпаки, часто становище широких народних мас навіть погіршувалося поряд із досягненнями науки й техніки, зростанням продуктивності праці, що свідчить про вплив на рівень життя народних мас ще й інших факторів. Такими факторами є суспільно-економічні умови, за яких діють і розвиваються продуктивні сили, живе та продукує матеріальні блага людина.

Продуктивні сили завжди розвиваються в умовах певного суспільного устрою. Люди виробляють матеріальні блага не поодиноці, не ізольовано один від одного, а об'єднуючись певним чином, щоб спільно впливати на природу, добувати засоби до існування.

Матеріальна виробнича діяльність людей стала основою виникнення і розвитку суспільних зв'язків та відносин. Спільна праця згуртовувала людей, робила їх постійне спілкування життєво необхідним. Тому виробництво завжди, за будь-яких умов має суспільний характер, є суспільним виробництвом.

Продуктивні сили становлять лише одну сторону суспільного виробництва. Адже в процесі виробництва люди вступають у певні відносини не тільки з природою, а й один з одним.

Ці взаємовідносини людей у процесі виробництва отримали назву “виробничі відносини” і є другою складовою способу виробництва.

До виробничих відносин належать насамперед виробничо-технічні відносини, тобто взаємини між виробниками безпосередньо на конкретному підприємстві. Але для успішного функціонування підприємства необхідні зв'язки його з іншими підприємствами і навіть галузями виробництва. Отже, до виробничих відносин належать також відносини між людьми різних підприємств чи галузей виробництва.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність суспільного виробництва?
2. Як ви розумієте поняття “матеріальне виробництво”?
3. Як ви розумієте поняття “духовне виробництво”?
4. Яка структура продуктивних сил?
5. У чому відмінність понять “засоби праці”, “знаряддя праці”, “засоби виробництва”?
6. Чому матеріальне виробництво є основою суспільного розвитку?

Теми рефератів

1. Діалектика матеріального і духовного виробництва.
2. Людина як головна продуктивна сила.
3. Взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин як головна рушійна сила поступу суспільства.
4. Діалектика виробництва та споживання.
5. НТР як вирішальний фактор розвитку продуктивних сил.
6. Сутність та основні напрямки сучасного етапу НТР.
7. Основні соціальні наслідки НТР.
8. Взаємозв'язок науково-технічного прогресу та моральності.

Рекомендована література

1. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С.707-735 (Разд. “Наука как призвание и профессия”).
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – 519 с.
3. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.13. – С.5-9.
4. Пахомов Ю. Філософія української кризи: культ “невидимої руки”? // Віче. – 1995. – №5-6. – С.76-86.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.2. – 494 с.

Тема 17. Політична система суспільства

План і основний зміст теми

1. Сутність, структура і функції політичної системи.
2. Держава – базовий інститут політичної системи.
3. Національна держава і громадянське суспільство.
4. Політична свідомість і політична культура.

Основні поняття теми: політична система, держава, суверенітет, громадянське суспільство, партія, ідеологія, політична культура, демократія, парламентаризм, консолідація.

Конспективний виклад теми

Політична система суспільства включає наступні елементи:

- 1) соціально-політичні відносини;
- 2) політичні інститути;
- 3) правові і політичні норми;
- 4) політичну культуру.

Політичні відносини забезпечують динамічний характер політичної галузі. Формою функціонування політичних відношень виступає політична діяльність. Її змістом і сутністю є діяльність, яка починається з виникнення того чи іншого інтересу, потреб соціальної спільності, всього суспільства і завершується їх реалізацією, тобто практичними результатами.

Другим елементом політичної системи є політичні інститути як різновид соціальних інститутів. Політичні інститути – це сукупність політичних установ з організованою структурою, централізованим управлінням, виконавчими та іншими структурами. До політичних інститутів відносяться держава, політичні партії, а також суспільні громадські об'єднання, що мають політичну спрямованість. Провідна роль серед них належить державі, яка являє

собою систему різних органів, установ, закладів державної системи.

Специфіка політичних інститутів полягає в тому, що вони завжди узаконені і їх діяльність регламентується відповідними законами, рішеннями та іншими юридичними актами. Кожний із політичних інститутів здійснює визначений вид політичної діяльності і включає соціальну спільність, верству, групу, спеціалізовану на її виконанні.

Наступним елементом політичної системи суспільства є правові і політичні норми. Вони виконують роль регулятивної підсистеми. Політичні норми – це фіксовані у відповідних актах та нефіксовані, але фактично діючі правила політичного життя. Політичні норми диференціюються, насамперед, за інституційною належністю. Серед них вирізняються державні та політичні норми. Правові й політичні норми як регулятивна підсистема надають політичному життю впорядкованості. Певну роль у регуляції політичного життя відіграють норми моралі, але вони безпосередньо не входять до політичної системи, а впливають на неї через політичну культуру. За допомогою правових і політичних норм політико-владні структури інформують суспільство, соціальні групи, окремих індивідів, вірогідну опозицію, обґрунтовують політичні рішення, що приймаються, і визначають модель поведінки всіх учасників політичного життя. Таким чином відбувається формування політичної свідомості і поведінки суб'єктів політичної діяльності.

Четвертим елементом політичної системи суспільства є політична культура. Політична культура – це історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навички, які впливають на політичну поведінку. Політична культура – особлива частина загальної культури суспільства, хоча і володіє певною автономією.

Провідним елементом політичної культури виступають політичні ідеали, цінності, цілі, які формуються перш

за все політичними організаціями. Кожна політична партія та політизоване громадське об'єднання керується певною ідеологічною системою, яка відбиває інтереси тієї чи іншої соціальної групи, визначає її ідеали, цінності, цілі.

Основні функції політичної системи суспільства:

- по-перше, визначення цілей і завдань суспільства;
- по-друге, мобілізація ресурсів;
- по-третє, владо-політична інтеграція суспільства;
- по-четверте, регулювання режиму соціально-політичної діяльності;
- по-п'яте, легітимізація, під якою розуміється досягнення необхідного ступеня відповідності реального політичного життя офіційним політичним і правовим нормам.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як єдиний організм, що ефективно управляється політичною владою.

До основних ознак держави відносяться: система органів влади; визначена територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави, територіальний розподіл населення, пристосований для зручного управління; права, які закріплюють відповідну систему норм, та інші.

Щодо функцій держави, то вона виконує внутрішні й зовнішні. Внутрішніми прийнято вважати господарсько-організаційну, управлінську, соціальну, національно-інтегративну, демографічну, освітянську, культурно-виховну, екологічну, правоохоронну функції. До основних зовнішніх функцій держави слід віднести дипломатичну (встановлення широких сталих економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими державами) і оборонну.

Функціонування держави у внутрішньополітичному і зовнішньополітичному просторі набуває особливого значення, оскільки без цього політичного інституту неможливі національна ідентифікація і самовизначення. В такому разі функції держави покликані “захистити” вільний розвиток нації як складової світового співтовариства.

Кожна держава, як і будь-яке інше суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована, здійснювати владу вона теж повинна певними способами і методами. До них перш за все належить форма держави як спосіб (або порядок) організації і здійснення державної влади.

Стосовно структури форми держави, то до неї відносяться наступні елементи:

- 1) державне правління;
- 2) державний устрій;
- 3) державний режим.

Державне правління є першим елементом даної структури. Державне правління є спосіб організації вищої державної влади. Історично склалися дві форми:

1) монархія, де вища державна влада здійснюється однією особою і передається у спадок;

2) республіка, коли вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, який обирається населенням на певний строк.

У сучасних державах є такі форми правління:

– президентська республіка, де голова держави (президент) одноособово або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам (наприклад, США, Аргентина, Іран, Швейцарія);

– напівпрезидентська республіка, де голова держави (президент) особисто пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом (наприклад, Росія, Україна, Фінляндія, Франція);

– парламентська республіка, де голова держави (президент) не може прямо впливати на склад і політику уряду. Він формується виключно парламентом і підзвітний лише йому (Італія, ФРН);

– дуалістична монархія, де голова держави (монарх) особисто формує склад уряду, яким керує сам або через призначеного ним прем'єр-міністра.

Державний устрій є другим елементом структури форми держави. Державний устрій включає адміністративно-територіальний розподіл країни. До основних видів державного устрою належать:

1) проста або унітарна держава, яка виключає окремі державні утворення всередині держави. Вся країна має єдині вищі органи влади і розподіляється на адміністративно-територіальні одиниці. Деякі унітарні держави (наприклад, Іспанія, Італія, Португалія, Україна) включають автономні утворення;

2) складна держава, де її частини мають суверенітет, усі ознаки державності. Складні держави поділяються на федерації – союзні держави і конфедерації – об'єднання, союзи держав, що створюються для виконання певних завдань.

Державний режим є третім елементом структури форми держави. Державний режим є способом здійснення державної влади певними методами і способами. До основних видів державного режиму відносяться:

1) демократичний режим – державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, забезпечують легальні можливості вільного волевиявлення; врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути;

2) тоталітарний режим – державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини; усунення вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення, зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки (олігархії) або однієї особи (расизм, фашизм, диктатура).

Контрольні запитання

1. У чому суть політики як соціального явища?
2. Дайте визначення політичної системи суспільства, розкрийте її структурні й функціональні особливості.
3. Проаналізуйте різноманітні теорії походження держави. Виберіть, на ваш погляд, найбільш вдалу.

4. Чому держава вважається базовим інститутом політичної системи?

5. Дайте визначення національної держави. Розкрийте якісні характеристики Української суверенної національної держави.

6. Які, на ваш погляд, реальні умови створення громадянського суспільства в Україні?

7. Яке місце і роль політичної свідомості та політичної культури у політичній системі?

Тема рефератів

1. Політика як соціальне явище, її специфіка та роль у суспільному житті.

2. Політична сфера суспільства та особливості політичного життя.

3. Політична система як об'єкт соціально-філософського аналізу.

4. Особа в політичній системі суспільства.

5. Походження і сутність держави.

6. Правова держава і її форми.

7. Взаємозв'язок та співвідношення громадянського суспільства і національної держави.

8. Місце і роль політичної культури в політичному житті суспільства.

Рекомендована література

1. Конституція України. – К., 1996. – 26 с.
2. Андреев С.С. Политические системы и политическая организация общества // Социально-политические науки. – 1992. – №1.
3. Аристотель. Политика // Соч.: В 4-х т. – М., 1983. – Т.4. – Кн.4, 5,6.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произведения. – М., 1990. – С.644-707.

5. Веймер Л. Девід, Вайнінг Р. Ейден. Аналіз політики. Концепції і практика. – К., 1998. – С.11-28.

6. Гаєвський Б., Ребкало В. Культура державного управління. – К., 1998. – 144 с.

7. Лузан А.А. Политическая жизнь общества: вопросы теории. – К., 1989. – С.47-96.

8. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. – К., 1998. – 288 с.

9. Пойченко А.М. Політика: теорія і технології. – К., 1996. – С.5-36.

10. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. – К., 1995. – С.7-321.

11. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996. – С.11-21, 45-69.

Тема 18. Духовне життя суспільства

План і основний зміст теми

1. Сутність духовного життя.

2. Буденна і теоретична свідомість.

3. Суспільна психологія й ідеологія.

4. Форми суспільної свідомості.

5. Особливості духовної культури суспільства.

Основні поняття теми: свобода, соціальна пам'ять, культура, духовне виробництво, духовні потреби, суспільна та індивідуальна свідомість, суспільна психологія, ідеологічний конформізм, диктат.

Конспективний виклад теми

Духовне життя суспільства – це активно-творча діяльність людей – засвоєння та перетворення світу, яка є у виробництві, збереженні, розподілі, споживанні духовних цінностей та ідеального змісту. Духовне життя суспільства зв'язане із задоволенням духовних потреб, функціонуван-

ням свідомості (суспільної та індивідуальної), стосунками між людьми, багатоманітними формами їх спілкування. Духовне життя суспільства охоплює не тільки ідеальні явища, але й суб'єкти духовного життя, які мають певні потреби, інтереси, ідеали, а також соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом та зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та суспільні організації тощо). Ось чому не можна зводити духовне життя суспільства лише до функціонування суспільної свідомості. Стан духовного життя визначається усіма його складовими.

Духовне життя суспільства має і другий аспект. Духовне життя суспільства виступає і як відносно самостійна сфера суспільного життя. Розподіл праці та соціальна диференціація суспільства привели до того, що духовна діяльність відокремилася в самостійний вид виробництва і стала заняттям окремих спільностей людей. Так виникла духовна сфера суспільного життя – один із рівнів духовного життя суспільства, що зв'язаний зі спеціалізованим духовним виробництвом, спрямованим на задоволення переважно духовних потреб, з функціонуванням спеціалізованих соціальних інститутів, що професійно зайняті створенням, збереженням та поширенням духовних цінностей. Зрозуміло, що і в таких умовах зберігаються непрофесійна духовна діяльність та стихійна система розподілу, споживання духовних цінностей.

Отже, духовна сфера – це духовне життя людей, яке цілеспрямовано організується суспільством. Духовна сфера має певну структуру та включає такі компоненти: духовне виробництво, духовні потреби, духовне споживання, духовні цінності, суб'єкти духовного життя і соціальні інститути, що забезпечують його протікання.

Духовне виробництво визначають як духовно-практичну та теоретичну діяльність, що спрямована на вироб-

ництво (зберігання, поширення та споживання) духовних цінностей. Але специфічним є не тільки результат духовного виробництва. Дійсно, якщо результат матеріального виробництва – матеріальні цінності, світ речей, то духовного виробництва – духовні цінності, світ ідей. Проте усі ідеї мають певних матеріальних носіїв, а усі матеріальні цінності мають певні ідеальні значення та зміст. Нова річ може народити і нове коло ідей. Тому специфіка духовного виробництва розглядається тільки виявленням особливостей усіх компонентів – не тільки результатів, але й мети, засобів, самого процесу проходження виробництва. Якщо матеріальне виробництво спрямоване на створення безпосередньо значущих утилітарних цінностей, то духовне – на виробництво самоцінних утворень, що тільки в кінцевому разі є суспільно корисними.

Суспільне буття визначає суспільну свідомість. Які б критичні зауваження не висловлювались із суспільної свідомості, не можна заперечувати, що суспільна свідомість – частка тієї реальності, яку вона відображає, і вже цим обумовлена нею. Крім того, джерелом походження ідей, поглядів, емоцій, настроїв виступає суспільна практика. Погляди, теорії, ідеї, що заперечуються практикою, витискуються із сфери суспільної свідомості. Рівень розвитку практики визначає і глибину проникнення у дійсність. Людина, коли залучається до суспільного буття, засвоює певні розумові форми, поняття, систему знань, певний спосіб та засіб мислення і відчуження. Але суспільна свідомість має і певну самостійність стосовно суспільного буття, суспільна свідомість може випереджати чи відставати від буття в процесі власного розвитку. Це відбувається тому, що суспільній свідомості властива безперервність та спадкоємність у розвитку. Через традиції, звичаї, звички, настрої, суспільну думку, через науку та ідеологію суспільна свідомість здійснює зворотний вплив на суспільне буття, спря-

мовує його по одному з можливих шляхів розвитку, прискорює чи гальмує його. Роль суспільної свідомості особливо зростає в епохи переломні, перехідні, коли у межах суспільного буття тільки починають формуватися дальші тенденції розвитку.

Суспільна свідомість має складну, розгалужену структуру. Виділяються її багатогранні рівні, форми. По-перше, з точки зору носія, суб'єкта виділяють індивідуальне, групове (класове, національне та ін.), суспільне, загальнолюдське. По-друге, з точки зору конкретно-історичного підходу – міфологічна, релігійна, філософська; за епохами – антична, середньовічна тощо. По-третє, виходячи з різних форм діяльності, у процесі яких виробляється, чи сфер діяльності, у межах яких складається – екологічна, економічна, правова, політична, моральна, естетична, релігійна, філософська, наукова. По-четверте, за рівнем та глибиною проникнення у дійсність – буденна та теоретична. Буденна свідомість має форми: емпіричну свідомість (складається у процесі пізнання) і суспільну психологію (формується у ході оціночного відображення дійсності). Теоретична свідомість має відповідно форми: наука та суспільна ідеологія. Суспільна психологія також має складну структуру – психічний склад, до якого належить соціальний характер, соціальні звички. Звичаї та психічні стани: соціальні настрої, відчуття, умонастрої. Усі форми та види суспільної свідомості мають величезне значення у духовному та суспільному житті.

Інша доля в ідеології. Якщо ще в недавньому минулому її роль гіпертрофувалась, то в сучасних умовах цілком недооцінюється. Ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мети соціальних груп, класів, нації, суспільства. Безумовно згубне для духовного життя людини та суспільства устремління підмінити ідеологією усі

інші форми суспільної свідомості або безумовно підкорити їй її. Але не менш згубне устремління взагалі відмовитись від ідеології в суспільному житті. Ідеологія слугує своєрідним механізмом приведення ідей в дію, активізації людей. Відмова від такого механізму перешкоджає нормальному суспільному розвитку, консолідації зусиль людей. Недостатньо виробити ефективну програму виходу суспільства з кризи, потрібно, щоб вона відбивала реальні інтереси соціальних суб'єктів, оволоділа розумом людей.

Духовне життя людини йде на індивідуальному, суспільному та загальнолюдському рівнях. Індивідуальне духовне життя зв'язане з глибинним усвідомленням свого буття, його змісту, мети, вищого блага, виробленням та реалізацією свідомого та творчого ставлення до світу (внутрішнього та зовнішнього). Духовне життя суспільства – це творче творення, збереження та засвоєння духовних цінностей і змісту. Духовність є основоположним принципом самобудови та існування особи, суспільства; Фундаментальність духу означає не те, що об'єктивні, матеріальні, зокрема, економічні, фактори мають другорядне значення, а те, що усі прояви соціального – суспільного та індивідуального життя мають визначені духовні виміри, що й надають їм, власне, людський характер. Безумовно, значення духовних факторів у різних сферах суспільного життя на різних етапах суспільно-історичного розвитку відрізняється. Але в перехідні епохи, коли йде пошук нових духовних підвалин та джерел буття, необхідність виявлення, усвідомлення та розвитку духовних вимірів людського життя має першорядне значення.

Виникнення та загострення глобальних проблем, суперечності між розвитком духовної культури та сучасною цивілізацією вказують на неспроможність духовних орієнтирів людини – ціннісних, пізнавальних, діяльнісних, що склались та панували протягом багатьох століть. Стає са-

моочевидним, що людина новоевропейського типу, з її раціоналізаційно-експансіоністським та технократично-речовинним світоглядом і світовідносинами, взагалі не здатна вирішити увесь той комплекс глобальних проблем, які сама і породила. Звідси й необхідність докорінних змін у цивілізаційних основах суспільного буття, пошук нових підвалин суспільного розвитку, оновлення духовності. З утратою універсальної системи цінностей, її традиційних загальнозначущих підвалин відбувається поступове витіснення офіційно визнаних, усвідомлених цінностей зі сфери реального суспільного та індивідуального буття.

Контрольні запитання

1. Які основні складові духовного життя?
2. Які елементи структури суспільної свідомості?
3. У чому полягає головний зміст буденної і теоретичної свідомості?
4. Які основні відмінності суспільної психології та ідеології?
5. У чому полягає специфіка масової свідомості?
6. Які головні форми суспільної свідомості та їхній сутнісний зміст?
7. Що таке духовна культура, який її основний зміст?

Теми рефератів

1. Діалектика форм духовного освоєння світу.
2. Духовне життя суспільства та його структура.
3. Духовне виробництво як виробництво свідомості.
4. Суспільна свідомість як соціальна пам'ять народу.
5. Діалектика форм суспільної свідомості.
6. Людинотворча сутність культури.
7. Українська духовна культура: діалектика національного і загальнолюдського.
8. Проблеми українського національного відродження і культура.

Рекомендована література

1. Андрущенко В., Губерський Л., Зуєв В. Проблема гуманізму в сучасній філософії. – К., 1994. – С.63.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996. – 368 с.
3. Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен, 1988. – С.252-513.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С.37-183.
5. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990. – 245 с.
6. Історія української культури. – Вінніпег, Канада, 1964. – 480 с.
7. Культура і побут населення України. – К., 1991. – 214 с.
8. Культурне відродження в Україні. – К., 1993. – 218 с.
9. Огієнко Іван. Українська культура. – К., 1991. – 270 с.
10. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – 728 с.
11. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система: Навч. посіб. – К., 1993. – 198 с.
12. Стан культурної сфери та культурної політики в Україні (Аналітичний огляд). – К., 1995. – С.24.
13. Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – С.418-512.
14. Українська культура: історія і сучасність. – К., 1994. – С.288-412.
15. Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.5-16.

Тема 19. Цінності в житті людини та суспільства

План і основний зміст теми

1. Історичний розвиток філософських уявлень про цінності.
2. Цінності в структурі соціуму.
3. Ієрархія цінностей людського буття.
4. Цінності як ядро світогляду.

Основні поняття теми: аксіологія, благо, добро, ідеал, етика, естетика, правда, творчість, краса, віра, мораль, мир, любов, щастя.

Конспективний виклад теми

Філософське вчення про цінності та їх природу називається аксіологією (від грецької *axios* – цінність та *logos* – вчення). Віддавна світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень, головним чином у його етичних, естетичних та релігійних проявах.

Вже Сократ і Платон намагалися відповісти на питання: “Що таке благо?” “Що таке справедливість?” Відповіді повинні були стати головними критеріями істинного буття.

Різні історичні епохи і різні філософські системи мають своє специфічне розуміння цінностей. У Середньовіччі цінності мали релігійний характер. Епоха Відродження на перший план висуває цінності гуманізму. Новий час завдяки розвитку науки і суспільних відносин створює новий підхід до розгляду предметів та явищ як цінностей. Філософи Нового часу ставлять питання про природу вихідних визначень буття, його підлеглість законам і раціональну пізнавальність світу. Одночасно формується інтуїтивістський напрям філософії, який відстоював позараціональні начала буття.

Поворотним пунктом розвитку проблеми цінностей стала філософія І.Канта, його вчення про регулятивні принципи практичного розуму, за яким вищі цінності буття мають не онтологічні, а виключно регулятивні підстави існування. Цим самим Кант перший розмежував поняття буття і блага, протиставивши сферу моральності як свободу сфері природи, яка має підлягати закону, необхідності. Гегель особливу увагу приділяє розмежуванню цінностей на економічні і духовні.

У ставленні до суб'єкта (людини) цінності служать об'єктами її інтересів, а для її свідомості здійснюють роль повсякденних орієнтирів, визначають різноманітність практичного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ. Отже, цінності – це завжди людські цінності, вони мають соціальний характер, формуються на основі суспіль-

ної практики, індивідуальної діяльності людини і в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин та форм спілкування людей.

У житті людина часто потрапляє в ситуації, коли потрібно вибирати з багатьох альтернатив потреби, інтереси, можливі переживання і засоби їх реалізації. Відповідно до певної внутрішньої шкали, системи еталонів і виникає необхідність порівняння різних мотивів, можливих дій людини, людей, вибору ними чогось, і тут потреби, інтереси і переживання виконують роль орієнтира. Так виникають цінності. Таким чином, цінність – філософське поняття, з допомогою якого і характеризується соціальне історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. На питання: в ім'я чого здійснюється та або інша діяльність, відповіддю є цінність.

Цінності завжди виростали з об'єктивних потреб людини. Потреби усвідомлювалися і трансформувалися в інтерес. Інтерес зорієнтований на ті умови, що забезпечать можливість задоволення потреб. Інтерес формується об'єктивно як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а суб'єктивно відображається в меті. Мета стає ідеальним імпульсом, що спонукає до активної діяльності, в якій відображається ідеальний образ задоволення потреб. Важливу роль в структурі цінностей відіграють емоції і пристрасті. Внутрішнє засвоєння життєвих ситуацій відбувається в процесі емоційних переживань. Саме емоційне ставлення сприяє виникненню почуття, значущості явищ, суб'єктивної оцінки їх. Об'єднані в єдиний комплекс потреби, інтереси і емоційні переживання утворюють єдине соціальне явище – цінності.

Основними формами, що вбирають цінності, є ідеал, вибір, мета, прагнення. Ідеал – це ціннісна характеристика певного явища у вигляді належного. Особливістю ідеалу є його нездійсненність. У цьому проявляється абсолютність

ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Прийомом конструювання ідеалу є ідеалізація, що абстрагується від полярності позитивного і негативного.

Ціннісні орієнтації зумовлюються традиціями, які склалися, соціальними умовами і власним вибором. Виділяються такі основні напрями ціннісних орієнтацій:

- орієнтація людини на саму себе;
- орієнтація на суспільство;
- орієнтація на потойбічний світ.

Ціннісні орієнтації можуть формуватися у будь-якій сфері життєдіяльності. Філософія розглядає лише ті орієнтації, що виражають сутність людини універсальним чином. Ці універсальні цінності є загальнолюдськими властивостями людини в її відношенні до світу.

До таких базових, загальнолюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Благо виступало вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнювало в собі і вищу мету її існування, і спосіб життя. Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому виражалося у цінностях сенсу і свободи. Пафос перетворення світу орієнтував людину на користь, а подолання перешкод – на цінність добра. Пізнання об'єктивного світу і суб'єктивного світу інших людей формували цінності істини й правди. Пізнання і перетворення світу зумовлювали ставлення до світу на основі творчості. Цілісний погляд на світ зумовлював, підносив людський дух до мудрості, а зв'язок з універсумом формував цінності краси і віри.

Необхідно усвідомити, що вищі цінності відображають фундаментальні відношення та потреби людей, складають фундамент індивідуального світогляду. Що для людини найважливіше, вона з'ясовує на рівні фундаментального вибору, коли визначає свою особистість. Отже, виз-

начення цінностей як вищих здійснюється на рівні індивідуального вибору.

Контрольні запитання

1. Що таке: цінність, ціль, ціннісна орієнтація, оцінка, ідеал, установка, норма, сенс життя, щастя, гуманізм, культура?
2. Як співвідносяться поняття цінності і культура?
3. Які критерії класифікації цінностей?
4. Які типи ціннісних орієнтацій?
5. Яке місце посідають цінності в структурі людської діяльності?
6. У чому особливості ціннісного образу?
7. Чи може існувати людина без сенсу життя?
8. Чи однакові цінності у різних людей, від чого це залежить?

Теми рефератів

1. Проблема цінностей в історії філософії, в історії людської діяльності.
2. Проблема критерію ціннісного вибору.
3. Ціннісна свідомість: зміст, тенденції розвитку.
4. Ціннісні орієнтації в структурі діяльності.
5. Класифікація цінностей.

Рекомендована література

1. Афанасьев М.С. Социальные ценности и ценностная ориентация личности. – М., 1990.
2. Бакиров В.С. Ценностное сознание. – Х., 1985. – 224 с.
3. Бакрадзе А.Т. Идеал людяности і цінності людського життя // Філософ. думка. – 1989. – №2. – С.17-23.
4. Блюмкин В.А. Мир моральных ценностей. – М., 1981. – С.4-36.
5. Дробницкий О.Г. Понятие морали. – М., 1974. – С.358-361.
6. Золотухина-Аболина Е.В. О специфике высших духовных ценностей // Филос. науки. – 1987. – №1. – С.11-18.

7. Малахов В.А. Цінність як категорія культури // Філософська думка. – 1982. – №5. – С.76-85.
8. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. – К., 1976. – 253 с.
9. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. – М., 1972. – С.39-117.
10. Табачковский В.Г. Новое мышление: примат естественного историзма – реализм мировоззрения и мировоззрение реализма. – К., 1992.
11. Философия и ценностные формы сознания. – М., 1978. – 248 с.
12. Шитов И.П. Природа художественной ценности. – К., 1982. – С.150-183.
13. Чухина Л.А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. – Рига, 1991. – С.10-25, 189-250, 244-267.

Тема 20. Глобальні проблеми сучасного світу

План і основний зміст теми

1. Головні ознаки глобальних проблем.
2. Соціальне передбачування і прогнозування майбутнього.
3. Перспективи розвитку нової цивілізації.
4. Генеза сучасної науки.

Основні поняття теми: передбачення, прогнозування, футурологія, екологія, урбанізація, майбутнє, демографія, глобалістика, фаталізм, надцивілізація, сенс життя, соціальний песимізм.

Конспективний виклад теми

Динамічний розвиток великої промисловості вперше формує соціальну потребу вирішення складних технічних завдань і створює умови для освоєння нею наукових відкриттів та винаходів. Таким чином, виникає якісно новий соціальний феномен – науково-технічний прогрес, в якому органічно поєднуються наука як діяльність в духовній сфе-

рі, котра спрямована на отримання нових знань, і техніка як один із найважливіших компонентів матеріальної культури.

Динамізм матеріального виробництва і великий обсяг вже накопичених науково-технічних знань викликають прискорення темпів НТП. Тому істотні і навіть кардинальні зміни у виробництві, інших сферах все частіше відбуваються протягом життя одного покоління. Все більш різноманітними і масштабними стають соціальні наслідки НТП, його зв'язок з іншими сторонами суспільного життя.

В залежності від виробничих та інших соціальних потреб, рівня розвитку конкретних розділів науково-технічних знань в різні періоди на перший план висуваються ті чи інші напрямки НТП. Серед них:

– освоєння нових джерел енергії, передусім ядерної. У світі експлуатується близько 400 ядерних реакторів в десятках країн світу. Однак за даними вчених в останній період у світі сталося близько 50 серйозних аварій на ядерних електростанціях. Це примушує людство по-новому оцінити переваги та небезпеку цього могутнього джерела енергії. Вчені шукають нових джерел, розмірковують над шляхами ефективного використання традиційних – енергії сонця, вітру, води, конструюють відповідні технічні системи й намагаються запропонувати їх у виробництві;

– освоєння навколишнього простору. По суті, сам факт розвитку космонавтики можна розглядати як інтегральний показник могутності продуктивних сил, науково-технічного потенціалу країни, високого ступеня розвитку її народного господарства, а також загальноосвітнього й культурного рівня народу;

– хімізація виробництва. Досягнення хімії почали впроваджуватися у виробництво з середини ХХ століття, проте масове практичне застосування відноситься до 50-60-х років ХХ століття. Хімізація виробництва дає змогу одержати штучні матеріали, створити високоефективні доб-

рива, медичні препарати, засоби боротьби зі шкідниками. Все це сприяє кращому використанню природних багатств, підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва, зміцненню здоров'я людей;

– біологізація виробництва. Розвиток біології, особливо генетики й генної інженерії, відкриває можливість керування спадковістю живих організмів. Це різко підвищує продуктивність сільськогосподарської праці, розширює заходи боротьби з різноманітними хворобами, сприяє профілактиці захворюваності. Водночас біологізація виробництва несе з собою загрозу, подібну до хімічної;

– створення штучних матеріалів та матеріалів з наперед заданими властивостями;

– автоматизація виробництва породжується потребами машинної техніки. Сучасне виробництво має справу з надвисокими тисками й температурами, мікроточностями, великими швидкостями та потужностями. Автоматизація постає як засіб нового управління виробництвом, завдяки чому людина виконує функції регулятора або програміста, збільшує частку розумової праці, творчої свободи.

Уже сьогодні людство зіткнулося з гострими проблемами, які прийнято називати глобальними. Це життєво важливі проблеми всього людства, від вирішення яких залежить подальший соціальний прогрес. Усі глобальні проблеми можна умовно поділити на три основні групи:

– перша група – проблеми суспільно-політичного характеру. До них належать: проблема запобігання ядерної війни; створення без'ядерного ненасильницького світу; подолання зростаючого розриву на рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються;

– друга група – проблеми, які пов'язані зі взаємовідношенням людини і суспільства. Мова йде про ліквідацію злиденності, голоду, неграмотності, боротьби з хворобами;

про подолання темпів зростання населення; про передбачення і подолання негативних наслідків науково-технічної революції і раціональне використання її досягнень на благо суспільства і особистості;

– третя група – екологічні проблеми, які виникають у сфері відносин між суспільством та природою. До них належать: охорона і відновлення навколишнього середовища, атмосфери, ґрунту, води; забезпечення людства необхідними природними ресурсами, включаючи продовольство, сировину і джерела енергії.

Найактуальнішою є екологічна проблема. Великою загрозою для природи і самого існування людини є “кислотні дощі”, які виникають внаслідок викидів в атмосферу різних хімічних сполук, забруднення її відходами видобувної промисловості, сільського господарства, транспорту, енергетики. Все це призводить до непередбачених змін кліматичних процесів.

Радіаційні, теплові, шумові, електромагнітні зміни також погіршують умови життя людей. Усе це пов'язане зі значною відходністю сучасної виробничої технології в усьому світі. Розв'язання екологічних проблем пов'язане зі створенням безвідходних технологій виробництва та умов оптимального природокористування, формування екологічної культури і пошуком нових шляхів до екологічної безпеки.

Наступною важливою глобальною проблемою є демографічна проблема сучасності. Вона є суттєвою частиною проблем людства. Стрімкий розвиток сучасної цивілізації породжує чимало проблем. Зростання народонаселення і проблеми задоволення потреб великої кількості людей – лише один з наслідків цивілізації. Очікується, що швидке зростання світового населення зупиниться у другій половині XXI століття, і його чисельність досягне до 2100 року 10-12,5 млрд. чоловік.

Це означає, що до наявних фондів споживання треба додати принаймні стільки продовольства, житла, лікарень, шкіл, товарів щоденного попиту, скільки є нині. Розв'язання світової демографічної проблеми передбачає здійснення радикальних соціально-економічних перетворень, зупинку гонки озброєння та розвиток конверсії.

Важливою є проблема виживання людини і людства в сучасних умовах. Внаслідок діяльності людини виникло багато суперечностей глобального характеру, які загрожують виживанню людини і людства. Головними ознаками глобальних проблем є те, що:

– вони мають планетарний характер, зачіпають інтереси не окремого регіону, а людства в цілому;

– несвоєчасність їх розв'язання загрожує існуванню людства;

– вони вимагають спільних зусиль усіх держав і народів;

– вони надзвичайно динамічні.

Отже, людина – головна дійова особа у відношенні “природа – суспільство”. Без людини не існує проблем для природи. Від волі людини особисто залежить майбутнє людства.

Контрольні запитання

1. Що таке соціальне передбачення?
2. Як співвідносяться поняття “передбачення”, “прогнозування”, “провіщення”?
3. За допомогою яких методів розробляються пошукові, нормативні та інші прогнози?
4. Які функції виконує соціальне прогнозування?
5. У чому полягає гуманістична місія передбачення майбутнього?

Теми рефератів

1. Методи і функції соціального передбачення.

2. Наукове передбачення суспільних процесів.
3. Прогностика і футурологія.
4. Соціальне прогнозування і планування.
5. Соціальне передбачення і сучасна глобалістика.

Рекомендована література

1. Волкогенова О.Д. Приоткрывая завесу времени: о социальном предвидении будущего. – М., 1989. – С.2-29.
2. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові: Пер. з англ. – К., 1990. – С.4-56.
3. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и фр. – М., 1991. – С.27-45, 89-134.
4. Гулям Наби Сакхеб. Будущее человечества. Исламский прогноз // Свободная мысль. – 1992. – №6. – С.75-80.
5. Зелінський М.Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. – К., 1990. – С.3-52.
6. Карпенко А.С. Фатализм и случайность будущего. – М., 1990. – С.129-189.
7. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). – Львів, 1991. – С.124-187.
8. Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996. – 793 с.
9. Научное предвидение общественных процессов. – К., 1990. – С.23-58.
10. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее. – М., 1991. – С.6-125.
11. Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально-политические теории. – М., 1991. – С.121-134.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З КУРСУ “ФІЛОСОФІЯ”

1. Поняття світогляду, його складові та значення у житті людини.
2. Вихідні особливості людського становища в світі; необхідність людського самовизначення.
3. Типологія світогляду. Світогляд і філософія.
4. Особливості міфології як світогляду. Причини “міфологічного ренесансу” на рубежі XX-XXI ст.
5. Характерні риси філософського мислення.
6. Структура та функції філософського знання.
7. Проблема “Схід–Захід” у розвитку сучасної цивілізації.
8. Особливості західного та східного філософського мислення.
9. Канонічні джерела, світоглядні ідеї та філософські школи Стародавньої Індії.
10. Канонічні джерела, світоглядні ідеї та філософські школи Стародавнього Китаю.
11. Особливості, умови виникнення та етапи розвитку античної філософії.
12. Ідеї, провідні школи та представники античної натурфілософії.
13. Оцінка діяльності давньогрецьких софістів, їх ідеї та представники.
14. Життя та філософська діяльність Сократа.
15. Теорія ідей Платона; її прояви у вченні Платона про людину та державу.
16. Вихідні ідеї філософії Арістотеля. Арістотель про світоустрій.
17. Логічне вчення Арістотеля; Арістотелеві етика, політика та поетика.
18. Загальні особливості, ідейні здобутки та основні філософські школи завершального циклу розвитку античної філософії.

19. Радикальні зміни у світогляді при переході від античності до європейського середньовіччя.
20. Місце філософії в духовному житті середньовіччя та її завдання в цей історичний період.
21. Християнська патристика: ідеї, представники та роль у духовному розвитку Середньовіччя.
22. Порівняльна характеристика вихідних ідей схоластики і містики, їх представники.
23. Основні проблеми, ідеї та представники схоластики і містики зрілого Середньовіччя; вихідні ідеї “томізму”.
24. Суперечливий характер духовних процесів європейського Відродження; явища “титанізму”, “прометеїзму” та “фаустівського духу”.
25. Напрями, ідеї та представники філософії європейського Відродження.
26. Європа Нового часу: загальна характеристика епохи та особливості розвитку філософії.
27. Проблема мислення в Європейській філософії Нового часу; вихідні особливості новоевропейського світогляду.
28. Методологічні ідеї Ф.Бекона та Р.Декарта.
29. Гносеологічні ідеї Дж.Локка, Дж.Берклі, Д.Юма.
30. Учення Б.Спінози та Г.Лейбніца про субстанцію.
31. Вихідні ідеї європейського Просвітництва.
32. Б.Паскаль про становище людини у світі.
33. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
34. Вихідні ідеї філософії І.Канта. Етапи його філософської діяльності. “Коперніканський переворот” І.Канта у філософії.
35. І.Кант про рівні та форми пізнання.
36. “Категоричний імператив” І.Канта та його сучасна оцінка.
37. Особливості та ідейні здобутки філософії Г.Гегеля. Система філософії Гегеля.
38. Антропологічний принцип філософії Л.Фейєрбаха.
39. Порівняльна характеристика вихідних ідей класичної та некласичної філософії.

40. Ідеї А.Шопенгауера та С.К'єркегора.
41. Ф.Ніцше: ідеї "філософії життя".
42. Напрями розвитку "наукової філософії" у ХІХ ст.
43. Загальні особливості та провідні напрями філософії ХХ – початку ХХІ ст.
44. Ідеї, представники та здобутки неопозитивізму та пост-позитивізму.
45. Ідеї та представники Львівсько-Варшавської філософської школи логічного позитивізму.
46. Ідеї та представники філософії екзистенціалізму.
47. Ідеї філософської антропології та персоналізму у філософії ХХ ст.
48. Ідеї фрейдизму і неофрейдизму та їх вплив на громадську думку.
49. Філософія історії та культурологія у філософії ХХ – початку ХХІ ст.
50. Релігійна філософія ХХ – початку ХХІ ст.
51. Загальні особливості української філософії та основні етапи її розвитку.
52. Особливості виникнення філософської думки в Україні. Філософські ідеї часів Київської Русі.
53. Український гуманізм і його особливості. Братські школи та поява професійної філософії в Україні.
54. Роль Києво-Могилянської академії у розвитку української культури і філософії.
55. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди. Теорія самопізнання, вчення про світоустрій, ідея "спорідненої праці". Концепція щастя.
56. Університетська філософія в Україні ХІХ ст.
57. Філософські ідеї в українській літературі ХІХ ст.: М.Гоголь, Т.Шевченко, І.Франко.
58. Філософські засади громадсько-політичних рухів в Україні ХІХ ст.
59. Загальні особливості розвитку української філософії у ХХ – початку ХХІ ст.

60. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії.
61. Людські виміри проблеми буття. Буття як цінність та міра моральної відповідальності сучасної людини.
62. Категоріальні визначення буття у класичній та некласичній філософіях.
63. Особливості некласичного філософського розуміння буття.
64. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.
65. Зміст та значення "антропного принципу" у сучасній науковій картині світу.
66. Проблема онтологічного статусу свідомості та її вихідні ознаки.
67. Основні концепції походження свідомості та їх порівняльна характеристика.
68. Предметність свідомості. Роль людської свідомості у взаєминах людини і світу.
69. Структура та функції свідомості.
70. Ідеальність свідомості. Свідомість, мова та знакова діяльність. Мислення і творчість.
71. Співвідношення понять буття, життя людини та її існування.
72. Сучасні концепції походження людини та їх оцінка.
73. Співвідношення понять "людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність".
74. Структура людської особистості, її основні прояви.
75. Поняття цінностей. Вихідні цінності людського буття.
76. Поняття та прояви свободи. Свобода як людська цінність.
77. Проблеми смерті, безсмертя та сенсу життя в їх філософському окресленні.
78. Поняття пізнання. Види пізнання та їх співвідношення.
79. Порівняльна характеристика наукового та художньо-мистецького пізнання.
80. Рівні та форми пізнання. Пізнання як процес.
81. Особливості та роль чуттєвого пізнання у формуванні знань.
82. Раціональне пізнання, його форми та евристична роль.

83. Поняття істини в пізнанні. Істина і правда.
84. Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії.
85. Сутність та структура методу як способу організації людської діяльності. Поняття методу, методології та методики.
86. Проблема методу та методології в сучасній філософії.
87. Методи і форми наукового пізнання.
88. Предмет і завдання філософії історії як особливого напрямку філософських досліджень. Історія як особливий вид реальності.
89. Проблема спрямованості історичного процесу та значення її вирішень для життєвого орієнтування людини.
90. Проблема смислу історії. Співвідношення прогресу та регресу в історичному процесі.
91. Проблема суб'єкту історичного процесу та шляхи її розв'язання.
92. Рушійні сили історії, її умови, чинники та фактори.
93. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей.
94. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи.
95. Суспільство як система, основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.
96. Людина і суспільство: основні аспекти взаємодії і взаємозв'язку.
97. Духовне життя суспільства, його особливості та складові.
98. Особливості розвитку культури у XX – початку XXI ст. Культура та сучасна людина.
99. Суттєві ознаки культури, їх зміст та значення.
100. Поняття цивілізації та її ознаки. Роль цивілізації в розвитку суспільних процесів.
101. Культура та цивілізація: причини їх відмінностей та проблеми взаємодії.
102. Глобальні проблеми сучасної цивілізації, їх зміст та характеристика.

103. Роль філософії в розвитку особистості.
104. Поняття техніки, її основні складові та зв'язок із пізнанням.
105. Особливості історичного розвитку науки; класична і некласична наука. Роль техніки в історичному розвитку суспільства. Науково-технічний прогрес.

НАЙВИДАТНІШІ ФІЛОСОФИ СВІТУ ТА УКРАЇНИ

Абеляр П'єр (1079-1142) – французький філософ, теолог і поет. Одним із перших прагнув розв'язати теологічні питання не на основі авторитету, а на основі розуму. Сформулював власне вчення – концептуалізм: універсалії не є самостійною реальністю, реально існують лише окремі речі; водночас універсалії стають реальністю у сфері розуму як поняття, що є нічим іншим, як результатом абстрагуючої діяльності розуму. Автор книг “Вступ до теології”, “Теологія найвищого блага”, “Християнська теологія”, за які був визнаний католицькою церквою єретиком.

Авіценна (Абу Алі Ібн-Сіна) (980-1037) – вчений, філософ, представник східного аристотелізму у сфері метафізики, гносеології й логіки. Дав оригінальну класифікацію наук, поєднавши теоретичні науки з практичними (етика, домоводство, політика), із ремеслами, виробництвом, торгівлею, медициною. Найвищою наукою вважав метафізику, яку поділяв на “універсальну” і “божественну”. Автор знаменитого “Канону лікувальної науки”, багатотомної енциклопедичної праці “Книга зцілення”, багатьох філософських трактатів.

Аврелій (Блаженний) Августин (354-430) – християнський теолог, найяскравіший представник західної патристики, засновник християнської антропології. На відміну від античної філософської думки, прагнув дослідити динаміку людської особистості і динаміку загальнолюдської історії. Найголовніші праці: “Проти академіків”, “Про безсмертя душі”, “Про вільне вирішення”, “Про користь віри”, “Про християнське вчення”, “Сповідь”, “Про місто Боже”.

Аквінський Фома (Тома) (1225/26-1274) – середньовічний філософ, теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму. Намагався віднайти спільні основи віри і розуму. Утверджував автономію

філософії. Догмати віри розділив на раціонально осяжні (Бог існує, Бог єдиний) і неосяжні (творіння світу, троїстість Бога). Раціонально осяжні можуть бути предметом і філософії, і теології, неосяжні – лише теології. Опираючись на емпіричні факти, обґрунтував п'ять доказів існування Бога. Його перу належать багатотомні праці: “Сума теології”, “Про суще й існування”, “Про начала природи”, коментарі до Біблії, до трактатів Арістотеля тощо.

Арістотель (384-322 до н.е.) – давньогрецький філософ, один із найвидатніших мислителів усіх часів, учень Платона. У 367-347 рр. – слухач, згодом викладач Академії Платона; у 347-334 – мандрівний філософ, у 343-340 – вчитель О.Македонського; у 334-322 – засновник і викладач власної філософської школи і наукової спілки в м. Лікеї (Афіни). Творчість Арістотеля енциклопедично різнобічна. Він займався природничими науками, поетикою, проблемами державного устрою, був творцем логіки, психології, естетики та ін. У своїх працях (понад 150: “Метафізика”, “Фізика”, “Органон”, “Аналітика”, “Риторика”, “Тоніка”, категорії “Історія тварин”, “Про думку”, “Політика”, “Афінська політія”, “Етика” тощо), які охоплювали майже всі галузі знань того часу, прагнув узагальнити досягнення античної науки. Основу його спадку складає філософія, зокрема так звана перша філософія – метафізика, яку Арістотель трактував як науку “про причини і начала”, або як науку про “суще як таке”.

Арон Раймон Клод Фердинанд (1905-1983) – французький філософ, політолог і соціолог, знаний своїми працями з історії соціології, філософії, історії, методологічних проблем історичного пізнання. Є одним із творців теорії єдиного “індустріального суспільства”, в якій соціально-економічний прогрес розглядається як перехід від “традиційного” (аграрного) до промислового (“індустріального”) суспільства. Виходячи з положення, що будь-яка

індустріальна система має свою внутрішню логіку розвитку, стверджував, що, незважаючи на існування начебто протилежних типів суспільства – капіталізму і соціалізму, все ж існує єдине індустріальне суспільство. У політичній філософії закликав до пошуку цілей розвитку, оскільки індустріальний тип суспільства, який він вивчав, не має внутрішньо притаманних йому цілей. Основні праці: “Вступ до філософії історії”, “Виміри історичної свідомості”, “Три есе про індустріальну “добу”, “Етапи соціологічної думки”, “Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство”, “Опіум інтелектуалів” тощо.

Баранович Лазар (1620-1693) – український мислитель, православний церковний діяч, письменник. З 1650 р. – професор, ректор Києво-Могилянської академії, з 1657 р. – Чернігівський єпископ, згодом архієпископ (з 1666 р.), керував водночас Київською митрополією, тобто українською православною церквою Лівобережної України (1659-1661, 1670-1685). Високо цінував народну культуру, українську мову, обстоював національну й релігійну самостійність України. Автор богословських, літературних, політичних творів, серед них: збірники “Меч духовний” (1666), “Труби словес проповідних” (1674), збірка віршів “Лютня Аполлона” (1671) тощо.

Бекон Френсіс (1561-1626) – англійський філософ, засновник емпіричної традиції у філософії Нового часу. Обґрунтував доктрину “природної філософії”, емпіричний метод та описав різні види дослідного пізнання, сформулював індукцію як метод дослідження законів (“форм”) природних явищ з метою їх плідного використання в людській практиці, розробив детальну класифікацію наук. Пропагуючи науки, розмежовував сфери наукового знання і релігійної віри, але вважав, що релігія не повинна втручатися у справи науки. Найвідоміші праці: “Новий Органон, або Істинні вказівки для тлумачення природи”, “Спросту-

вання філософій”, “Про гідність і примноження наук”, “Нова Атлантида” тощо.

Бергсон Анрі (1859-1941) – французький мислитель, представник “філософії життя”, автор концепції “творчої еволюції”. Вчив, що світ, життя – це неперервний часовий потік, творчий порив, у якому виникає нове, непередбачуване. Від неживої до живої матерії, від інстинкту до розуму, від закритого до відкритого суспільства – так через відштовхування відбувається еволюція. Інтелект, наука нездатні осягнути цей потік. Вони омертвляють його. Адекватно осягається творчий потік лише інтуїцією митця чи філософа. Мистецтво Бергсон ставить вище науки в пізнанні природи. Праці: “Матерія і пам’ять” (1896), “Творча еволюція” (1907) та ін.

Бердяєв Микола Олександрович (1874-1948) – російський філософ-персоналіст, вихованець Київського університету. В основі його філософії – ідея свободи, ідея творчості, ідея особи й ідея “мета історичного”, есхатологічного сенсу історії. Загальною основою цих ідей є поняття-символи: дух, “царство” якого онтологічне протистоїть “царству природи”, трансцендетування – творчий прорив, здолання пут природно-історичного буття, екзистенційний час – духовний досвід особистого й історичного життя, що має абсолютний сенс. Праці Бердяєва: “Філософія свободи”, “Сенс творчості”, “Досвід есхатологічної метафізики”, “Я і світ об’єктів” тощо.

Беринда Памво (1555(60)-1632) – діяч української культури, лексикограф, мислитель, один із найвидатніших діячів “ученого гуртка” Києво-Печерської лаври. Працював редактором, перекладачем, гравером у друкарнях Перемишля, Львова, Києва. Зачинатель поезії та шкільної драми в Україні. Спираючись на здобутки європейської лексикографії, створив “Лексикон славеноросский и имени толькованіє” – перший друкований український словник,

виданий Лаврською друкарнею (м. Київ) у 1627 р., який охоплював 7 тисяч термінів.

Берклі Джордж (1684-1753) – англійський теолог і філософ – суб'єктивний ідеаліст. Заперечував об'єктивне існування речей. Речі – це лише комплекси наших відчуттів. Існування речей він зводив до їх сприймання. На цій підставі заперечував матерію як субстанцію. Цілеспрямовано боровся з матеріалізмом та атеїзмом. Основна праця “Трактат про основи людського пізнання” (1710).

Бруно Джордано (1548-1600) – італійський мислитель-пантеїст. Світогляд Б. зазнав впливу містиків і платонізму. В основу всього суцього покладав матерію, яку наділяв активністю і здатністю відчувати (гілозоїзм). Праці “Про безкінечність всесвіту і множинність світів” (1584), “Про причину, первень і єдине” (1584).

Вебер Макс (1864-1920) – німецький філософ і соціолог. Займався проблемами теорії соціальної дії, яку аналізував у першу чергу як вільну дію окремої людини. Найбільш відомий своїм аналізом походження капіталізму, виникнення якого пов'язував із появою в історії людини, здатної до раціональної поведінки у сфері господарства та повсякденного життя. У всіх дослідженнях проводив думку про раціональність як визначальну рису сучасної йому європейської культури. Раціональність протистоїть традиційному і харизматичному засобам організації суспільних відносин. Значну увагу надавав проблемам соціальної структури і класового конфлікту, протиставивши марксизму свою концепцію, в якій підкреслював багатомірність класових відмінностей. Автор праць: “Протестантська етика і дух капіталізму”, “Господарська етика світових реалій”, “Господарство і суспільство”, “Політика як покликання і як професія”, “Наука як покликання і як професія” та багато ін.

Вернадський Володимир Іванович (1863-1945) – видатний український вчений, мислитель, основоположник

учення про біосферу та ноосферу, перший президент Всеукраїнської Академії наук (1918). Організатор генетичної мінералогії, геохімії, біогеохімії, геохімії ландшафтів, радіології, гідрогеології, наукознавства, вчення про живу речовину. Енциклопедичність наукових праць Вернадського значною мірою сприяла становленню сучасної наукової картини світу. Всесвіт він розглядав як сукупність живої речовини, біосфери й людства, поява якого, на його думку, започатковує якісно новий етап розвитку Всесвіту, якому сприяє людський розум та результати його втілення в практичній діяльності. Це виявиться в перетворенні біосфери на нове середовище життя – ноосферу (сферу розуму), у докорінних соціальних змінах, організації нових форм людського співжиття. З розвитком ноосфери Вернадський пов'язував необхідність охоплення світовою наукою всієї планети, створення вселенської науки як могутньої історичної та геологічної сили, в якій природно-історична, природна (космічна) і соціально-гуманістична тенденції зіллються в єдине ціле. Одним із перших проаналізував структуру та властивості простору й часу, їх роль у формуванні наукового світогляду, порушив питання про самостійний статус біологічного простору й часу, охарактеризував їх особливості, зокрема симетрію та асиметрію. Обстоюючи науковий світогляд, не абсолютизував роль і значення науки, визнавав участь у його творенні інших форм духовного освоєння людиною світу. У формуванні світогляду, на його думку, задіяні всі аспекти людської діяльності, які виявляються в системі наших цінностей (наука, релігія, мистецтво, філософія, етика). Важливого значення надавав релігійній формі суспільної свідомості, розглядаючи її як глибинне внутрішнє переживання соборного типу. Виступав за всебічний розвиток української культури, збереження культурної самобутності українського народу.

Вишньківський Іван (між 1538-1550, за іншими даними між 1545-1550 – після 1620) – відомий український письменник-

полеміст, мислитель. Освіту отримав в Острозькій академії. Визнаючи лише православну патристику (доктрину), будучи виразником православного консерватизму, критично сприймав світську філософію, відкидав філософські вчення Платона та Арістотеля, античних філософів, повчання західних церковних діячів. Центральною в творчості є ідея протиставлення Бога і світу, Бога і людини. Дотримуючись ранньохристиянської ідеї докорінної відмінності небесного і земного буття, він розглядав Бога як творця всього суцього, вищу волю, якій підпорядковується все в світі як об'єктивному законі буття. Бог – це надприродне начало, єдина, вічна, об'єктивно існуюча, таємнича й непізнанна істина, що сама в собі розуміється. Все суще, а отже і людина, – творіння Бога. Водночас Бог не тільки творець світу, людини, а й ідеал добра, справедливості, мудрості, чесності, досконалості. І земне життя людини має спрямовуватися на досягнення цього ідеалу. Філософською основою міркувань Вишенського є неоплатонізм. До нас дійшли 16 його творів у різних рукописних списках, зокрема “Книжка”, “Обличеніє діавола-миродержца”, “Послانیє до всьх обще в Лядской земле живущих”, “Краткословний ответ Петру Скарге”, “Зачапка мудрого латынника з глупим русином” та ін.

Віденський гурток – група філософів, науковців, що об'єдналися навколо філософського семінару, організованого у 1922 р. керівником кафедри філософії індуктивних наук Віденського університету М.Шліком. У центрі інтересів гуртка були проблеми філософії науки. До нього входили відомі філософи, фізики, математики – Р.Карнап, О.Нейрат, К.Гедель, Г.Гай, Ф.Вайман, Г.Фейгль, регулярно брали участь у дискусіях А.Айер, Г.Рейхенбах, К.Поппер, Е.Нагель і багато інших тогочасних інтелектуалів. Гурток був ідейним та організаційним центром логічного позитивізму. Із насильницьким приєднанням Австрії до Німеччини в 1938 р. учасники гуртка емігрували до

Англиї та США, де немало зробили для розвитку досліджень у сфері філософії науки.

Вітгенштейн Людвіг (1889-1951) – австрійський філософ, неопозитивіст. “Логіко-філософський трактат” (1921) вважається одним з основних творів неопозитивізму. В ньому різко розмежовується наука і філософія. Твердження останньої проголошуються неперифікованими і пустими. Пізній Вітгенштейн відійшов від цієї позиції. Він визнавав значення філософських висловлювань, але вимагав строгого розмежування їх з науковими висловлюваннями. Погляди пізнього В. справили значний вплив на розвиток лінгвістичної філософії.

Вольтер (псевд. **Аруе Франсуа Марі**) (1694-1778) – французький філософ-просвітитель, вчений, публіцист. Автор понад 100 томів різноспрямованих за проблематикою праць. Представник деїзму, виступив проти католицизму та клерикалізму. Брав участь у створенні “Енциклопедії” XVIII сторіччя. Прихильник концепції суспільної угоди. Головні філософські праці: “Філософські листи”, “Трактат про метафізику”, “Філософський словник”, “Кандід” та інші. Виступаючи за утвердження в суспільстві буржуазних відносин та антифеодальної ідеології, В. не виключав можливість поступок та компромісів з боку нижчих верств. В. не сприймав не тільки комуністичних ідеалів Мельє та егалітаризму Руссо, але й будь-яких виразів ідеї народного правління. У філософській онтології впритул підійшов до ідеї вічної матерії, яка є об'єктивною та рухомою. На думку В., свідомість є атрибутом матерії й залежить від побудови тіла. Кінцеву причину як свідомості, руху, так і матерії, В. вбачав у Богіві. Але разом з тим В. відкидав провіденціалізм, вважаючи історію творчістю самих людей. Філософські ідеї В. відіграли велику роль у формуванні нового покоління французьких просвітників: Ламетрі, Дідро, Гельвеція, Гольбаха та ін.

Гадамер Ганс-Георг (нар. 1900) – німецький мислитель, провідний представник герменевтики ХХ ст. Багато уваги приділяв специфіці герменевтики як методу пізнання феноменів культури, зокрема т.з. герменевтичному колу, упередженості в тлумаченні тексту. Праця – “Істина і метод” (1960).

Гайдеггер Мартін (1889-1976) – німецький філософ-екзистенціаліст, один із найоригінальніших мислителів ХХ ст. Вибудовуючи онтологію на основі феноменології Гуссерля, прагнув розкрити “сєнс буття” через розгляд людського буття, оскільки лише людині притаманне первісне розуміння буття. За Гайдеггером, онтологічну основу людського існування складає його конєчність, тимчасовість. Тому час повинен розглядатися як найсуттєвіша характеристика буття. Гайдеггер прагне переосмислити європейську філософську традицію, яка тлумачила чисте буття як щось позачасове. І причину такого стану він вбачав в абсолютизації одного з моментів часу – теперішнього, “вічної присутності”, коли справжня часовість ніби розпадається, перетворюючись у послідовний ряд моментів “тепер”, у фізичний час. Основні твори: “Буття і час”, “На шляху до мови”, “Що є думка?”, “Мова – це дїм буття”, “Лїсові стежки” тощо.

Гегель Георг-Вільгельм-Фрїдрїх (1770-1831) – представник німецької класичної філософії, творець всеосяжної системи філософії, яка охоплювала всі сфери людського знання, фундатор найбільш розгорнутої і обґрунтованої системи ідеалістичної діалектики. Основу його філософської системи складають дві домінуючі ідеї: а) переосмислення розсудку й розуму; б) розуміння ідеї (істини) як системи знання, що породжує себе в процесі розвитку. Поділяючи класичну віру у визначенні предмета філософії як Абсолютного, вбачав у думці, в її логічному русі адекватну Абсолюту “стихію”. Звідси й переконання, що суще в основі своїй є думка. Ідея є істина, система знання, а все істинне є ідея. Філософія, на його дум-

ку, можлива як процес конструювання абсолютного знання, як діалектична філософія, в основі розвитку якої є цикл: теза, антитеза, синтез, або трїада, згідно з якою думка (ідея) в своєму розвитку переходить у свою протилежність, яка на наступному етапі знімається своєю протилежністю, примиряючи в собі два попередні етапи. Тобто в підсумку протилежні моменти зберігаються в своїй єдності як внутрішні моменти синтетичного цілого. Панування так званої трїади характеризує всю філософську систему Гегеля: перший розділ – “Логїка”, де простежується увесь шлях розвитку абсолютної ідеї, починаючи з найпростіших логічних форм і закінчуючи абсолютною ідеєю; другий розділ – “Натурфілософія”, де наявне розгортання в просторі сутнісного змісту абсолютної ідеї у формі тілесного, матеріального, тобто в природі; і третій розділ – “Філософія духу”, де дух виступає у трьох формах: суб’єктивний дух (індивідуальний розвиток людини), об’єктивний дух (дух народу) і абсолютний дух (мистецтво, релігія і філософія як найвищий ступінь розвитку світового духу). Автор праць: “Феноменологія духу”, “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права”, “Філософія релігії” тощо.

Гельвецій Клод-Адріан (1715-1771) – французький філософ-просвітитель, представник деїзму (матеріалістична концепція в онтології), ідеолог французької революції ХVІІІ ст. У філософському тлумаченні світу абсолютизував значення законів механіки. Створив концепцію індивідуалістичної етики, що ґрунтувалась на засадах дослідного походження моральних уяв та почуттів. Головна філософська праця: “Про розум”. Згідно з Г., світ є матеріальним, нескінченним у просторі й часі, перебуває у постійному русі, а мислення та чуття є властивостями матерії, які виникли як її найскладніші витвори. У гносеології Г. додав сенсуалізму Локка матеріалістичного забарвлення. Був супротивником агностицизму. Починаючи аналіз суспільства з ізольованого індивіда

(“Робінзона”), розглядав як рушійні сили суспільного розвитку свідомість людини та людські пристрасті. Критикуючи вчення про вроджену нерівність інтелектуальних здібностей людей, абсолютизував роль соціального середовища у вихованні й розвитку людини. Висунув концепцію індивідуалістської етики (на протипагу релігійній та спірітуалістичній етичним концепціям). Г. вважав республіканську форму правління непридатною для великих держав, а тому обстоював освічений абсолютизм з буржуазно-демократичними акцентами.

Геракліт Ефеський (бл. 544/540 – бл. 483 до н.е.) – давньогрецький філософ. Вчив, що світ – це вогонь, основою якого є логос, чистий розум. Висунув геніальні діалектичні здогадки про загальну мінливість суцього (“все тече...”) і боротьбу протилежностей. Війна – батько всього, твердив він. Свої ідеї висловлював у формі непрозорих (темних) афоризмів, звідки, на думку деяких дослідників, походить його прізвисько Темний. Погляди мислителя справили глибокий вплив на подальший розвиток філософії (Гегель, Ніцше).

Гербарт Маркузе (1898-1979) – німецько-американський філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи, чия теорія пізньокапіталістичного суспільства була ідеологічним підґрунтям ліворадикального руху на Заході в 60-ті роки. Його філософські погляди сформувалися переважно під впливом Гегеля й Маркса, Фрейда й Гайдеггера. Коло творчих інтересів Маркузе досить широке, про що свідчать назви таких його книг, як “Онтологія Гегеля й підвалини теорії історичності”, “Радянський марксизм. Критичне дослідження”, “Культура і суспільство”, “Психоаналіз і політика”. Але світову популярність він здобув після виходу у світ праць “Ерос і цивілізація”, “Одновимірна людина” як критик високо технізованої західної цивілізації, що втратила гуманістичні параметри розвитку.

Гізель Інокентій (бл. 1600-1683) – український церковний та громадський діяч, історик, філософ. Був професором, ректором Києво-Могилянської академії. У 1656–1683 рр. – архімандрит Києво-Печерської лаври, де зібрав найбільшу на той час в Україні бібліотеку. Під його керівництвом двічі видавався “Києво-Печерський Патерик” (1661, 1678), інші твори. Він автор праць “Про істинну віру” (1668), “Стара віра” (1668), “Мир з Богом людині” (1669) тощо. Дослідники вважають його автором “Синописа” (1674) – першого підручника вітчизняної історії, найпопулярнішого посібника з історії у XVII-XVIII ст. Світобачення його базувалося на принципах деїзму і було близьким до ренесансних позицій. Бог, за вченням Гізеля, не має фізичних першооснов, він нематеріальний, безкінечний, безмежно досконалий, але пізнається природним розумом. Він створив матерію і дух, наслідком чого виникли тілесні субстанції, а згодом – тілесні речі, які Бог наділив природним для них способом існування. Різноманітність речей Гізель пояснював різним кількісним розподілом матерії за її формами. Вона не народжується і не зникає, а тільки переходить з одного тіла в інше як основа взаємного перетворення, коло обігу в природі. Наслідуючи Коперника, вважав, що Сонце є нерухомим центром Всесвіту.

Був прибічником ідеї громадського гуманізму. Одним із перших вітчизняних мислителів поставив природне право як критерій людської поведінки над законом Божим, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує людиною відповідно до цих законів.

Гоббс Томас (1588-1679) – один із найвідоміших англійських філософів-матеріалістів Нового часу, приділяв багато уваги проблемам метафізики й епістемології, автор емпіричної теорії мови. Вважав, що все мислення коріниться в чуттєвому досвіді, “адже в людському розумі немає жодного поняття, яке спершу не було б, цілковито чи почасти, схоп-

лене органами чуттів”. Гоббс був першим філософом, який систематично застосовував принципи фізики та механіки в етиці й соціальній філософії. Один із засновників соціології Нового часу, батько семіотики як науки, він привертає до себе увагу як політолог, котрий розкрив анатомію диктатури як форми державної влади. Основні твори Гоббса: “Елементи законів, природних і політичних”, філософська трилогія “Основи філософії”: “Про тіло”, “Про людину”, “Про громадянина”; “Левіафан”, “Про свободу і необхідність” та ін.

Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813-1889) – професор філософії Київської духовної академії, з 1869 р. – університету св. Володимира. Послідовно проводив ідею історизму, обстоював філософування на основі нових досягнень західноєвропейської думки, її критичного переосмислення, першим в історії вітчизняної думки зробив спробу створення філософської енциклопедії – “Філософського лексикону”, тт.1-4 (1858-1873). Одним із перших вітчизняних мислителів усвідомив методологічну цінність філософії Гегеля. Послідовно розмежував філософію і релігію як різні форми світосприйняття із специфічними законами розвитку. У цьому зв’язку спеціально аналізував вади філософії середньовіччя, зумовлені її підлеглістю офіційному виро-вченню. Критикуючи агностицизм Канта, обстоював можливість пізнання надприродного за умови доповнення розуму силами віри. Автор праць: “Критичний погляд на філософію Канта” (1847), “Огляд системи філософії Гегеля” (1850), “Про характер філософії середньовіччя” (1849) та ін.

Гольбах Поль-Анрі (1723-1789) – французький філософ-просвітник, один з засновників французького матеріалізму в онтології, ідеолог французької революції XVIII ст. Брав участь у створенні “Енциклопедії” XVIII сторіччя. Прихильник єднання філософії та природничого знання. Спирався на механістичні засади пояснення світу. Заснував концепцію утилітаристської етики. Головні філософські праці: “Система

природи, чи Про закони світу фізичного і духовного”, “Природна політика” та інші. Г. наголошував на вічності та об’єктивності матерії, яка, розвиваючись, породжує все розмаїття світу. Торкаючись питання єдності матерії та руху, останній розглядав з позицій механіцизму. В гносеології спирався на матеріалістично забарвлений сенсуалізм. Г. обстоював здатність людського розуму пізнавати світ та його закономірності. Вирішальною силою та рушієм суспільного розвитку вважав діяльність свідомих та вольових особистостей. Виступаючи проти релігії (католицизму) та клерикалізму, Г. вважав її породженням нерозвинутої свідомості, невігластва та свідомого обману з боку клерикалів. Його етичний утилітаризм виник саме на ґрунті критики релігійної моральності.

Гуссерль Едмунд (1859-1938) – німецький філософ, один із засновників феноменології. Феноменологічна концепція розвивається ним, починаючи з двотомника “Логічні дослідження” (1901). Своїм завданням вважав пошук очевидності, що здійснювався через переорієнтацію уваги філософії із зовнішнього (трансцендентного) світу на світ свідомості (світ трансцендентальний), зрозумілий як смислоутворююча активність, завдяки якій можливий будь-який досвід і будь-яка наукова діяльність. Внаслідок феноменологічної редукції свідомості людини мусить відкритись світ феноменів – сутностей, які й обумовлюють можливість будь-якого досвіду, будь-якої предметності, у баченні яких і досягалася б самоочевидність, що шукається. У наступних працях розвивав і дещо видозмінював свою феноменологічну позицію. Автор праць: “Філософія арифметики”, “Логічні дослідження”, “Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії”, “Картезіанські роздуми”, “Криза європейських наук і трансцендентальна філософія”.

Декарт Рене (1596-1650) – французький філософ, математик, засновник класичного раціоналізму як універсального світогляду, протилежного ірраціоналізму. Вважається заснов-

ником європейської класичної філософії, яка ґрунтується на вірі в розум і самосвідомості. Обґрунтував основні правила наукового методу: 1) починати з простого й очевидного; 2) ділити складні речі (знання) на прості аж до найпростіших; 3) іти від простого очевидного до складного неочевидного; 4) діяти при цьому так, щоб не залишити поза увагою жодної ланки, тобто зберігати неперервність ланцюга умовиводів. Для цього необхідні інтуїція, з допомогою якої вбачаються першопочаток і дедукція, що дає змогу одержувати наслідки з них. Основою і зразком методу Декарта є математика. Декарт відкрив сферу свідомості як діяльність суб'єкта. Основні праці: "Міркування про метод", "Метафізичні роздуми", "Начала філософії".

Демокріт із Абдер (бл. 460 – бл. 371 до н.е.) – давньогрецький мислитель, матеріаліст, учень Левкіппа, один із засновників атомістики. Вважав, що все існує завдяки двом першоначалам: атомам і пустоті. Атоми – неділимі частки матерії. Незмінні, вічні і знаходяться в постійному русі. Атоми відрізняються один від одного лише формою, розміром, положенням і порухом. Інші властивості: звук, колір, смак атомам не властиві та існують лише умовно. За своїми політичними поглядами Д. – представник античної демократії, противник рабовласницької аристократії. Ідеї Д. вплинули на подальший розвиток науки і філософії (Гасенді). Залишились лише фрагменти його творів.

Джеймс Вільям (1842-1910) – американський філософ, один із засновників прагматизму. Розглядав прагматизм не як вчення, а як метод, що носить нейтральний, антидогматичний характер, а звідси здатний "залагоджувати" філософські суперечки. Прагматизм, за Джеймсом, здатний зблизити науку й метафізику. Розвиваючи ідеї Пірса, обґрунтував новий "прагматичний" критерій істинності, згідно з яким істинне те, що "вигідне", тобто що відповідає практичній успішності вчинків і дій. Був прибічником так

званого радикального емпіризму, оголошуючи єдиною реальністю безпосередній чуттєвий досвід індивіда. Його перу належать праці: "Воля до віри", "Прагматизм", "Плюралістичний всесвіт", "Різноманіття релігійного досвіду" та ін.

Дідро Дені (1713-1784) – французький філософ-просвітник, представник матеріалізму, що наблизився до діалектичного методу щодо пояснення світу та еволюційної концепції. У гносеології спирався на сенсуалізм Дж.Локка. Був прихильником концепції суспільної угоди. Видатний письменник, організатор та редактор "Енциклопедії" XVIII ст. Головні філософські та літературні твори: "Думки про виникнення природи", "Розмова Д'Аламбера з Дідро", "Філософський принцип матерії та руху", "Монахія", "Небіж Рамо", де Д., обстоюючи позиції деїзму, піддає критиці абсолютизм та клерикалізм. У 1749 р. за поширення "небезпечних" думок Д. був заарештований та ув'язнений у Венсенському замку. Після звільнення не відійшов від своїх переконань. Д. наголошував на матеріальності світу, на об'єктивності й вічності матерії та руху. Вважав, що рух просякає увесь світ, навіть те, що здається нерухомим. Д. висловлював думку про те, що чуття властиве потенційно всій матерії, а свідомість як властивість високорозвиненої матерії виникає шляхом ускладнення органічної матерії. Щодо суспільного устрою, то, рішучо виступаючи проти деспотичних форм правління, пропонував як оптимальний соціальний устрій конституційну монархію та сподівався на появу в суспільстві "освіченого правителя", схильючись до ідеї республіканської форми правління. Д. був прихильником концепції утилітаристської етики (на противагу феодально-релігійній).

Дільтей Вільгельм (1833-1911) – німецький філософ, один із провідних теоретиків філософії життя і герменевтики. Центральним у Дільтея є поняття життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності. Завданням

філософії, за Дільтеєм, є розуміння “життя”, виходячи з нього самого. У зв’язку з цим філософ обґрунтовує метод “розуміння” як безпосереднього осягнення певної духовної цілісності (цілісного переживання). Розумінню, що близьке інтуїтивному проникненню в життя, Дільтей протиставляє метод “пояснення”, що широко застосовується у природничих науках, які мають справу із зовнішнім досвідом. “Розуміння” власного внутрішнього світу досягається за допомогою інтроспекції (самопостереження), розуміння чужого світу – шляхом “вживання”, “співпереживання”. Стосовно культури минулого “розуміння” виступає як метод інтерпретації, названий Дільтеєм герменевтикою – тлумачення окремих явищ як моментів цілісного душевно-духовного життя епохи, що реконструюється. Був не лише талановитим філософом, а й енциклопедично освіченим мислителем, вченим-гуманітарієм, істориком культури.

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) – український публіцист і громадсько-політичний діяч. Кілька разів був заарештований царським урядом за участь у революційній боротьбі. Разом з М. Міхновським створив Партію хліборобів-демократів, керував в уряді П. Скоропадського Бюро преси та Українським телеграфним агентством. Після падіння УНР переїхав до Львова, де видав журнал “Літературно-науковий вісник”. Після Другої світової війни перебрався до Парижа, Лондона, згодом – до США і Канади. Намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику: зовнішню (повна сепарація від Росії) і внутрішню (виховання на засадах західної культури). Теоретик ідеології інтегрального націоналізму, основні принципи якого сформулював з огляду на підневільний стан української нації: вольовий принцип (культ волюнтаризму), постійне прагнення до боротьби за незалежність, романтизм, непримиренність, синтез національного та інтернаціонального, необхідність формування

нової політичної еліти. Спираючись на ідеї Макіавеллі, Шопенгауера, Ніцше, Парето, Моски, обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання української нації на своїй рідній землі. Найвідоміші праці: “Модерне москофільство” (1913), “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” (1913), “Історія розвитку української державної ідеї” (1917), “Націоналізм” (1926), “Дух нашої давнини” (1944), “Поетика вогнених меж” (1952), “Росія чи Європа” (1955), “Від містики до політики” (1957) та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – український публіцист, громадський діяч, історик, філософ. Будучи під впливом ідей Сен-Сімона, Прудона, Конта, проголошував примат людини, її прав і свобод над державою і суспільством. Сповідував ідею безупинного громадського поступу, мета якого – досягнення добровільної асоціації гармонійно розвинених осіб, із обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті шляхом федералізації. Вважав, що для побудови української держави необхідні: піднесення (шляхом національної освіти і культури) національної самосвідомості, організація справи так, щоб “великороси” допомагали українцям, а не заважали ламати ту політико-адміністративну систему, що призвела Україну до руїни. Головні праці: “Передне слово до громади” (1878), “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879), “Пропавчий час – українці під Московським царством” (1880), “Вільний Союз – Вільна Спілка” (1884), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1898) та ін.

Дюркгейм Еміль (1858-1917) – французький філософ і соціолог, обґрунтував особливе місце соціології серед наук про людину, обстоював специфічність її об’єкта – соціальної реальності. Визначав предмет соціології як “соціальні факти”, що існують поза індивідом і які мають стосовно

нього примусову силу. Працював над проблемами розподілу праці, які породжують взаємозалежність окремих людей-індивідів. Автор праць “Про розподіл суспільної праці”, “Правила соціологічного методу”, “Самогубство”, “Елементарні форми релігійного життя” тощо.

Еллюль Жак (1912-1994) – французький соціолог, філософ, знайшов своїми працями з проблем техніки, соціології пропаганди, держави, суспільного розвитку. Досліджуючи проблему техніки, знайшов оригінальний підхід до визначення її специфіки, провівши розмежування між операційною технікою й технікою як цілісним феноменом індустріального суспільства. Він звертає увагу на такі нові характеристики сучасної техніки, як доведений до автоматизму вибір технічних засобів, здатність техніки до самозростання, її цілокупність, універсальність і автономність. Найпомітніші праці: “Пропаганда”, “Аутономія революції”, “Від революції до бунтів”, “Змінити революцію”, “Неминутий пролетаріат”.

Енгельс Фрідріх (1820-1895) – німецький мислитель, найближчий соратник К.Маркса, матеріаліст-діалектик. Дещо спрощено інтерпретував погляди Маркса, зближуючи його з французькими матеріалістами (“Анти-Дюрінг”, 1878, “Діалектика природи”, опублікована в 1925). Перебуваючи в Англії (Манчестері), Е. пише твір “Становище робітничого класу в Англії”, в якому робить висновок про діалектичний взаємозв’язок продуктивних сил і виробничих відносин та про неминучість єднання соціалізму з робітничим рухом. Разом з Марксом розробляє концепцію соціалістичної революції. Більш плідною стала його праця над книгами “Анти-Дюрінг” та “Діалектика природи”, де Е. різнобічно розвиває діалектичне та матеріалістичне розуміння природи. Наприкінці свого життя Е. створює найбільш відому свою працю “Походження сім’ї, приватної власності та держави” (1884) і здійснює велику роботу з

підготовки до видання томів “Капіталу” К.Маркса. Е. застосовує Марксове матеріалістичне розуміння історії у своїй концепції розвитку первісного суспільства. Значну роль у розвитку Марксової концепції історичного матеріалізму відіграли численні листи Е. до Й.Блоха, К.Шмідта, В.Боргіуса, Ф.Мерінга та ін.

Епікур (342/41-271/70 до н.е.) – давньогрецький мислитель-матеріаліст. Розвивав атомістичне вчення Демокріта. За Е., у Всесвіті існують тільки тіла, що знаходяться у просторі. Вони безпосередньо сприймаються відчуттями. Е. висунув ідею “відхилення” атомів, тобто наділив їх певною “свободою волі”. В результаті цієї свободи атоми можуть описувати різні траєкторії, сплітатися і розплітатися, внаслідок чого виникає світ. Характеризуючи духовний світ людини, Е. признає наявність в ній душі. Знання, за Е., починається з чуттєвого досвіду, але цей досвід повинен бути осмисленим і опрацьованим у вигляді тих чи інших термінологічно-зафіксованих смислових структур. Основну увагу приділяв етиці. Ціль життя – задоволення (гедонізм). Дійшли лише фрагменти праць.

Зіммель Георг (1858-1918) – німецький філософ і соціолог, основоположник так званої формальної соціології. Досліджував становлення суспільства, його історичні форми існування. Значну увагу приділяв проблемі методу соціального пізнання, досліджував взаємодію культури і життя, зробив свій внесок у розвиток філософії життя. Автор праць: “Філософія грошей”, “Соціологія. Дослідження форм усупільнення”, “Філософська культура” та ін.

Іларіон Київський (? – бл.1053) – український мислитель, перший Київський митрополит із русичів. Започаткував теологічні та філософські засади християнства Київського. Один із перших фундаторів тенденції до інтелектуалізму. Вірувати в єдиного Бога, за Іларіоном, – не просто справа свята, а й розумна. Виходячи за межі того-

часної християнської ортодоксії, пом'якшував розмежування тіла і духу й започаткував ідею буття як єдності матеріальної та духовної основ. Виробив власну концепцію історії, в якій обстоював погляд на її універсальний і цілісний характер як втілення буття і руху все нових народів від ветхозавітного "Закону" до довершеного сучасного – благодатного християнського стану. Звідси його висновок, що все молоде, яке виникло в історії пізніше, набуває вищої цінності порівняно зі старим, попереднім. Якщо епоха Старого Завіту, базована на законі, будувала відносини між народами за принципом рабства, то епоха Нового Завіту дає істину, свободу, благодать. Закон розділяв народи, звеличував одні та принижував інші. Благодать уводить усіх у вічність, де всі народи рівні перед Богом. Висловив ідею розвитку моралі й неминучості переходу від жорсткого регламентування поведінки людини до вільного вибору нею моральних норм. Відомі його праці: "Слово про Закон і Благодать" (1044), "Молитва", "Сповідання віри".

Кант Іммануїл (1724-1804) – засновник німецької класичної філософії; фундатор нової ідеї розуму як творця, конструктора дійсності та знання про неї; теоретично обґрунтував автономію волі людини, непідлеглість моральності зовнішнім факторам, чим виніс сферу людської діяльності (культуру) за межі природної детермінації. Творчість Канта поділяється на докритичний і критичний періоди. Докритичний період, який Кант назвав догматичним, має яскраво виражені природничонаукові і натурфілософські особливості, який увінчує створена космогонічна гіпотеза й теорія припливів та відпливів, що демонструє його віру в можливість розуму осягнути закономірності природи. А критичний період заперечував можливість такого пізнання, дотримуючись думки, що слід не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмети зі знанням (розумом), тобто джерело всезагаль-

ності знання філософ пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. На цій підставі твердив, що світ науки є витвором розуму, результатом синтезу суб'єктивних апіорних форм і чуттєвого хаотичного матеріалу. Основні праці: "Загальна природна історія і теорія неба", "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика здатності судження" та ін.

Камю Альбер (1913-1960) – французький філософ-екзистенціаліст, письменник, публіцист. У своїй творчості пройшов шлях від нігілістичної "філософії абсурду" до моралістичного гуманізму. Протиставляв марксистській революційній моралі етичну концепцію християнської праведності та жертвності тих, хто "історію не творить, а потерпає від її пасток". Відомим став завдяки творам "Сторонній" (1942), "Міф про Сізіфа" (1942), "Чума" (1947) та "Бунтівна людина" (1951). Камю – лауреат Нобелівської премії з літератури (1957). У філософії був прихильником агностичної епістемології (що ґрунтувалась на пізнавальному прагненні дістатися завчасно недосяжної останньої істини – Благодаті). Його онтологія мала вигляд скептичної антитеології, а філософія історії відкидала будь-які вчення про поступальну ходу прогресивного розвитку людства (у тому числі – і провіденціалізм). У філософії творчості наголошував на вічному протистоянні митця-творця і ворожого для нього та недосконалого земного створіння.

Кентерберійський Ансельм (1033-1109) – середньовічний мислитель, в дискусії про універсалії захищав позицію реалізму. Висунув онтологічний доказ існування Бога ("Колоквіум", 1076, "Про свободу волі", 1077). К. обстоював віру як передумову та підґрунтя раціонального знання. Він зазначив: "Не шукаю, щоб збагнути для того, аби увірувати, але вірую, щоб усвідомити". Виводив існування Бога, Його буття з думки, поняття про Нього як найдосконалішої сутності. Цей потяг до "інтелектуального богоспогля-

дання” К. успадкував від Августина Блаженного. У полеміці про універсалії К. схилився до позицій схоластичного реалізму. Наголошуючи на реалістичній концепції передування універсалій одиничним речам, які, вірогідніше, взагалі не існують, К. пише трактат “Чому Бог олюднився?”, де логічними засобами намагається довести необхідність втілення Бога в людину.

К’єркегор Сьорен (1813-1855) – датський філософ, засновник ірраціоналізму Нового часу. Різко критикуючи всевладдя розуму у філософії, підносив роль і значення віри, яка робить можливим неможливе. Абсолютизував конкретну людину (одиницю), ставив її вище роду (загалу), який розглядав як джерело хаосу. Культуру розглядав як таку, що вдосконалює людей як індивідів – позбавляє їх індивідуальності, перетворює в масу. Його концепція моралі виокремлює естетичний (тобто чуттєвий), етичний (заснований на розумі) і релігійний рівні. К’єркегор написав 28 томів творів, серед них “Насолода і обов’язок”, “Страх і трепет”, “Філософські крихти”, “Хвороба до смерти” тощо.

Кононович-Горбацький Йосип (? – 1653) – український філософ, один із перших ректорів Києво-Могилянської академії. Філософську спадщину складають курси риторики й діалектики, “Підручник з логіки”, “Оратора Могилянського”. Дотримувався номіналістичного тлумачення вчення Арістотеля. Його номіналізм виявлявся у питанні про універсалії, які він вважав вторинними щодо тілесних речей і розглядав як набутки розумової діяльності. Проблему універсалій пов’язував із необхідністю пізнання світу, а не з потребами доведення пізнання творця, як це робили послідовники Ф. Аквінського. Обґрунтував положення про дві істини – богословську та філософську, чітко розмежовуючи предмети теології (вчення про Бога) та філософії (реальні тілесні речі). Особливу увагу звертав на субстанційні начала цих речей – матерію і форму. Обстоював

реальність простору і часу, в яких вбачав реальні акциденції та форми, що діють на речі. До структури людини включав матерію (тіло) і душу (форму), заперечуючи при цьому безсмертя душі. Природу розглядав незалежною від свідомості як окремої людини, так і людства, і від того, як вона сприймається. Розвивав гуманістичні ідеї.

Конт Огюст (1798-1857) – французький філософ, один із основоположників позитивізму, який він розглядав як середню ланку між емпіризмом і містицизмом. За Контом, ні наука, ні філософія не можуть і не повинні ставити питання про причини явищ, а тільки про те, “як” вони відбуваються. У зв’язку з цим наука пізнає не сутності, а лише феномени. Конт розвинув ідею так званих трьох стадій інтелектуальної еволюції людства (як і окремої особи), які визначають рівень розвитку суспільства:

1) теологічну або фіктивну, коли за явищами шукають надприродні сили;

2) метафізичну або абстрактну, коли за ними вбачають абстрактні сутності і сили – субстанції, флогістони тощо;

3) наукову або позитивну, коли між явищами відкриваються незмінні закони. Конт є засновником соціології як окремої науки про суспільство. Найпомітніша праця – 6-томний “Курс позитивної філософії”.

Конфуцій, Кун Фуцзи (552-479 до н.е.) – китайський мислитель, засновник конфуціанства, релігійно-філософського вчення, яке заклало духовні підвалини китайської нації і культури. Основна проблема вчення К. – згармонізувати відношення між людьми. Проповідував п’ять добродетей – мудрість, гуманність, повагу до старших, мужність і вірність. Поєднуючи елементи даосизму і буддизму, конфуціанство було офіційною ідеологією Китаю. Погляди К. дійшли в записках учнів (“Лунь юй”).

Копнін Павло (1922-1971) – доктор філософських наук, професор, академік АН України. Народився в с. Гжель Роменського району Московської області. Навчався на філософських факультетах Московського інституту філософії, літератури та історії і Московського університету, в аспірантурі Московського міського педінституту. Працював співробітником кафедри філософії Академії суспільних наук, завідувачем кафедри філософії Томського університету, завідувачем сектора Інституту філософії АН СРСР. У 1958 р. переїхав до Києва. Очолював кафедри філософії політехнічного інституту та університету. Протягом 1962-1968 рр. – директор Інституту філософії АН України, з 1968 р. – директор Інституту філософії АН СРСР. Автор праць: “Діалектика як логіка”, “Ідея як форма мислення”, “Логічні основи науки”, “Діалектика як логіка і теорія пізнання”, “Діалектика, логіка, наука”, “Гносеологічні і логічні основи науки”, “Вступ до марксистської гносеології” та ін.

Коло наукових інтересів П.Копніна – проблеми діалектики, логіки і теорії пізнання. В цих питаннях він виявив себе творчим мислителем. Це, зокрема, знайшло свій вияв в оригінальній розробці проблеми емпіричного і теоретичного рівнів мислення у їх відношенні до чуттєвого і раціонального моментів пізнавальної діяльності, взаємозв'язку відображення і творчості, в ґрунтовному аналізі місця і структури гіпотези та її взаємовідношення з теорією, сутності ідеї як форми мислення. Йому належить першість у постановці питання про необхідність дослідження форм практичної реалізації знання.

Особливо плідним у житті і діяльності П.Копніна був київський період, де він знайшов сприятливий ґрунт і однострумців у реалізації своїх творчих задумів. З його іменем зв'язане “друге відродження” української філософії, її поворот від онтології до гносеології – від проблем буття з дією невблаганних “об'єктивних законів” до пізнавальних і

світоглядних можливостей суб'єкта. Він по праву вважається засновником сучасної київської філософської школи. Під його керівництвом і при безпосередній участі відбувся науковий пошук нових підходів до світоглядних, гносеологічних і методологічних проблем наукового пізнання, діалектики та її категорій, логіки наукового пізнання тощо. Наскрізною ідеєю цих пошуків було з'ясування ролі творчої активності суб'єкта, що, зрештою, сприяло повороту філософської думки України до проблем філософської гуманістики.

Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – український історик, громадсько-політичний діяч і мислитель. Провідний діяч українофільства, один із організаторів Кирило-Мефодіївського братства, в програмних документах якого (“Книга буття українського народу” та “Статут слов'янського товариства”) найповніше виявилися його соціально-політичні орієнтації та історіософська концепція. Науково-філософські пошуки і дослідження були спрямовані на проблеми історіографії, рушійні сили суспільного розвитку, національні питання, життя українського народу та його культуру. Вперше в українській історіографії детально з'ясував сутність історії України. У працях “Правда москвичам про Русь”, “Дві руські народності” не лише дав розгорнуте епічне полотно історичного процесу України, а й доводив, що українці мають свою історію, мову, культуру, психологію, відмінні від російської. Обстоював самобутність, самоцінність українського народу. Одним із перших підніс українську ідею до рівня теоретичного осмислення. Обґрунтував ідею федеративного устрою держави. Автор відомих монографій з історії України: “Богдан Хмельницький”, “Руїна”, “Мазепа”, “Мазепинці”, “Гетьманство Виговського”, “Гетьманство Юрія Хмельницького”, “Павло Полуботок”, трьох томів “Руської історії в життєписах її найголовніших діячів”, 16 томів “Монографій та

досліджень”, в яких втілював оригінальну, протилежну офіційній російській історіософську концепцію.

Кузанський Микола (1401-1464) – німецький теолог і філософ початку епохи Відродження. Формувався під впливом містики і неоплатонізму. Стояв на позиції пантеїзму. Бог, всесвіт і людина (“мікрокосм”) співпадають. Висунув ідею безкінечності Всесвіту. Погляди К. вплинули на Бруно (“Про вчене незнання”, 1440, “Про божественне бачення”, 1543 та ін.).

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) – відомий український культурний діяч, письменник, історик, етнограф, член Кирило-Мефодіївського братства. Хоч Куліш тяжів до романтичної традиції, його світогляд не був усталеним. Він еволюціонував від романтизму до позитивізму, від релігійного світогляду до культу миротворчої науки, від православ’я до позитивної релігії для всіх людей і народів, від козаколюбства до козакофобства тощо. Незмінною була лише відданість ідеї України, її відродженню. Своєрідною є його теорія культурництва, пов’язана з образом культури землеробства, котрий “очищає” рідну землю тієї “негіді”, допомагає своєю працею “воскресінню” поснулої віри й віковичних звичаїв батьків. Звідси його “хутірська філософія”, основана на вимозі повернення до життя природи, правди й душі людської, де ще зберігаються справжні цінності людського буття. Особливу увагу приділяв українській мові як предвічному скарбу народного серця. Саме мова, на його думку, повернула українцям повагу інших народів. Перебував на позиціях фаталістичного життя і визнавав творцем усього суцього Бога.

Кульчицький Олександр Юліанович (1895-1980) – український філософ, культурно-освітній діяч української діаспори. Працював професором Українського Вільного Університету (Мюнхен). Автор більше сотні статей і монографій з психології, філософії, антропології, педагогіки, літе-

ратурознавства. У сфері філософії (онтології) тяжів до поглядів Гартмана про шарову будову буття, який стверджував про поєднання або накладання один на одного чотирьох шарів дійсності: матеріального, органічного, психічного й духовного. Досліджував особливості психічного життя, психічних явищ і психічних цілей як єдності свідомого й несвідомого, природу свідомості та її відмінність від психічних діянь. Спираючись на методологію феноменологічного підходу, прагнув до розкриття суті етичних, естетичних вартостей, соціальної аксіології, яку тлумачив як філософію релігії. Проблему специфіки українського характеру розв’язував з урахуванням дії расових, геопсихічних, історичних, культуроморфних та глибинно-психічних чинників. Найвідоміші праці: “Нарис структурної психології” (1949), “Український персоналізм” (1985), “Основа філософії і філософічних наук” (1995).

Кун Томас (1922-1995) – американський історик і філософ науки, досліджував роль соціальних факторів у розвитку науки. Початок цих досліджень поклала його праця “Структура наукових революцій” (1963), в якій він для історичного розвитку науки вводить такі поняття, як “парадигма”, “нормальна наука”, “наукова революція”, “наукова спільнота” тощо. Кун вводить елементи конвенціоналізму і вульгарного соціологізму в трактування відношення наукової спільноти і парадигми. У праці “Функції догми в науковому дослідженні” доводив, що певного роду догматизм, тверда схильність до всебічно обґрунтованої системи поглядів – необхідна умова наукової роботи. Найкращою умовою одержання нових знань, на його думку, є не дискусії, а коли вчені, згуртовані єдністю поглядів і основних ідей (навіть догм), займаються планомірним і настійним вирішенням конкретних завдань.

Ламетрі Жульєн-Офре де’ (1709-1751) – французький філософ, просвітител, лікар. В онтології – прихильник

механістичного матеріалізму, поєднував філософію з природничими науками (Людина тут часто асоціюється з машиною, рослиною). В гносеології дотримувався сенсуалістичної концепції. Етику будував на гедоністичних засадах. Головні філософські праці: “Система Епікура”, “Людина – рослина”, “Природна історія душі”, “Трактат про душу” та інші. Метою своєї філософії проголошував відродження системи Епікура як в онтології, так і в етиці. Згідно з поглядами Л. існує єдина матеріальна субстанція, яка має властивості сприйняття та мислення (в “організованих тілах”). А людина відрізняється від тварини лише більшою кількістю потреб, а отже – більшою кількістю розуму, бо, за Л., саме потреби є “мірилом розуму”. Людський організм Л. уподібнював машині, що, як годинниковий механізм, самостійно заводиться. На думку Л., розвиток суспільства визначається діяльністю видатних людей та успіхами просвітницької роботи в суспільстві. Л. був прихильником освіченого абсолютизму. Філософські ідеї Л. справили значний вплив на творчість Д.Дідро, П.Гольбаха, К.Гельвеція та інших філософів.

Лао-цзи (VI-V ст. до н.е.) – давньокитайський мислитель, засновник даосизму, йому приписується трактат “Да де цзін”. У центрі даосизму – відношення людини і природи. В основі світу лежить дао – шлях, доля, яке може досягнути лише мудрець. Проповідь пасивності наближає даосизм до буддизму, з яким він пізніше тісно переплітався. Після конфуціанства даосизм зробив найбільший вплив на формування ментальності китайців.

Лейбніц Вільгельм Готфрід (1646-1716) – німецький філософ, математик, фізик, історик, представник раціоналізму. Критично проаналізував основні ідеї Демокріта, Платона, Августина Аврелія, Декарта, Гоббса, Спінози на основі запропонованої ним методології, найважливішими вимогами якої були універсальність і чіткість філософських суджень. Реальний світ, за Лейбніцом, складається із сукуп-

ності субстанцій: неділимих сутностей або першоелементів буття, які він назвав монадами. Світ монад ієрархізований: нижчі – вищі і увінчує усіх – Бог. У теорії пізнання намагався віднайти компромісну позицію між раціоналізмом Декарта й емпіризмом та сенсуалізмом Локка. Вважав, що без чуттєвого досвіду жодна інтелектуальна діяльність була б неможливою, водночас виступав проти вчення Локка про душу як “чисту дошку”. Основні праці: “Міркування про метафізику”, “Нова система природи”, “Теодицея”, “Монадологія” та ін.

Лесевич Володимир Вікторович (1837-1905) – український філософ, найвизначніший представник українського позитивізму, логік, знавець тогочасних напрямів західноєвропейської філософії. Виступав із вимогою поєднання філософії і науки, перетворення її на позитивну науку. Філософія, за Лесевичем, покликана виконувати функцію синтезу наукового знання. Тяжіння до позитивістської установки не завадило йому критично оцінювати надбання найбільших авторитетів позитивізму, зокрема О.Конта, який, на його думку, недооцінював теорію пізнання. Ця теорія в її суб’єктивно-ідеалістичній інтерпретації, за Лесевичем, є “трибуналом” усіх наукових понять. Він виходив із того, що уявлення, які складають основу знання людини, мають пряме відношення тільки до окремих індивідуальних явищ або чуттєвих фактів. Ними вичерпується той об’єктивний матеріал, яким послуговується людина, тому пізнає не предмети самі по собі, а лише дані досліду. Опосередковане знання, що оперує абстрактними поняттями, виходить за межі даних досліду, а тому позбавлене фізичної достовірності. На цій основі Лесевич заперечував об’єктивність законів. Автор праць: “Нарис розвитку ідей прогресу” (1868), “Позитивізм після Конта” (1869), “Досвід критичного дослідження основоначал позитивної філософії” (1877), “Лист про наукову філософію” (1878), “Що таке нау-

кова філософія” (1888), “Від Конта до Авенаріуса” (1901), “Емпіріокритицизм як єдиний науковий погляд” (1909) та ін.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) – український історик, філософ історії, ідеолог консервативно-монархічного напрямку української суспільно-політичної думки. Глибокий знавець проблем державності. Відстоював необхідність побудови незалежної суверенної Української держави як джерела єдності нації. Тільки з виникненням власної держави, на його думку, українець відчує себе сином рідної землі, тільки за таких умов народжується справжня, а не літературна нація, її він розглядав, передусім, єдністю духовною, культурно-історичною. Ідеал української держави (за тривалої відсутності власної державності) вбачав у династичному правлінні гетьманського типу – Гетьманат, принципом організації якого є “класократія”, тобто розуміння кожним класом свого місця і призначення за наявності активної меншості (еліти), що спирається на рушійну силу політичного процесу – клас хліборобів, його авторитет. Цей лад має базуватися на принципах співробітництва всіх класів, рівновазі між прогресом і консерватизмом, обмеженні гетьманської влади законом, який височить над гетьманом, як над усіма. Липинський – дермовотворчий націоналіст. Як представник українського макіавеллізму, був першим політичним мислителем, який трансформував проблему сили у свою історіософію і продумав її основні засади. Його переконання, що “ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо”, і сьогодні залишається актуальним. Основні праці: “Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті” (1920), “Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1920 рр.” (1926), “Релігія і церква в історії України” (1933) та ін.

Лодій Петро Дмитрович (1764-1829) – український філософ, професор вищої теологічної школи для українців у

Львові, професор метафізики, логіки й етики Краківського університету, перший професор філософії та права Петербурзького університету. Він відкрив громадськості Російської імперії праці І. Канта, частково поділяючи його погляди, а в багатьох питаннях полемізуючи з ним. У теорії пізнання розвивав сенсуалістичні погляди, виступав проти суб'єктивного ідеалізму, скептицизму й агностицизму. Істину поділяв на метафізичну, логічну, моральну й фізичну. Критерієм істини вважав несуперечність та однастайність думки більшості людей, що досягається за допомогою розуму й досвіду. Критикував Канта за розрив чуттєвого і раціонального, логічного та емпіричного, за спроби розмежувати форму і зміст, сутність і явище, зобразити мислення незалежним від буття. Агностицизм Канта виводив із апіоризму, зокрема суб'єктивно-ідеалістичних уявлень про простір і час як апіорні форми чуттєвості, що вносять порядок у діяльність. Основні праці: “Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного и ложного” (1915), “Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве” (1928), “Христиана Баумайстера наставления любомудрия нравоучительного” (1870). Не були опубліковані та не дійшли до наших днів: “Природне право народів”, “Повний курс філософії”.

Локатос Імре (1922-1974) – угорський філософ, послідовник Поппера, автор однієї з кращих моделей філософії науки – методології науково-дослідницьких програм. Дослідницька програма, за Локатосом, включає конвенціонально (тобто за згодою вчених) прийняте за істину: а) “жорстке ядро” (це метафізика програми: найбільш загальні уявлення про реальності, які описують теорії, що входять до програми; основні закони взаємодії елементів цієї реальності; головні методологічні принципи); б) “негативну евристику” (сукупність допоміжних гіпотез, які оберігають ядро програми від фальсифікації); в) “позитивну евристику” (стратегію вибору

першочергових проблем і завдань, які мусять вирішити вчені). Відстоював ідею плюралізму альтернативних науково-дослідницьких програм. Найпомітніші праці: “Доводи і спростування”, “Фальсифікація і методологія науково-дослідницьких програм” та ін.

Локк Джон (1632-1704) – англійський філософ-просвітник, автор теорії пізнання, розробленої на засадах емпіризму й матеріалістичного сенсуалізму, та ідейно-політичної доктрини лібералізму. Один із перших теоретиків правової системи буржуазного суспільства. Неминучість державної влади розглядав із позицій теорії природного права і “суспільного договору”. Основні праці філософа: “Дослід про людський розум”, “Два трактати про державне правління”, “Думки про виховання”, “Розумність християнства”, “Листи про віротерпимість” тощо.

Лютер Мартін (1483-1546) – німецький мислитель і громадський діяч, засновник німецького протестантизму, ідеолог Реформації. Ідеї релігійного оновлення пов’язував із визнанням можливості людського спасіння на основі віри і Божественного промислу. Проголосив тезу “повернення до витоків” євангельського життя, заперечуючи традицію, яка нібито омертвила його. Єдиним джерелом істини вважав Святе Письмо – Біблію. Віродив ідею безпосереднього спілкування людини з Богом без участі священиків. Автор “Коментарів до Послання до римлян”, “95 тез про індульгенції”, з яких власне і розпочалася Реформація, “28 тез до диспуту в Гейдельбурзі”, “До християнського дворянства німецької нації”, “Про реформу християнської освіти”, “Про вавилонський полон церкви”, “Про свободу християнина” тощо.

Макіавеллі Нікколо (1469-1527) – італійський громадський діяч, політичний мислитель, історик. Визнавав державу найвищим проявом людського духу, а служіння державі – метою життя, проголосив автономію політичної думки від спекулятивної і етико-релігійної. Принципами

такої думки вважав реалізм і концепцію розумного, могутнього, цілеспрямованого керівника держави. Автор праць: “Діалог про військове мистецтво”, “Міркування на першу декаду Тита Лівія”, “Государ”.

Маркс Карл (1818-1883) – німецький філософ, засновник перших міжнародних пролетарських організацій, співавтор ідеологічної течії (пізніше названої марксизмом), яка охоплює філософію, політичну економію і “теорію” революційного перетворення буржуазного суспільства в комуністичне. Шлях до побудови такого суспільства вбачав у знищенні приватної власності шляхом класової боротьби, яка проголошувалась рушійною силою історії. Хоча мету і сенс історичного процесу Маркс вбачав у формуванні всебічно розвинутої гармонійної особистості, він “розчиняв” особистість у соціумі. Людина для нього – це держава, суспільство, клас, колектив, сукупність суспільних відносин. Простежуються суперечності між гуманними цілями людського прогресу і антигуманними засобами їх досягнення. Основні праці: “Рукописи 1844 року”, “Капітал”, “Німецька ідеологія” (спільно з Ф.Енгельсом) тощо.

Марсель Габріель (1889-1973) – французький філософ і драматург, представник релігійного екзистенціалізму. Центральна проблема – існування особи. Для людини, на думку М., важливо бути особистістю, а не “мати”, тобто підпадати під владу речей, ідей і т. ін. У душі К’єркегора він протиставляє віру і розум. (“Таємність буття”, 1951, “Бути і мати”, 1935 та ін.)

Мемфорд Льюїс (1895-1990) – американський філософ, соціолог, археолог та антрополог. Критично оцінював парадигму технологічного детермінізму; вбачав причину соціальних негараздів у розриві між рівнями технології та духовності. Однобічний науково-технічний прогрес розглядав як “інтелектуальний імперіалізм”, який може врешті-решт призвести до поневолення людства з боку Мегамашини – вкрай раціоналізованої технопрактичної організації суспільства. Серед відомих праць Мемфорда “Міф про машину”, “Трансформація людини”, “Місто в історії” тощо.

Міллер Джон-Стюарт (1806-1873) – англійський філософ і соціолог, представник позитивізму. В теорії пізнання Міллер поділяв позицію емпіриків, вважав, що навіть математичні істини мають індуктивний характер. Міллер розрізняв “науки про природу” і “моральні науки”, багато уваги приділяв методу наук. В політології М. висунув ідею захисту прав меншості в парламенті, був активним поборником розширення прав жінки в соціальному і політичному житті. В етиці виступав як утилітарист (“Система логіки”, 1843, “Утилітаризм”, 1864).

Міхневич Йосип Григорович (1809-1885) – український філософ, представник романтичного шеллінгіанства. Його філософування зумовлене впливами німецької класичної філософії, зокрема Шеллінга і Гегеля. Визначав філософію як науку, що вивчає загальні начала всіх предметів і явищ, початкові форми, вічні закони. Джерелом філософії вважав свідомість, яка долає різні стани свого розвитку, а потім робить їх предметом свого дослідження. У самій свідомості виокремлював три елементи: “Я” – суб’єкт, який усвідомлює; “не” – предмет усвідомлення і обмеження свідомості (світ); абсолют – першопричина того, хто усвідомлює та усвідомлення (Бог). Свідомість розкриває свою діяльність у: прагненні від себе до не-себе (від “Я” до “не-Я”, від людини до світу); від не-себе до себе; від світу людини до першопочатку всього – Бога. Філософія, на його думку, має два закони: природний, неписаний закон розуму, і писаний, покладений Божими заповідями у Святому Письмі. Тому він застерігав: розум людини не може піднятися над розумом Бога, а мусить бути в належній слухняності віри. Основні твори: “Об успехах греческих философов в действительном бытии, содержании и частях” (1840), “Задача философии” (1842), “Опыт постепенного развития главных действий мышления как руководство для первоначального преподавания логики” (1847), “Опыт простого изложения системы Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов” (1850).

Могила Петро (1596-1647) – видатний український церковний, культурно-освітній діяч, мислитель. З його іменем пов’язаний розвиток вищої та середньої освіти в Україні. Один із засновників Київського колегіуму (1632), що згодом став знаменитою Києво-Могилянською академією – першим вищим навчальним закладом на землях східних і південних слов’ян. Відкрив колегію в Кременці (1636), слов’яно-греко-латинську академію в Яссах (1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської друкарні, сприяв письменникам, художникам. Вважав за необхідне вивчати, осмислювати й засвоювати здобутки західноєвропейської науки та філософії на основі греко-слов’янської культури з метою її збагачення і розвитку. В 1627 р. був обраний архимандритом Києво-Печерської лаври, в 1633 р. – митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. Свою діяльність він спрямував на зміцнення православ’я, розбудову духовної єдності українського народу. За допомогою проведених ним реформ, спрямованих на піднесення освіти, моральності, дисципліни, організації кліру, православна церква в Україні вийшла із занепаду і кризи. Як мислитель доби бароко тяжів до поєднання середньовічної схоластики, ідей Ренесансу та Реформації, античних і християнських авторів. Фундаментальним принципом Бога, світу і людини вважав любов, а відтак милосердя і терплячість. Однією з центральних у його творах є ідея серця як осердя тілесного, душевного і духовного життя. З нею пов’язував ідею діяльної любові або добродійства, що, в свою чергу, є основою суспільної злагоди і єдності. Був одним із перших православних мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, почав реально мислити про майбутню українську державу. Своєю діяльністю сприяв духовній консолідації українського народу, творенню єдиного комунікативного простору його культури, а відтак і націотворенню. Основні праці: “Номоканон” (1629), “Требник” (1646), “Православне сповідання віри” (1640-1645), “Книга

души, нарицаемое злото” (1623), “Крест Христа Спасителя й каждого человека” (1630), “Антологія, спреч молитви” (1636), “Євангеліє учительнеє” (1637), “Літос” (1644) та ін.

Монтень Мішель (1533-1592) – французький мислитель-мораліст, скептик і стоїк за світоглядними переконаннями. Монтень не створив цілісної філософської системи. Відомий як гострий критик звичаїв свого часу.

Ніцше Фрідріх (1844-1900) – німецький філософ, представник “філософії життя”. Розвивав ідеї типології культури, співставляючи два начала – буття і культури: діонісівське, що уособлює буяння творчої енергії, оп’яніння життям і аполлонівське, що є носієм міри, порядку. Ідеал вбачав у досягненні їх рівноваги. Автор вчення “про волю до влади” як притаманного всьому живому потягу до самоутвердження. Людину розглядав як недовершену, хвору істоту, оскільки в ній тваринні інстинкти значною мірою не змінені розумом. Тіло у людини ставив вище її розуму як засобу життя. Заперечував абсолютність моральних цінностей, зокрема добра. Був прихильником індивідуалізму і соціальної ієрархічності. Основні праці: “Народження трагедії з духу музики”, “Весела “наука”, “Присмерки кумирів”, “Воля до влади”, “Генеалогія моралі” та ін.

Новицький Орест Маркович (1806-1884) – український філософ, перший професор філософії Київського університету. За негативного ставлення до філософії в Російській імперії не тільки виступив на її захист, а й, враховуючи тогочасні досягнення світової філософської думки, одним із перших почав прокладати шлях історизму німецької класичної філософії, зробив спробу по-новому підійти до осмислення її предмета, завдань, з’ясування основних механізмів і тенденцій розвитку. Виводив філософію з глибин свідомості, духу людини, яка запалює її новим баченням, світлом чіткої думки. Філософія, на його думку, поширюється на всі види буття, охоплює всі предмети бачення, але її зміст складають тільки загальні

форми та закони буття. Ці загальні знання не можуть братися з досвіду, їх джерело – розум, який споглядає їх у своїх ідеях. Світ ідей і є пристанищем філософії, тут вона народжується, черпає свої сили і з’являється в світ. Досвід і розум діють спільно. Досвід – це зміст, а розум – форми, закони. Те, що виступає як можливість розумового пізнання в почутті, розкривається мисленням як чітке і свідоме знання. У розвитку філософії виокремлював три фази ставлення її до релігії. У першій фазі вона розвивається в межах релігії, у другій – відокремлюється від релігії, стає незалежною від неї, набуває власної форми, у третій – знову повертається до релігії, намагається примиритися з нею, визнати розумним те, що релігія визнає серцем, поєднати віру з довірою до самого розуму. У поглядах на історію дотримувався принципу євроцентризму. Історію поділяв на язичницький і християнський періоди. Основні праці: “Про докори в бік філософії в теоретичному і практичному відношенні” (1837), “Про розум як найвищу пізнавальну здібність” (1840), “Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв’язку з розвитком язичницьких вірувань” (тт.1-4, 1860-1862), “Духоборці, їх історія та віровчення” (1882) та ін.

Оріховський-Роксолан Станіслав (1513-1566) – український історик, філософ, мислитель-гуманіст. Найвизначніша постать в українській культурі доби Відродження. У Західній Європі його називали “українським Демосфеном” та “сучасним Цицероном”. Дотримуючись позицій ренесансного гуманізму та реформації, значну увагу приділяв аналізу проблем історичного процесу, політики, етики, держави. Спираючись на принципи теорії природного права та суспільнодоговірного походження держави, розв’язував проблеми свободи особи та справедливого суспільства. Історичний поступ пов’язував із розвитком освіти, науки, обстоював невтручання церкви у світські справи. Як один із перших ідеологів освіченої монархії в Європі, виступав за сильну, але

освічену та гуманну монархічну владу. Мораль вважав першоосновою права. Проголошував право людини на всебічний розвиток, задоволення земних потреб, слідування законам природи. З проблемою природного права тісно пов'язував такі етичні категорії, як доблесть, гідність, справедливість, чесність, мужність. Найвідоміші твори: “Про турецьку загрозу” (1543), “Про целібат” (1547), “Відступництво Риму”, “Напучення польському королю Сигізмунду Августину”, “Хроніка” тощо.

Ортега-і-Гасет Хосе (1911-1954) – іспанський філософ, публіцист, громадський діяч. Філософські погляди формувались під впливом Марбурзької школи неокантіанства, тезу якого про самодумання суб'єкта, що пізнає в процесі розкриття культури, він прагнув розкрити в подальшому як життєвий вияв суб'єкта в історичному бутті, які він спочатку в дусі філософії життя тлумачив антропологічно, потім під впливом німецького екзистенціалізму (Гайдеггер) – як духовний досвід безпосереднього переживання. Виходячи з протиставлення духовної “еліти”, яка творить культуру і “маси” людей, яка задовольняється несвідомо засвоєними стандартними поняттями і уявленнями, вважав основним політичним феноменом ХХ ст. ідейно-культурне роз'єднання “еліти” і “маси”, наслідком чого є загальна соціальна дезорієнтація і виникнення “масового суспільства”. Найвідоміші праці: “Повстання мас”, “Дегуманізація мистецтва”, “Міркування про техніку” та ін.

Піфагор (580-500 до н.е.) – давньогрецький мислитель, ідеаліст. Основою всього суцього вважав числа. За орбітами планет, архітектурними спорудами, музикальними звуками вбачав числову гармонію. Значну увагу П. приділяв розвитку математики, заклав основи теорії чисел і принципи арифметики. Релігію і мораль П. вважав основними атрибутами гармонізації суспільства. Вчення П. про безсмертя душі (і її перевтілення) ґрунтується на принципах нової підпорядкова-

ності людини богам. П. вплинув на Платона, його вчення було популярне в епоху Відродження. Праці не збереглися.

Платон (427-347 до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа, найяскравіший представник об'єктивного ідеалізму. Виділяв світ вічних нерухомих ідей і світ мінливих, кінцевих речей. Перші прообрази (ідеальні моделі), яким наслідують другі. Велику увагу П. приділяв питанню “ієрархії ідей”. Вище за все стоїть, за П., ідея “краси і добра”. Пізнання і досягнення цієї ідеї є вершиною дійсного пізнання і свідченням повноцінності життя. Гносеологічні погляди П. основані на його вченні про душу. Процес пізнання – це пригадування душею ідей, які вона бачила до втілення в людину. П. створив концепцію ідеальної держави, в якій розподіл суспільних обов'язків ставився в залежність від рівня добродетності (“Федр”, “Тімей”, “Держава” та ін.)

Плотін (205-270) – давньогрецький філософ, представник неоплатонізму. Розвинув вчення про еманацию сфер буття від вищого до нижчого (“єдине” – світовий розум – світова душа – матерія). Душа, за П., є єдиною і неподільною, вона безпосередня реальність і її буття не залежить від того, знаходиться вона в тілі чи поза тілом. Погляди П. вплинули на формування реалізму в середньовічній схоластиці. Основна праця – “Еннеади”.

Поппер Карл (1902-1994) – один із найвідоміших мислителів ХХ ст., вихідною позицією якого був раціоналізм. До 1937 р. працював у Відні, брав участь у дискусіях Віденського гуртка, виступаючи критиком його програмних положень. У 1934 р. вийшла основна праця Поппера з філософії науки – “Логіка наукового дослідження”. У роки війни, в еміграції, пише свою знамениту працю “Відкрите суспільство та його вороги”, де досліджує не лише давньогрецьку філософію і новітні філософські течії від Канта до наших днів, але й розглядає мистецтво урядування, історію розвитку і занепаду грецьких демократій, подає зразок

наукової логіки і критичного аналізу. Із 1946 р. як професор Лондонської школи економіки і політичних наук розробляв критичний напрям у філософії науки – критичний реалізм. Критицизм Поппер вважав основним методом науки і найбільш раціональною стратегією поведінки вченого. Серед інших його відомих робіт – “Об’єктивне знання”, “Реалізм і мета науки”.

Прокопович Теофан (1677-1736) – український мислитель, церковний і громадський діяч, учений. Відомий як професор, ректор Києво-Могилянської академії, теоретик і пропагандист реформ Петра І. Перебував на позиціях об’єктивного ідеалізму, стверджуючи, що Бог існував перед буттям світу як найдосконаліший розум. Визнаючи Бога творцем світу, водночас зазначав, що світ матеріальний за своєю природою, а сама матерія не створена і не знищена. Вона розвивається за своїми власними законами. Головною ознакою природи вважав рух, який є зачинателем усього. З матерією і рухом пов’язував простір і час, вказував на їх об’єктивність. Пропагував погляди Арістотеля, Коперника, Галілея, Декарта, Лейбніца. Прагнув вивільнити філософію від середньовічного догматизму, відкрито ставив питання про її свободу. Запроваджував гуманістичні елементи в освіту, високо цінував людину, основою діяльності якої вважав активність, чесність, порядність, добросовісність у виконанні своїх обов’язків. Свободу людини тлумачив як панування особи над собою, її здатність керувати своїми діями, емоціями, пристрастями. Був одним із перших прибічників розширення функцій української народної мови, яка давала більшу можливість ширити освіту серед простого люду. Автор численних творів з богослов’я, філософії, україномовної трагікомедії “Володимир”, багатьох панегіриків, пісень, гімнів.

Рассел Бертран (1872-1970) – англійський філософ, логік, математик, публіцист, громадський діяч. Філософські погляди Р. здійснили складну творчу еволюцію. Математична

логіка, емпірична теорія пізнання, використання логіки при вирішенні філософських проблем – основний напрям теоретичних пошуків Р. Він один із основоположників логічного атомізму та неопозитивізму. В більш пізньому періоді творчості Р. прийшов до аналізу змісту, структури досвіду (безпосереднього в досвіді); загальнозначущого в природничому знанні. Він намагався обґрунтувати єдність емпіричного і теоретичного рівнів пізнання. Основні праці “Людське пізнання, його сфера і границі” (1948), “Історик західної філософії” (1959).

Русин Павло (бл. 1470-1517) – один із перших українських гуманістів, культурно-освітній діяч, професор Краківського університету. В дусі гуманізму та античної спадщини особливу увагу звертав на реальне земне життя, людську особливість. Був прихильником природного права, обстоював необхідність розвитку науки та освіти як головних чинників історичного процесу, прославляв книгу як скарбницю мудрості. Особливого значення надавав творам Вергілія, Овідія, Горация, Сенеки, популяризував їх в Україні, сприяв формуванню українського патріотизму та національної самосвідомості. Філософська спадщина Русина маловідома.

Руссо Жан-Жак (1712-1778) – французький філософ, діяч, представник Просвітництва, хоч і критикував його з позиції романтизму (він твердив, що прогрес культури веде до падіння моралі, закликав повернутись назад до природи). Р. поряд з іншими просвітниками ідейно готував французьку революцію. Людину за природою вважав доброю істотою, яку псує цивілізація. Велику увагу приділяв проблемам виховання. Руссо – один із творців концепції “суспільного договору” (“Еміль, або Про виховання”, 1762, “Про суспільний договір”, 1762, “Сповідь” 1781-1788.)

Сакович Касян (бл. 1578-1647) – український культурно-освітній, церковний діяч, філософ. Світобачення базувалося на принципах арістотелізму, античних авторів, хрис-

тиянських мислителів середньовіччя. Високо цінував філософію, працював над засвоєнням термінології, виробленої світовою філософією і наукою. Найвищою мудрістю вважав пізнання законів своєї вітчизни і пізнання людиною самої себе, її властивостей і обов'язків. Людину розглядав як мікрокосм, що є відтворенням, відповідністю макрокосму. Слідом за Арістотелем виокремлював рушійну (рослинну), чутливу й розумну душу. Стверджував, що людина не може бути подібною до Бога тілом, бо Він тіла не має, зате може бути подібною душею, яка і є безконечна, вічна, безсмертна, як і Бог. Розум поділяв на інтелектуально-активний, пасивний, спекулятивний, практичний і терплячий. На противагу еретичним вченням виступав за визнання свободи волі – вільного волевиявлення. Одним із перших в українській літературі звернув увагу на необхідність потреби українського народу в національній державі. Автор творів: “Перспектива або пояснення грекоруської церкви” (1642), “Трактат про душу” (1625), “Арістотелеві проблеми...” (1620) та ін.

Сартр Жан-Поль (1905-1980) – французький філософ, письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Єдину людську реальність розглядав через вияв трьох видів буття: “буття в собі”, “буття для себе” і “буття для іншого”. “Буття в собі”, або предметне буття характеризується абсолютною нерухомістю, масивністю, непроникністю для свідомості (“Буття є те, що воно є”). “Буття для себе”, або буття людської свідомості, навпаки, відзначається абсолютною рухомістю, плинністю, активністю та порожнечю. Свідомість не має нічого субстанційного, вона існує лише в міру того, як з'являється. Звідси й твердження, що свідомість – це “ніщо”. Філософ обґрунтовує “онтологізм”, об'єктивність і самодостатність виявленої ним сфери “ніщо”. Це, у свою чергу, веде до визнання її абсолютності, роблячи “ніщо” визначальною характеристикою людського буття. “Буття для іншого” виявляє фундаментальну конфліктність

міжособистісних стосунків, прикладом яких для Сартра є гегелівська модель свідомості пана і раба. Основні праці: “Буття і Ніщо”, “Критика діалектичного розуму”, романи “Нудота”, “Слова”, “Змушніня”.

Сковорода Григорій Савич (1722-1794) – видатний український філософ, просвітник. Філософське вчення базується на ідеї “трьох світів” (начал): макрокосму (Всесвіт), мікрокосму (людина) і світу символів (Біблія), яка пов'язує перші два начала. Кожен із названих світів, у свою чергу, складається з “двох натур” зовнішньої (видимої) і внутрішньої (невидимої). Видимий світ – це світ створений, матеріальний, а невидимий – Бог, дух, вічність. Людина має двоїсту природу, і така її природна сутність абсолютна. У пізнанні, осягненні невидимого світу через видимий вбачав сенс людського існування. Створив власну етико-моралістичну, етико-гуманістичну систему розуміння людини з центральною ідеєю “внутрішньої людини”, еством якої є Бог. Тож пізнати Бога – значить пізнати самого себе, служити самому собі. Відстоював ідеал “нерівної рівності”, який передбачає для кожної людини її власний життєвий шлях, де критерієм морального вибору є “спорідненість” людини з тим або іншим типом поведінки. Обґрунтував концепцію “спорідненої праці”, важливість для людини займатися справою, що повністю відповідає її природним нахилам і здібностям. Тільки за таких умов праця буде не лише засобом забезпечення матеріального існування людини, а й формою її духовного самоутвердження, а отже, й справжнього щастя. Світогляд Сковороди має чітко виражений пантеїстичний характер. Основні праці: “Сад божественних песней” (1735-1785), зібрання моралістичних фавул “Басни Харьковскія” (1769-1774), курс лекцій “Начальная дверь ко христіанському добронравію” (1768?), до п'ятнадцяти філософських трактатів та діалогів, зокрема “Наркісс” (1768-1771), “Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни” (1773?), “Алфавит, или Букварь мира” (до 1775).

Сократ (469-399 до н.е.) – давньогрецький мислитель, який у центр філософії поставив людину і морально-етичну проблематику. Мораль базував на розумі, самосвідомості (“Пізнай самого себе”). Це дало підставу Ніцше трактувати С. як руйнівника моралі. С. один з перших глибоко розкрив сферу духовного як самостійну реальність, що дозволило всій наступній філософській думці зробити “духовне” предметом свого дослідження. В питаннях етики С. розвивав принцип раціоналізму, стверджуючи, що добродійність залежить від знань, і людина, яка знає, що таке добро, не буде робити дурні вчинки. Добро є знання, тому культура інтелекту може зробити людей добрими. Політичні погляди С. базувались на переконанні, що влада в державі повинна належати кращим, тобто досвідченим, чесним, справедливим, порядним і обов’язково тим, хто володіє мистецтвом державного управління. Погляди С. дійшли через твори його учня Платона.

Спенсер Герберт (1820-1903) – англійський філософ, позитивіст, творець концепції еволюції. Вслід за Контом прагнув узагальнювати дані науки свого часу, вважав, що філософія відрізняється від конкретних наукових дисциплін тільки кількісно, рівнем узагальнених знань. С. засновник органічної школи в соціології. Структуру суспільства пояснював за аналогією з живим організмом. Етика С. базувалась на принципах утилітаризму та гедонізму. Моральність, за С., нерозривно пов’язана з користю, яка і є джерелом насолодження. Головна праця – “Система філософії”, 10 т., 1862-1892 р.

Спіноза Бенедикт (1622-1677) – нідерландський філософ, представник раціоналістичної філософії. Визнавав математичну раціональність принципом побудови всього сущого. Продовжуючи традиції пантеїзму, обстоював ідею тотожності Бога і природи, яку розумів як єдину, вічну і нескінченну субстанцію, що є причиною самої себе. Субстанція відкрива-

ється людині тільки через два атрибути (хоча має їх безліч) – протяжність і мислення. Людину розглядав як частину природи і при цьому стверджував, що тіло і душа взаємно незалежні внаслідок онтологічної незалежності двох атрибутів субстанції. Джерелом достовірних істин вважав чуттєвий, раціональний (розуміння) та інтуїтивний рід пізнання. В антропології заперечував ідею свободи волі, вважаючи, що остання співпадає з розумом. Основна праця – “Етика”.

Ставровецький-Гранквіліон Кирило (невід. – 1646) український церковний, культурноосвітній діяч, філософ. Активний діяч братського руху в Україні. Одним із перших в українській культурі виступив за відхід від властивого українським мислителям негативного ставлення до західноєвропейської вченості й філософії, вказав на необхідність осмислення і засвоєння новітніх здобутків західної культури. Піддав критиці антропоморфне розуміння Бога, підтримуючи думку про його невизначеність, недоступність для людських почуттів і розуму, таємничість, невловимість, вічність. Розробив вчення про чотири світи: невидимий світ духовних сутностей (ангелів, демонів), світ видимих речей, у якому перебуває людина, світ людини і злословний світ – світ поєднання злих людей з дияволом як начало зла. У ствердженні життєво цінних орієнтирів звертався до української мови, використовуючи її в публіцистичних та наукових творах. Філософське вчення Ставровецького пройняте пантеїстичним (ототожненням Бога з природою) духом. Найпомітніші праці: “Зерцало богословії”, “Евангеліє учительнеє” (1619), “Перло многоценное” (1636).

Стефанік Василь (1871-1936) – письменник, громадсько-політичний діяч. Навчався у Коломийській, Дрогобицькій гімназіях, Краківському університеті, обирався депутатом до австрійського парламенту (1908-1918), засновував читальні “Просвіти”, брав участь у створенні української радикальної партії. За участь у таємному гуртку звіль-

нений з Коломийської гімназії, а в 1895 р., коли під час виборів агітував за “мужицьких послів” (І.Франка), був арештований. У 1897 р. опублікував у чернівецькій газеті “Праця” свої перші літературні твори, з яких виріс у видатного українського новеліста, художника слова, провісника модерністської літератури в Україні. У 1928 р. радянський уряд призначив йому персональну пенсію, однак Стефаник від неї відмовився, коли довідався про переслідування української інтелігенції. В.Стефаник виразив свої філософські та соціально-політичні погляди в автобіографічних творах, публіцистичних статтях, а найбільше у художніх творах. У них, як висловився І.Франко, Стефаник малює трагедії, що мають “не багато спільного з економічною нуждою, се трагедії душі, конфлікти та драми...”, що стосуються кожної людини.

Стефаникова творчість спрямована на розкриття духовної сутності людини як справжньої реальності через зображення зовнішніх явищ, речей, подій. Ідея співвідношення внутрішнього і зовнішнього світів, біологічного, природного і соціально набутого, раціонального і чуттєво-емоційного, свідомого і несвідомого, добра і зла, свободи і відчуження, “малої людини” і держави, суспільства, громади пронизує художні твори Стефаника. В його новелах найчастіше простежуються екзистенційні мотиви, бо сутність існування людини виявляється в межових, критичних ситуаціях. Яскравим прикладом є образ Гриця Летючого в новелі “Новина”, який вибирає смерть, а не життя “мерця”, бо краще вмерти, ніж існувати таким життям. Подібний вибір у критичній ситуації змальовано у новелах “Басараби”, “Стратився”.

Водночас у художніх творах зміст людського життя розкривається переважно через активну дію персонажів, спрямовану на реалізацію своїх можливостей у майбутньому. Герої багатьох новел вибирають активний шлях

утвердження себе в житті через улюблену працю (“Майстер”), співпричетність до соціально значущих подій (“Марія”) і досягають внутрішньої свободи навіть в обмежених зовнішніми соціальними факторами умовах.

Тойнбі Арнольд-Джозеф (1889-1975) – британський історик, один із найвідоміших теоретиків історичної науки. Його 12-томна праця “Дослідження історії” є спробою зрозуміти сенс історичного процесу на основі систематизації величезного фактичного матеріалу в контексті певної схеми філософії історії. Історію людства він розглядає як круговерть локальних цивілізацій, що змінюють одна одну, пройшовши схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загины. Інша його фундаментальна установка – культурологічний плюралізм, переконаність у різноманітті форм соціальної організації людства. Кожна з них, за Тойнбі, має своєрідну систему цінностей, навколо яких формується життя людей – від найпримітивніших її проявів до найвищих злетів творчої уяви.

Фіхте Йоган-Готліб (1762-1814) – німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму. Слідуючи за Кантом, вважав філософію фундаментом усіх наук. Філософія Фіхте – це суб’єктивний ідеалізм, який все виводить і пояснює з діяльності Я як творчої першооснови. Родоначальник принципу “дія породжує буття”, ідеї нації, національності як колективної особистості. Обґрунтовував необхідність виховання національної самосвідомості. Автор праць: “Науковчення”, “Промови до німецького народу”, “Призначення людини”, “Основи природного права” тощо.

Франко Іван Якович (1856-1916) – видатний український письменник, учений, громадський діяч, мислитель. Спершу перебував під впливом марксизму, особливо економічного вчення К.Маркса. Проте згодом гостро критикував його істотні положення. Не поділяв марксистських поглядів щодо рушійних сил суспільного прогресу, засобів пе-

ребудови суспільства на соціалістичних засадах та розуміння сутності соціалізму. Заперечував ідею диктатури пролетаріату як головного засобу здійснення соціалістичних перетворень, не сприймав “державного соціалізму”, жорсткої централізації суспільного життя. Світогляд Франка формувался на філософському реалізмі з визнанням матеріальності світу й чітко вираженими елементами діалектики. Основою всього сутнього визнавав “матір-природу” в її багатоманітності й вічності, постійних змінах. Обстоював наукове пізнання світу, людини, причин і механізмів суспільного розвитку. Виступав проти догматизму, ратував за свободу творчості. Його філософії властиве етико-антропологічне спрямування, екзистенційно-художній характер. Серед філософських проблем Франка присутні “герой, особистість і народ, нація”. Закликав українську інтелігенцію сприяти формуванню української нації як суспільного організму, здатного до самостійного життя. Особливого значення надавав розвитку української мови, захищав самобутність, самодостатність української культури, виступав за політичну самостійність, політичну незалежність української нації. Філософські праці: “Що таке поступ?”, “Лукіан і його епоха”, “Наука і її взаємини з працюючими класами”, “Кому це за сором?”, “Поза межами можливого”, “Із секретів поетичної творчості” та ін.

Фромм Еріх (1900-1980) – американський філософ і психолог німецького походження, визначний мислитель-гуманіст ХХ ст., реформатор філософії фрейдизму, фундатор теорії гуманістичного психоаналізу. Теоретичні підвалини його вчення про цілісну людину сформувалися в 40-50-ті роки в процесі творчого осмислення світової гуманістичної традиції, зокрема творчих надбань З.Фрейда та К.Маркса. Автор оригінальної філософії людини, спрямованої на подолання глибокої кризи особистості в розвинутому індустріальному суспільстві. Основні праці: “Революція надії”,

“Здорове суспільство”, “Людина для самої себе”, “Душа людини”, “Мати чи бути”, “Поза кайданами ілюзій” та ін.

Хайек Фрідріх (1899-1992) – відомий економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки, працював в університетах Австрії, Англії, США, Німеччини. Послідовний прибічник індивідуалізму, вільного ринкового господарства і політичного лібералізму, активний поборник ідеалу вільного відкритого суспільства. Філософська широта поглядів втілена у працях “Дорога до рабства”, “Згубна самовпевненість”, “Помилки соціалізму”.

Чижевський Дмитро Іванович (1894-1977) – український філософ, історик, філолог, славіст. Розглядав філософію у контексті духовної історії, в якому філософія постає усвідомленням народом своєї культурної самобутності. Центром його наукових інтересів була історія філософії, особливо історія філософії України. Стверджував, що філософія найповніше репрезентує національну культуру, національну свідомість. На його думку, національну філософію найповніше характеризують метод філософського дослідження, будова системи філософії та її “архітектоніка” (становище і роль у системі певних цінностей). Специфіку української філософії виводив із особливостей національного характеру українського народу, особливості якого можна пізнати завдяки дослідженню народної творчості, найяскравіших епох в історії народу та аналізу життя і творчості видатних представників народу. Спираючись на свою концепцію культурно-історичних епох, обґрунтував філософію українського бароко, виробив періодизацію розвитку філософської думки в Україні: XVII ст. – формування передфілософії; XVIII ст. – барокова епоха; перша половина XIX ст. – епоха німецького ідеалізму; друга половина XIX ст. – епоха раціоналізму. Філософські праці: “Логіка” (1924), “Філософія на Україні” (1929), “Нариси з історії філософії на Україні” (1931), “Гегель серед слов’ян” (1934), “Філософія Г.Сковороди” (1934), “В.Липинський як філософ історії”, “До світогляду Шевченка”, “Філософія і національність” та ін.

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861) – великий український поет, художник, мислитель. Сповідував антропоцентризм, сутність якого полягає у визнанні людини центром буття, світу у сприйнятті всього суцього крізь призму переживань, устремлінь, потреб і бажань людської особистості. Людина в його творчості постає образом Божим. Він звертався до ідеалів суспільної справедливості, свободи, протестував проти політичного, національного гніту, посягання на свободу і гідність особистості. Започаткував новий тип людини, моральним ідеалом якої є вільний дух, що самовизначається шляхом пізнання. Екзистенційний антропоцентризм Шевченка наявний і в його ставленні до релігії, яку він розглядав як реальну силу, засіб боротьби за свободу й щастя людини. Ідеалізував Богоматір, антропологізував Христа, цінував у ньому найкращі людські риси. Підтримував усе високе, святе й правдиве у християнстві. Найбільшою духовною цінністю народу вважав рідну мову як культурне надбання, виступав проти її засмічування, за подолання примітивізму й лихослів'я.

Шелер Макс (1874-1928) – німецький філософ, один із засновників філософської антропології, зокрема її персоналістсько-релігійного напрямку. Значну увагу приділяв вивченню феномена особистості в етичній та аксіологічній площинах. Розробляючи ідею підпорядкованості будь-яких цінностей особистісним, апелював до феноменологічного методу, який дозволяв проникнути в екзистенційні підвалини буття. Зробив крок від кантівського логічного апіоризму до матеріально-екзистенційної апіорності. Як апіорну форму воління і пізнання він розглядає любов, як первісний акт людини, що і забезпечує її входження у світ. Автор філософії ціннісного персоналізму, згідно з яким вищою формою буття є буття особистості, котра, долаючи обмеження власного оточення, виходить у світ. Праці – “Формалізм в етиці і матеріальна ціннісна етика”, “Про вічне в людині”,

“Місце людини в космосі”, “Сутність і форми симпатії”, “Форми знання і суспільства” та ін.

Шинкарук Володимир (1928-2001) – доктор філософських наук, професор, академік НАН України. Народився в с. Гайворон Володарського району Київської області. Закінчив філософський факультет Київського університету ім. Т.Шевченка, річні курси викладачів суспільних наук при цьому ж університеті. З 1951 р. – асистент, старший викладач, доцент кафедри історії філософії університету, з 1965 р. – декан філософського факультету, в 1967-1968 рр. – завідувач кафедри етики, естетики і логіки. З 1968 р. до кінця життя – директор Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. Ряд років очолював Українське відділення філософського товариства СРСР, правління Товариства “Знання” України, редакцію журналу “Філософська думка”. Є автором понад 300 наукових праць, зокрема монографій “Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля”, “Теорія пізнання, логіка і діалектика І.Канта”, “Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання”, співавтором книг “Людина і світ людини”, “Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду”, “Історія філософії на Україні”, “Філософія Григорія Сковороди” та ін.

Становлення В.Шинкарука як філософа відбулося в 60-х роках, у період “другого відродження” української філософії, коли завдяки зусиллям тодішнього директора Інституту філософії Академії наук України П.Копніна та його однодумців почав зміщуватися акцент філософських досліджень у бік людини та її світогляду. Він був одним із перших філософів, що вийшли за рамки гносеологічного аналізу буття у більш широкий спектр філософсько-світоглядних проблем, насамперед розуміння буття як способу життєдіяльності людини, а відношення мислення до буття – як відношення людини до світу. Розроблена під його керівництвом науково-дослідницька програма включала

вивчення світоглядного змісту діалектики і категоріальної структури світогляду, результати якої одержали в країні і за її межами статус наукового напрямку, що дістав назву “київської філософської школи”.

У процесі дослідження сутності світогляду і його категоріальної структури вчений обґрунтував світогляд як форму суспільної самосвідомості людини, як спосіб духовно-практичного освоєння дійсності, а відношення “людина-світ” – як предметне поле філософії. Це дозволило йому розглядати філософію як форму духовно-теоретичного самовизначення людини в світі. Людина та спосіб її буття у світі стають для вченого і всієї київської філософської школи об’єктом наукового осмислення, лейтмотив якої він окреслив у положенні: “Сутність людського способу буття полягає у творчій діяльності, яка є самодіяльністю, самоутвердженням людини в світі”. Ним обґрунтоване положення про людину як самоціль суспільного прогресу і людської діяльності як його чинника. Такий підхід до сутності людини був своєрідною реакцією на становище людини в добу тоталітаризму, коли тодішніми офіціозами вона трактувалась як “фактор” суспільного життя, “гвинтик” стандартизованої маси однотипних особистостей.

У фокусі теоретичних розробок В.Шинкарука виявились фундаментальні проблеми формування особистості, її світоглядної культури, і ширше – проблеми історії і теорії культури, зокрема історії української філософії. Під його керівництвом Інститут філософії здійснив дослідження найглибінніших пластів української культури, у тому числі філософської спадщини Києво-Могилянської академії. Ним досліджені і по-новому висвітлені філософсько-гуманістичні ідеї Г.Сковороди.

Творчий доробок В.Шинкарука в умовах незалежної України розширює простір для вільного і всебічного розвитку української філософії.

Шлік Моріц (1882-1936) – німецько-австрійський філософ, один із лідерів логічного позитивізму, організатор та ідейний лідер знаменитого Віденського гуртка. У центрі інтересів Шліка були проблеми епістемології і філософії науки. Дотримувався головного принципу емпіризму – всі наші знання є похідними від нашого чуттєвого досвіду. “Мої власні пропозиції спостереження завжди будуть останнім “критерієм”, – заявляв Шлік. – “Що я бачу, то бачу!”

Шопенгауер Артур (1788-1860) – німецький філософ, один із засновників так званої посткласичної філософії”, яка прагнула радикально переглянути сенс людського буття, місце людини у світі, її ставлення до Бога тощо. Засновник волонтаризму – ірраціоналістичної течії, що вважає основою світу волю; першим дав філософське обґрунтування песимізму. Вважав, що у кожної людини є три найвищі блага життя – здоров’я, молодість і свобода. Головна його праця – “Світ як воля і уявлення”.

Юм Девід (1711-1776) – англійський філософ, історик, економіст. Сформулював головні принципи новоєвропейського скептицизму, автор теорії пізнання, проїнятої ідеями феноменалізму й позитивістського заперечення метафізики. Утворення складних ідей тлумачив як психологічні асоціації простих ідей один із одного. Проблему об’єктивного існування причинно-наслідкових зв’язків вирішував агностично, вважаючи, що їх існування неможливо довести, оскільки те, що вважають наслідком, не міститься в тому, що вважається причиною, і логічно з неї не виводиться. В основі етики Юма лежить концепція незмінної людської природи. Ідеалом політичного устрою вважав конституційну монархію. Автор праць: “Трактат про людську природу”, “Дослідження щодо людського пізнання”, “Натуральна історія релігії”, “Історія Англії” тощо.

Юркевич Памфіл Данилович (1826-1874) – український філософ, видатний представник української академічної філо-

софії. В епоху негативного ставлення до філософії обстоював її право на вільний розвиток, був палким поборником свободи філософського духу, виступав проти ототожнення філософії та природознавства. Не сприймав однобічності як ідеалізму, так і матеріалізму. Ідеалізм критикував за намагання дати людству знання про існування речей із начал та ідей чисто-го апріорного мислення, що не відповідає потребам живої діяльної свідомості людини. Матеріалізм, особливо його механістичну форму, піддавав критиці за його спроби звести все, в т.ч. людське життя, до законів механіки, за заперечення реальності ідеального, духовного, зведення психічного до фізіологічного тощо. Всупереч Канту, чітко розрізняв дух, свідомість. Дух вважав ширшим за свідомість, абсолютною основою дійсності. Філософія, звертаючись до пізнання навколишнього світу, прагне виявити цю основу. Нею, на його думку, є ідея, в якій мислення і буття збігаються, яка є основою, законом і нормою явища, а філософія – пізнанням ідеї. Важливе місце у системі поглядів Юркевича займає “філософія серця”, спираючись на яку, він обстоював “гармонійне співвідношення між знанням і вірою”, їх творчу взаємодію. Виробив специфічну філософську ідентичність на основі аналізу науки про розум Платона і критики науки про значення досвіду Канта. Основні праці: “Ідея”, “Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого”, “Із науки про людський дух”, “Матеріалізм і завдання філософії”, “Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта”, “Мир з ближніми як умова християнського співжиття” тощо.

Яворський Стефан (1658-1722) – український церковний діяч, філософ, ерудит, професор Києво-Могилянської академії, проректор Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, єпископ, митрополит Рязанський, блюститель патріаршого престолу, президент Святійшого Правлячого Синоду, який після реформи Російської православної церк-

ви (1721) замінив патріарше правління. У філософському курсі Яворського, який він читав у Києво-Могилянській академії, домінувала натурфілософія, в інтерпретації якої тяжів до другої схоластики. Ототожнював Бога і природу, визнавав її матеріальність. Поняття “матерія” розумів як багатозначне. У співвідношенні форми і матерії першість надавав матерії, вважаючи, що вона має своє власне існування, відмінне від існування форми, є непороджуваною і незнищуваною. Першоматерія, за Яворським, є справжньою матеріальною причиною форми, має не тільки потенційне буття, а й справжнє актуальне буття щодо речі. Активність матерії пов'язував із рухом. Висунув здогади щодо співвідношення руху і спокою, їх суперечливості. На проти вагу тим, хто вважав, що час існує лише завдяки інтелекту, не тільки пов'язував час із рухом, а й наголошував, що час є рухом щодо попереднього стану речей. Визнаючи об'єктивність причинності, зробив припущення, що причини, підпорядковуючи наслідки, відокремлюють самі себе в сутність виниклої речі й таким чином визначають її. Обстоював ідею передбачення всіх історичних подій Богом. Найвищою мудрістю вважав теологію. Філософські погляди втілені в його курсі “Філософські змагання...”, який читав у Києво-Могилянській академії.

Ясперс Карл (1883-1967) – німецький філософ, один із засновників екзистенціалізму. Екзистенцію тлумачив як переживання людиною того, що її “охоплює”. Це є досвід зустрічі з “охоплюючим”, яким є не світ, а “пограничні ситуації” – стан провини, страху, радості, що мають форму специфічної реальності. Виокремлюючи екзистенцію як особливу царину людського існування, Ясперс вважав, що вона недосяжна для класичного філософського дискурсу, а тому до поняттєвого апарату філософії вводить нові терміни: “екзистенція”, “погранична ситуація”, “комунікація”, “світове буття”, “осьовий час”, “історичність”, які згодом

набудуть широкого вжитку. Буття в концепції Ясперса має тричленний вияв: 1) предметне буття, або буття в світі; 2) екзистенція, або не об'єктивована людська самість; 3) трансценденція як "охоплююче" – неосяжна межа будь-якого буття і мислення. Центральним поняттям світорозуміння є "комунікація", що ототожнюється з розумом. Сенс філософії, за Ясперсом, – у створенні шляхів загальнолюдської "комунікації" між країнами, народами, незалежно від їх культур. Праці: "Загальна психопатологія", "Психологія світогляду", "Філософська віра", "Про виникнення і ціль історії", "Доля і воління" тощо.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ОСНОВНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

А

АБЕРАЦІЯ – помилка, відхилення від істини.

АБСОЛЮТ – основна характеристика Бога в середньовічному Його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога до гранично можливого стану повноти та досконалості.

АБСОЛЮТИЗМ – самодержавна, необмежена влада монарха.

АБСОЛЮТНИЙ – безумовний, безвідносний, найвищий.

АБСОЛЮЦІЯ (або **ІДЕАЦІЯ**) – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

АБСТРАГУВАННЯ – мисленнєве зусилля, що дозволяє відволіктися від тих або інших властивостей, сторін і зв'язків предмета.

АБСТРАКЦІЯ – абстрактне поняття або теоретичне узагальнення.

АБСУРД – у філософських міркуваннях А. Камю – ситуація людського існування, зумовлена впевненістю людини у тому, що "Бог помер", що не існує абсолютної системи визначення добра і зла, а тому всі вчинки людини стають відносними і втрачають будь-який сенс.

АВТАРКІЯ – незалежність, самодостатність, позиція самоізоляції, самовідокремлення держави від економічних, соціальних і культурних зв'язків з іншими державами.

АВТОКРАТІЯ – одноособова верховна влада.

АВТОРИТАРИЗМ – політична влада, заснована на принципах зовнішнього примусу.

АВТОРИТАРНИЙ – той, що прагне утвердити свою беззастережну владу, домогтися беззаперечного підпорядкування.

АГІОГРАФІЯ – середньовічні описи життя святих.

АГНОСТИЦИЗМ – філософська позиція заперечення пізнаваності світу.

АДАПТАЦІЯ – пристосування до зовнішніх умов.

АКСІОЛОГІЯ – філософське вчення про цінності життя культури.

АКЦИДЕНЦІЯ – несуттєва, минуща, випадкова властивість предмета.

АЛАРМІСТ – людина, яка поширює тривожні чутки і настрої.

АЛЬТЕРНАТИВА – будь-яка з можливостей, що виключають одна одну.

АЛЬТЕРНАТИВНА КУЛЬТУРА – культура окремих соціальних груп, що протиставляють свої цінності традиційній і офіційній культурі.

АЛЬТРУЇЗМ – безкорислива готовність пожертвувати своїми особистими інтересами заради блага інших людей.

АЛЬЯНС – об'єднання держав.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ – подвійність, існування протилежностей усередині однієї цілісності.

АНАРХІЗМ – теоретична позиція заперечення держави, права, моралі.

АНОМІЯ – перехідний стан у суспільній еволюції, коли колишня застаріла система норм і цінностей уже не виявляє належного регулятивного впливу на мораль, а новоутворювана нормативно-ціннісна система ще не почала діяти на повну силу.

АНТАГОНІЗМ – непримиренно вороже відношення між двома протилежностями.

АНТИНОМІЯ – зіставлення двох протилежних, однаково доказових положень.

АНТИТЕЗА – навмисне протиставлення протилежних ідей, образів, понять.

АНТРОПОДІЩЕЯ – виправдання і підвищення людини засобами філософії, мистецтва і науки.

АНТРОПОСОФІЯ – філософія людини.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – філософська позиція, відповідна до якої людина є центром світобудови.

АПОКАЛІПСИС – грецька назва останньої книги Нового Завіту “Одкровення Іоанна Богослова”; у переносному значенні – кінець світу.

АНТЕЇЗМ – так деякі дослідники називають прояви в українському національному характері та філософській думці любові до Землі культ Землі.

АПОЛОГІЯ – виправдання, захист.

АПОРІЯ – сформульоване грецьким філософом Зеноном логічно непереборне протиріччя.

АПОСТЕРІОРНИЙ – заснований на дослідних даних.

АПОФАТИЧНИЙ – безпосередньо причетний до таємниці.

АПРІОРНИЙ – той, що передуює досвіду, не залежить від досвіду.

АРЕОПАГ – вищий орган політичної і судової влади в стародавніх Афінах.

АРКАДІЯ – міфічна держава, жителі якої перебувають у безтурботно щасливому стані.

АРТЕФАКТ – штучне, створене людиною творіння; структурний елемент у системі “цивілізація – культура”.

АРХАЇЧНИЙ – давній, стародавній.

АРХЕ (з давньогрец. – початок; перший, вихідний, головний пункт; засада) – у давньогрецькій філософії – універсальний початок усього сущого.

АСКЕТИЗМ – позиція стримування від почуттєвих радостей, від користування життєвими благами.

АСОЦІАЛЬНИЙ – пов'язаний із порушеннями соціальних норм.

АТАРАКСІЯ – незворушність духу, якою повинен володіти мудрець-філософ.

АТМАН – індивідуальні, конкретні виявлення брахмана.

АТОМ – дослівно: неподільний, неруйнівний; найменша частинка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокритом, наявність такої частинки є запорукою незнищеності світу.

АТРИБУТ – невід'ємна властивість субстанції.

АУТЕНТИЧНИЙ – повністю відповідний чому-небудь.

АУТОДАФЕ – формула церковної, католицької інквізиції, що засуджує винного до страти “без пролиття крові” – спалення на багатті.

АФЕКТ – душевний стан людини при крайньому нервово-психічному збудженні і втраті раціонального самоконтролю.

Б

БАРОКО – європейський культурний стиль XVII ст.

БІНАРНИЙ – той, що складається із двох частин, подвійний.

БРАХМАН – в індуїзмі міфічна першооснова всього суцього, Світова душа.

БЛАЖЕНСТВО (раювання) – найвищий можливий для людської душі стан, в якому вона відчуває свою принципову та невіддільну єдність із божеством та переживає тільки позитивні емоції.

БОГ – вихідне поняття релігій, походження якого залишається невідомим (деякі словники зводять це слово до значення “Володар, що дарує”).

БОЖЕСТВЕННА ЕНЕРГІЯ – в розвинених релігіях – найперше буття, абсолютний початок світу.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ – центри освіти та духовного життя в Україні, що виникали, починаючи від XVI ст., з метою збереження православних засад життя та протидії католицькій експансії.

БУТТЯ – **НЕБУТТЯ** – гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на ті якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

В

ВЕРБАЛЬНИЙ – усний, словесний.

ВЕРДИКТ – остаточне рішення суду з питання винності підсудного.

ВЕРИФІКАЦІЯ – перевірка на справжність, встановлення істини.

ВЕТО – право заборони.

ВІДКРИТІСТЬ – фундаментальна характеристика людини, її здатність внаслідок біологічної неспеціалізованості змінюватись, поставати незавершеною, відкритою різним вимірам культурно-історичного процесу та напрямом людської діяльності; відкритість також слід розуміти і в плані сенсу людського життя: поки людина живе і діє, сенс її життя постає невизначеним до кінця, бо вона може його суттєво трансформувати.

ВІДЧАЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ (або тотальний) – за К’єркегором, стан, до якого людина може прийти внаслідок щирого самопізнання та самозаглиблення: шукаючи і не знаходячи ні в чому свого життєвого кореня, людина впадає у відчай – відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього; це відчуття може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолютного, тобто до Бога, в якому єдиному знаходить своє виправдання наша індивідуальність.

ВІРТУАЛЬНИЙ – можливий, ймовірний.

ВОЗДАЯННЯ – впевненість більшості релігійних людей у тому, що після земного життя безсмертні за суттю людські душі будуть отримувати в подальшому своєму бутті такі винагороди, яких вони заслужили в земному житті.

ВОЛЯ – непояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А.Шопенгауера та Ф.Ніцше, лежить в основі будь-якого існування. У більш поширеному значенні – складова людської свідомості, її здатність концентруватись навколо мети, що не має прямого біологічного значення.

ВЧИНОК – особлива дія людини, яка стягує на себе основні події її життя та постає формою вирішення суперечностей, що зумовлені напруженим співвідношенням найперших життєвих альтернатив людини: життя і смерті, свободи та обов’язку, бажання та розрахунку, почуття та розуму тощо.

Г

ГЕГЕМОНІЯ – головуюча роль якоїсь однієї соціальної спільності над іншими.

ГЕДОНІЗМ – філософська позиція, що визнає вищим благом і метою життя насолоду.

ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ – висунуте М. Коперником положення про те, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини в світі.

ГЕКАТОМБА – жертвопринесення зі ста биків у Стародавній Греції; масове знищення безлічі людей.

ГЕНЕАЛОГІЯ – історія виникнення, родовідна.

ГЕНЕЗИС – процес зародження і становлення.

ГЕНЕРАЦІЯ – покоління.

ГЕРМЕНЕВТИКА – філософська теорія, що досліджує проблеми розуміння і тлумачення текстів.

ГЕТЕРОНОМНІСТЬ – моральна, законслухняна поведінка, обумовлена не внутрішніми мотивами і переконаннями, а зовнішніми чинниками.

ГІЛЕМОРФІЗМ (з давньогрец. – гіле та морфе) – вчення Арістотеля, згідно з яким вихідні складові будь-якого суцього це матерія – невизначений пасивний матеріал; форма – активне впорядкування матерії.

ГІЛОЗОІЗМ – філософські уявлення про загальну натхненність матеріальних предметів.

ГІПЕР... – префікс, що вказує на перевищення норми.

ГІПОСТАЗУВАТИ – надавати поняттям статус самостійних сутностей.

ГІПОТЕТИЧНИЙ – базований на припущенні.

ГЛОСАРІЙ – тлумачний словник, що додається до якогонебудь тексту.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі проблеми, що носять планетарний характер та зачіпають усіх жителів Землі. Вони виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у ХХ ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

ГНОСЕОЛОГІЯ – одна із фундаментальних філософських дисциплін, що вивчає пізнання, його роль у людській жит-

тедіяльності, рушійні сили, суперечності пізнання, критерії та ознаки істинних знань.

ГНОСТИЦИЗМ – релігійно-філософський напрям перших століть християнства, що химерно поєднав ідеї античності і східних релігій із християнськими ідеями.

ГОЛГОФА – гора, де був розп'ятий Христос; будь-яке місце мук і страсти.

ГОМЕОСТАЗИС – стан рівноваги.

ГОМОГЕННИЙ – однорідний.

Д

ДАО – вихідне поняття філософії даосизму і дуже важливе для духовної культури Китаю. Ієрогліф, що позначає “дао”, поєднує знак людини і знак шляху, але це розуміння людського шляху набуває у даосизмі всеохоплюючого смислу: весь Космос постає упорядкованим саме таким чином, що він припускає буття людини та певний тип її поведінки. Отже, “дао” – закон буття, початок Космосу, життєва доля людини і те, що повинно бути основою правильного людського мислення.

ДЕГРЕСІЯ – сходження, спуск, падіння.

ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – спосіб дослідження або викладу, що полягає в логічно послідовному переході від загальних положень до окремих.

ДЕЗАВУЮВАТИ – заявляти про незгоду з діями і висловленнями своєї довіреної особи.

ДЕЗАДАПТИВНІСТЬ – стан розгубленості, втрати орієнтирів.

ДЕЇЗМ – релігійно-філософська позиція, згідно з якою Бог створив світ, але в його наступній історичній долі ніякої участі не бере.

ДЕКАДАНС – процес занепаду в культурі.

ДЕКАЛОГ – десять біблійних заповідей із старозавітного “Мойсеєва права”.

ДЕКЛАСОВАНИЙ – той, що втратив зв'язок зі своїм класом, що опустився на соціальне “дно”, потрапив у середовище бурлак, наркоманів, повій або професійних злочинців.

ДЕМІУРГ – творець.

ДЕОНТОЛОГІЯ – вчення про обов'язок.

ДЕСПОТІЯ – держава, в якій правлячі особи мають необмежену владу.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ – причинна обумовленість.

ДЕ-ФАКТО – фактично, на ділі.

ДЕ-ЮРЕ – формально, по праву, юридично.

ДИЛЕМА – необхідність вибору між двома небажаними можливостями.

ДИСКРЕТНИЙ – той, що складається з самостійних частин, ланок, елементів.

ДИСКУРСИВНИЙ – заснований на логічно гармонійному, розсудливому міркуванні.

ДИСФУНКЦІЯ – розлад системи і її нездатність виконувати свою функцію.

ДИХОТОМІЯ – поділ цілого на дві частини.

ДІАЛЕКТИКА – філософський пошук істини шляхом аналізу внутрішніх протиріч, що містяться в предметах, явищах і процесах.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – назва основних філософських складових вчення марксизму, що прагнув бути системою тверджень про світ, який в основі своїй – матеріальний, ніким не створений, але динамічний і рухливий; соціальна історія тлумачилася як різновид матеріального процесу, тому її засади визначали процеси виробництва. Свідомість і мислення при цьому розглядалися як результат стихійних перехрещень природних взаємодій, як форма відображення одних матеріальних процесів у інших; відповідно свідомість не могла мати власного онтологічного статусу: буття є первинне, а свідомість – вторинна (відображення).

ДІЯЛЬНІСТЬ – термін, що у філософії позначає особливу, притаманну лише людині форму прояву її життєвої активності; діяльність передбачає творчість, смислову та цілеспрямовану організацію дій, а також, врешті, доведення її до самодіяльності, тобто до такої діяльності, метою якої постає її власне вдосконалення.

ДОГМАТИЗМ – надмірне наголошування на цінності та незмінності виправданих знань, ідей та принципів.

ДОМІНУВАТИ – переважати, вивищуватися, панувати.

ДРАКОНОВІ ЗАКОНИ – закони, встановлені в VII ст. до Р.Х. афінським правителем Драконом, що відрізнялися суворістю; будь-які занадто жорстокі закони.

ДУАЛІЗМ – філософська позиція, що визнає самостійність і незалежність одна від одної двох головних субстанцій – духу і матерії.

ДУАЛІСТИЧНИЙ – двоїстий, роздвоєний.

ДУХ – у середньовічному світобаченні єдина справжня форма буття або буття як таке, корінь будь-якого існування; основні якості духу – самототожність, абсолютна активність, позапросторовість, неподільність, єдність, вічність, саморефлексивність; у середньовіччі Бог є Бог-Дух.

ДУХОВНИЙ КАНОН ЖИТТЯ, або канонічне джерело – у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій – збірка найдавніших, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, настанов на життя, міфів, розповідей про богів або божественні об'явлення, що виконує роль нормативу – регулятора життєдіяльності людей в усіх сферах суспільного життя (“Веди” – у Стародавній Індії, “П'ятикнижжя” – у Стародавньому Китаї, “Коран” – у мусульманських країнах).

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, станів та рівнів інтелектуальної діяльності певного суспільства, що продукує духовні цінності та задовольняє духовні потреби людей.

ДУША – в Середні віки – джерело і причина людського життя, результат вкорінення у людське тіло частки божественного духу; тому душа займає середнє положення між духом і тілом. Через зв'язок із духом душа постає безсмертною та розумною, через зв'язок із тілом – індивідуальною, чутливою, дійовою. І спрямовувати свої зусилля вона може або угору, до духу, або вниз, до тілесного.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ, ЕВОЛЮЦІОНІЗМ – під еволюцією розуміють поступове виникнення певних якостей або явищ під дією

часткових чинників та умов: еволюціонізм передбачав теоретичну позицію, що аргументує можливість виникнення складних явищ дійсності (життя, свідомості, людини) із попередніх, простіших шляхом поступового їх ускладнення або ж виявлення їх прихованих властивостей.

ЕВДЕМОНИЗМ – філософське вчення про провідну роль потреби в щасті у системі людських потреб.

ЕВЕНТУАЛЬНИЙ – можливий лише за випадкового збігу обставин.

ЕГАЛІТАРНИЙ – орієнтований на рівність.

ЕДЕМ – у Старому Завіті – земний рай, де перші люди жили до гріхопадіння.

ЕЗОПОВА МОВА – алегоричний спосіб замаскованого вираження своїх думок.

ЕЗОТЕРИЧНИЙ – таємний, призначений для обраних, обізнаних.

ЕЙФОРІЯ – стан захоплення.

ЕКЗЕГЕТИКА – мистецтво тлумачення текстів Святого Письма, пояснення змісту та сенсу божественного об'явлення; середньовічні теологи-екзегети виділяли, як правило, чотири шари сенсів у змісті Святого Письма: реальний, історичний, символічний та священний.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – філософський напрям, що протиставляє себе раціоналізму і обирає своїм предметом людське існування в цілому з його несвідомими, емоційно-почуттєвими і мисленнєвими проявами в їхньому співвідношенні зі свободою і смертю.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ – пов'язаний із корінними смислоттєвими проблемами, із питаннями свободи і смерті.

ЕКЛЕКТИЗМ – сполучення чужорідних, погано сумісних начал.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ – примусовий перерозподіл власності.

ЕКСТЕНСИВНИЙ – орієнтований на кількісне збільшення.

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ – надзвичайний, що рідко трапляється.

ЕКУМЕНІЗМ – рух за всесвітнє об'єднання церков.

ЕМАНАЦІЯ – у неоплатонізмі витікання творчої енергії божества, в результаті чого виникає світ.

ЕМОЦІЙНІСТЬ – одна із провідних особливостей української філософії, що полягає у наданні переваги прямому щирому почуттю над раціональним міркуванням при вирішенні смислоттєвих проблем.

ЕПАТАЖ – скандальна форма соціальної поведінки, що викликає загальне здивування.

ЕПІГОН – бездарний послідовник видатного діяча культури.

ЕПІКУРЕЄЦЬ – людина, яка над усе цінує задоволення тіла і духу.

ЕПІКУРЕЇЗМ – вчення Епікура, що доводить право людини на життєві блага і втіхи.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання; у деяких країнах – перш за все та переважно – про наукове знання.

ЕСТЕТИЗМ – особливість української філософії та духовності взагалі, що проявляє себе у цінуванні краси в усіх її виявленнях.

ЕСХАТОЛОГІЯ – сукупність уявлень, згідно з якими світ, оскільки він має початок, неодмінно повинен мати і свій кінець, своє завершення.

ЕФЕМЕРНИЙ – скороминущий, швидкоплинний.

Ж

ЖИТТЯ – за Ф.Ніцше, єдина справжня реальність, бо все в світі постає лише різними проявами життя; в основі життя лежить “воління до волі”, тобто бажання проявити воління як таке.

З

ЗАКОН – форма прояву необхідності у природі, об'єктивний, сталий, повторюваний тип зв'язку між процесами та явищами дійсності або всередині них; в попередні епохи закон розглядався переважно як юридичний закон або владна норма.

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД – панівний у Європі тип мислення за умов утвердження індивідуалізму та буржуазних суспільних стосунків; він ґрунтувався на “трьох китах”: а) на виключній довірі фактам (“краще один раз побачити, ніж сто разів почути”); б) на чіткій, ясній та зрозумілій логіці; в) на культивуванні активності (за будь-яких обставин краще діяти, аніж нічого не робити).

I

ІДЕАЛІЗМ – філософський напрям, що ставить у причинно-генетичному відношенні ідеї, дух, свідомість на перше місце, а матерію – на друге.

ІДЕАЛЬНЕ – характеристика онтологічного статусу свідомості, згідно з яким свідомість не відтворює дійсність у вигляді копій, а фіксує її через виявлення суттєвих, необхідних зв'язків та через доведення параметрів будь-якого суцього до гранично можливого виміру (див. термін “Абсолюція”).

ІДЕОЛОГІЯ – складова теоретичного рівня духовного життя суспільства, що має практичне спрямування, покликана створювати програми соціальних дій та організувати їх реалізацію. Ідеологія розробляється теоретиками-ідеологами та суспільними і політичними діячами, існує у вигляді концепцій, програм, закликів, гасел та ін.

ІДЕЯ (або **ЕЙДОС**) – дослівно – вид, вигляд; основне поняття філософії Платона, що позначає внутрішню неподільну цілісність будь-чого, завершену, одвічну його сутність; за дещо модернізованим тлумаченням – сукупність необхідних та достатніх елементів будь-якого явища або його конструктивний принцип.

ІЄРАРХІЯ – вертикальна диференціація статусів, шаблів, рівнів від нижчого до вищого.

ІМАНЕНТНИЙ – внутрішньо властивий чому-небудь.

ІМПЕРАТИВ – веління, що вимагає беззаперечного виконання.

ІМПЕРСОНАЛЬНИЙ – безособовий.

ІНДИВІДУАЦІЯ – унікальна людська властивість належати до людського роду, але втілювати його в собі в неповтор-

ному вигляді, тобто здатність людини бути персоною, особистістю, мати своєрідний універсум свого життєвого самоздійснення.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ – заперечення причинної обумовленості.

ІНДУКЦІЯ – метод логічного переходу від окремих випадків до загальних висновків.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ – надчуттєвий, надприродний.

ІНТЕРПОЛЯЦІЯ – введення нових значень у традиційний зміст.

ІНТРОВЕРТНИЙ – звернений усередину власного “Я”.

ІНТРОСПЕКЦІЯ – самостереження.

ІНЦЕСТ – сексуальний зв'язок між кровними родичами, кровозмішання.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню чи тлумаченню.

ІСТИНА – якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно з якою знання повністю співпадають із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; в своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

ІСТОРІЯ – процеси дійсності, що виникають та розвиваються як частина космічних процесів, але частина особлива – пов'язана із свідомою діяльністю людини та із свідомими фіксаціями в часі сукупності подій, що її супроводжують; через це історія розвивається прискореними темпами, весь час розширює сферу своїх проявів та можливостей і, отже, постає як простір творення та реалізації людиною своєї свободи.

ІЄРАРХІЯ – структура світоустрою у християнському світобаченні: оскільки кожна річ має свою власну й унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій буттєвий та смисловий центр; тому ієрархія передбачає два типи зв'язків суцього: взаємоузгодженість та підпорядкування, тобто зв'язок порядку та цінності.

К

КАРМА – в уявленнях про сансару – закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях.

КАНОССА – замок в Італії, де німецький імператор Генріх IV у 1077 р. вимолював прощення у Папи Григорія VII, з яким до цього боровся; вираз “йти в Каносу” означає йти на припинення перед противником.

КАРТЕЗІАНСТВО – філософське вчення Р.Декарта (Картезіуса) і його послідовників.

КАТАРСИС – процес “очищення” душі, пережитий глядачем, який дивиться трагедію (поняття введене Аристотелем).

КАТЕХІЗИС – короткий виклад віровчення в питально-відповідній формі.

КАТЕГОРІЇ (з давньогрец.: демонструю, виявляю) – гранично широкі, вузлові поняття певної галузі знання, сукупність яких окреслює якісну специфіку предмета пізнання даної галузі.

КАУЗАЛЬНИЙ – причинно-обумовлений.

КИНІКИ – давньогрецькі філософи Антісфен, Діоген і їхні послідовники (інша вимова: циніки).

КІРЕНАЇКИ – давньогрецькі філософи, що визнавали насолоду вищою метою людського існування.

КЛАСИЦИЗМ – культурний стиль XVII-XVIII ст.

КОГНІТИВНИЙ – той, що має відношення до проблем пізнавальної діяльності.

КОНГЕНІАЛЬНИЙ – той, що збігається по смислу і духу.

КОНФОРМІЗМ – прагнення пристосовуватися до зовнішніх обставин.

КОСМОС (з давньогрец. – порядок, краса, влаштування, оздоблення) – розуміння Всесвіту як розумно та закономірно впорядкованого.

КОСМОГОНІЯ – міфологічні і філософські пояснення походження світу.

КОСМОЛОГІЯ – філософське вчення про космос.

КОСМОПОЛІТИЗМ – теорія філософів – циніків, софістів і стоїків, що розглядає мудреця як “громадянина світу”, “громадянина всесвіту”.

КРЕАЦІОНІЗМ – позиція, згідно з якою причиною появи вищих якостей діяльності, світового порядку, гармонії, краси може бути тільки дія творіння, що її продукує вищий розум, дух або Бог; з позиції креаціонізму складні, вищі якості не можуть виникати із простих шляхом стихійних процесів.

КРЕДО – вірування, сповідування, переконання.

КРИТЕРІЙ – характерна ознака, мірило.

КСЕНОФОБІЯ – ненависть до чужого.

КУЛЬТУРА – сфера найпершого та найяскравішого виявлення людини, її суттєвих характеристик і можливостей – та частина дійсності, яка перетворена людиною, але в якій людські творчі можливості проявились із найбільшим ступенем повноти, досконалості та виразності, внаслідок чого культура постає носієм виявлень людини як людини, тобто сферою найперших та найвищих цінностей, ідеалів, сенсів.

Л

ЛАТЕНТНИЙ – прихований, невидимий процес руху в Англії XVII ст., що вимагав зрівняння прав усіх соціальних груп.

ЛЕВІАФАН – морське чудовисько в Старому Завіті; поняття, що використовувалося Т. Гоббсом для характеристики держави.

ЛЕГІТИМНІСТЬ – узгодженість із законами, відповідність законам.

ЛІБІДО – сексуальний потяг.

ЛОГОС – слово, вчення; вища творча першооснова.

ЛЮМПЕН – представник соціального “дна”, бродяга, босяк.

ЛЮТЕРАНСТВО – засноване в XVI ст. релігійно-церковним реформатором Мартіном Лютером відгалуження християнства.

ЛЮЦИФЕР – одне з імен сатани, повелителя Пекла.

М

МАКІАВЕЛЛІЗМ – поняття, що є похідним від імені Н. Макиавеллі й означає політичну діяльність, яка керується принципом “мета виправдовує засоби”.

МАКРОКОСМ ТА МІКРОКОСМ – поняття, що позначають фундаментальні орієнтири європейського світобачення: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або світ людини. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією та виявленням властивостей великого світу, а останній перебуває у спорідненості із якостями людини.

МАКСИМА – філософсько-етичний принцип, що визначає певні правила соціальної поведінки.

МАКСИМАЛІЗМ – надмірно сувора вимогливість до соціальної поведінки індивідів.

МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ – людина, яка опинилася поза стійкими соціальними групами, поза дією усталених нормативно-ціннісних систем.

МАТЕРІЯ – об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і пізнаване людиною.

МЕДИТАЦІЯ – міркування, заглиблення в себе.

МЕНТАЛЬНІСТЬ – особливості розумової діяльності.

МЕРКАНТИЛЬНИЙ – той, що має відношення до дріб'язково-розважливого торгашества.

МЕТАМПСИХОЗ – релігійно-філософська теорія про переселення душ з одних тіл після їхньої смерті в інші.

МЕТАМОРФОЗА – зміна форми.

МЕТАФІЗИКА – філософське вчення про надчуттєві першооснови буття.

МЕТАФІЗИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ – надчуттєва реальність.

МЕТОД (від давньогрец. – через простежений шлях) – свідомо застосовані порядок та послідовність дій, що приводять до бажаного результату. Потреба у методі є універсальною для людської діяльності, оскільки остання не є прямим продовженням стихійних природних процесів, а виходить за їх межі.

МЕТОДОЛОГІЯ – спеціальна частина теорії (в науці або філософії), що присвячена обґрунтуванню змісту, доцільності та виправданості певних методів у тій чи іншій сфері пізнання.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – установка сучасної неklasичної філософії (і науки), що позначена визнанням залежності методів пізнання від властивостей, особливостей та завдань суб'єкта, його концептуальних орієнтацій та ракурсів підходу до дійсності; методологічний плюралізм припускає можливість виправданого використання різноманітних методів, які можуть поєднуватись між собою на засадах доповнюваності.

МЕХАНІЦИЗМ – філософська теорія, що уподібнює живі і соціальні організми до машин і механізмів.

МІЗАНТРОПІЯ – людиноненависництво.

МИСЛЕННЯ – процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, тобто упорядкований та усвідомлений рух думки через серію фіксованих пунктів до виправданого змістом цього руху результату; за змістом та суттю це є виведення у поле свідомого споглядання фундаментальних характеристик буття.

МОВА (І МОВЛЕННЯ) – провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично (наприклад, ті самі еталонні орієнтири мислення); існує цілий спектр мов: мова видів мистецтва, мова науки, мова жестів, серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості.

МОДЕРНІЗМ – стиль у західній культурі, що виник у другій половині ХІХ ст. і включає цілий ряд філософських напрямів останніх півтора століття – ніцшеанство, інтуїтивізм, феноменологію, екзистенціалізм, герменевтику та ін.

МОЛОХ – сила, що вимагає кривавих жертвопринесень.

МОНАДА – поняття, введене Лейбніцем для позначення неподільних духовних першоелементів, що складають світобудову.

МОНАДОЛОГІЯ – філософське вчення про монади.

МОНІЗМ – філософське вчення про існування єдиного, духовного або матеріального першопочатку буття (пор. з дуа-

лізмом, що визнає два таких першопочатки, і плюралізмом, що визнає декілька першопочатків).

МОНОГАМІЯ – парний шлюб, де сім'я складається з чоловіка і дружини.

МОНОТЕЇЗМ – релігійне вірування, що визнає існування одного Бога.

МОРФОЛОГІЯ – вчення про закономірності структурних побудов.

Н

НАТУРФІЛОСОФІЯ – філософія природи.

НАУКА – діяльність людини щодо виробництва, формування, систематизації та перевірки знань.

НЕБО І ЗЕМЛЯ – у давньокитайських уявленнях про світ – універсальні сутності, що виконують оцінні та орієнтовні функції: небо – це сфера чистих, ідеальних, правильних, вічних рухів та явищ, земля – сфера змішаних, часткових, кінцевих, неправильних рухів та явищ. Життя людини відбувається у проміжку між Небом та Землею, тому людина розглядається причетною як до ідеального, так і до хаотичного. Самоназва Стародавнього Китаю “Піднебесна країна”.

НЕОКАНТІАНСТВО – напрям у західній філософії, прихильники якого прагнуть використовувати ідеї Канта для вирішення нових пізнавальних завдань.

НЕОПЛАТОНІЗМ – філософські вчення послідовників Платона, які намагалися об'єднати платонізм і християнство.

НЕОТОМІЗМ – офіційна філософська доктрина католицької церкви, що спирається на ідеї Томи Аквінського.

НЕСВІДОМЕ – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній дії найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників – і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки); несвідоме відчутно впливає на процеси свідомості, особливо на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

НІГІЛІЗМ – позиція заперечення соціальних, культурних, моральних, правових норм.

НІРВАНА – в індійській культурі стан повного звільнення індивідуальної психіки від усіх земних уподобань.

НОМІНАЛІЗМ – філософська позиція, згідно з якою загальні поняття не існують самі по собі, а є лише позначеннями конкретних предметів.

НООС (або **НУС**) (з давньогрец. – розсудок, розум, мудрість) – у давньогрецькій філософії – Світовий розум, розпорядник та впорядник усього суцього у світі.

НОУМЕН – поняття, введене Кантом для позначення непізнаваних сутностей, “речей-в-собі”.

О

ОБОЖЕННЯ (девінація) – максимально можливе для людини наближення до божества, сприйняття людиною сьйва його слави, в результаті чого відбувається “Преображення” тварі, тобто прийняття людиною духовного образу, максимально адекватного духовній сутності божества.

ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ – провідні категорії світоосмислення епохи Нового часу: об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом – людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального плиннів.

ОБ'ЯВЛЕННЯ – пряме і безпосереднє розкриття Богом своїх намірів та настроїв людям, як правило, через обраних осіб: пророків, провидців та ін. Об'явлення не є проявом “мови Бога”, оскільки наміри Бога не можна передати адекватно ніякими частковими формами, у тому числі – і людською мовою; через це об'явлення потребує тлумачення, екзегетики.

ОНТОГЕНЕЗ – розвиток індивідуальної органічної системи.

ОНТОЛОГІЯ – філософські вчення про буття в цілому і його найбільш загальні закономірності.

ОРТОДОКСАЛЬНИЙ – той, що неухильно дотримується певного вчення.

ОСАННА – вихваляння.

ОХЛОКРАТІЯ – термін, введений Арістотелем, для позначення влади натовпу.

П

ПАНПСИХІЗМ – філософсько-релігійний погляд, згідно з яким усе в світі живе.

ПАНТЕЇЗМ – філософське вчення, що ототожнює Бога з природою.

ПАРАДИГМА (з давньогрець. – взірець) – у філософії та наукознавстві ХХ ст. – усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні приводити до достовірних результатів у науковому пошуку.

ПАРАФРАЗА – передача чужих думок своїми словами.

ПАССІОНАРНИЙ – породжений бурхливим життям пристрастей.

ПАТРИСТИКА – філософія “батьків церкви” перших століть християнства.

ПАЦИФІЗМ – позиція принципових прихильників мирного розв’язання всіх соціальних протиріч і конфліктів.

ПЕРИПАТЕТИК – прізвисько учнів і послідовників Арістотеля, які слідом за своїм учителем набули звички філософствувати під час прогулянок.

ПЕРМАНЕНТНИЙ – постійний, безупинний.

ПЕРСОНАЛІЗМ – сучасне філософське вчення, відповідно до якого визначальне місце в світопорядку належить духовно-особистісному началу.

ПЕРСОНІФІКУВАТИ – представити абстрактні поняття в образах конкретних особистостей.

ПЕРЦЕПЦІЯ – сприйняття за допомогою органів чуття.

ПИРРОНІЗМ – вчення давньогрецького філософа-скептика Пиррона.

ПЛАТОНІК – послідовник філософії Платона.

ПЛЕЯДА – група видатних діячів у певній сфері культури.

ПЛУТОКРАТІЯ – панування багатих.

ПЛЮРАЛІЗМ – філософська позиція, що визнає за першою основою буття декілька самостійних духовних сутностей.

ПОЗИТИВІЗМ – філософський напрям, що виник у ХІХ ст., для якого не існує надчуттєвої реальності, а головним і єдиним предметом пізнання служать чуттєво сприймані дані фізичного світу.

ПОЛІТЕЇЗМ – багатобожжя, язичество.

ПОСТУЛАТ – вихідне припущення, прийняте в даній науці без доказів.

ПРАГМАТИЗМ – напрям в американській філософії, орієнтований на одержання практично корисних результатів; життєві погляди, що відрізняються очевидно вираженим практицизмом.

ПРЕАМБУЛА – вступна частина виступу або тексту.

ПРЕДМЕТ (мислення і пізнання) – частина об’єкта, яка виділена, помічена та відзначена людиною через віднесення її до певних еталонних систем відліку й визначеності; через це той же самий об’єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

ПРЕДМЕТНІСТЬ – здатність людської свідомості вибудувати свій зміст із опорою на ідеальні системи визначень (чи відліку), внаслідок цього цей зміст не збігається із наочно спостережуваним; завдяки такій здатності людина може бачити в речах світу не лише чуттєво надане, а й приховане, потенційне, належне; в цілому, предметність – це сприйняття людською свідомістю дійсності у вимірах людської інтелектуальної та матеріальної діяльності.

ПРИРОДА – в первинному значенні – самовладна основа будь-яких явищ і процесів, що володіє здатністю довільного зростання та визначення похідних від неї процесів; у соціальній філософії – такий хід реальних процесів дійсності, що відбувається стихійно, через пряме поєднання причин і наслідків без заздальних спланованих результатів.

ПРОВІДЕНЦІЯ – наперед визначення Богом (чи богами) людської долі, а також ходу всіх світових подій.

ПРОГРЕС – такий характер розвитку певних, перш за все соціальних процесів, коли параметри цих процесів підлягають оцінці або вимірюванню за принципом переходу від простого до складного, від одноманітної тотожності до диференційованої єдності, від меншого до більшого та ін.

ПРОЕКТ – у філософії екзистенціалізму (Ж.-П.Сартр) спосіб реалізації людиною своєї свободи: постійне і неминуче здійснення вибору, що, врешті, постає не лише вибором дій, а вибором життєвої долі.

ПРОСВІТНИЦТВО – європейська течія в галузі культурного і духовного життя XVII-XVIII ст., що ставила собі за мету сформувані погляди, котрі виходили передусім з вимог людського розуму.

ПРОТЕСТАНТИЗМ – християнські віровчення, що відокремилися від католицизму в XVI ст.

ПСИХОАНАЛІЗ – філософсько-психологічне вчення З.Фрейда, яке досліджує людську підсвідомість і її вплив на свідому діяльність людей; практика лікування неврозів.

ПСИХОГЕННИЙ – той, що виник у результаті визначального впливу психічних чинників.

ПУРИТАНИ – англійські протестанти, що дотримуються норм суворої моральності.

Р

РАЦІОНАЛІЗМ – філософський напрям, що йде від Декарта, для якого основним джерелом і критерієм достовірності знань є розум.

РЕАЛІЗМ – у середньовічній філософії напрям, прихильники якого визнавали реальне існування загальних понять або універсалій як самостійні сутності.

РЕГРЕС – рух назад, зміни до гіршого.

РЕЛІГІЯ (від лат.: зв'язувати) – історично вироблений суспільний спосіб людського відношення до дійсності, що передбачає поділ реальності на доступну (буденну) та приховану (священну) і віру в те, що священне складає суть, основу буття світу і людини.

РЕЛІГІЯ І МОРАЛЬНІСТЬ – унаслідок розповсюдження у духовному житті Європи Нового часу деїзму та ідей Просвітництва з'явилась тенденція пов'язувати релігію лише із моральністю, звільняючи від її впливу всі інші сфери життя та діяльності. Тим самим заперечувався теїзм – позиція розуміння Бога як єдиного Творця, упорядника світу та джерела усякого буття.

РЕЛЯТИВІЗМ – заперечення існування об'єктивної істини, впевненість в існуванні тільки відносних істин.

РЕНЕСАНС (від фр. Renaissance) – європейська епоха Відродження (XIV/XV – XVI/XVII ст.); виникнення нового відчуття життя, що споріднене з античністю і багато в чому протилежне Середньовіччю.

РЕФЛЕКСІЯ (з лат.: загинати, обертати) – унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, думка про щось – як думка про думку, знання про щось – як знання про саме знання.

РОЗВИТОК – за Гегелем, такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує всі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто це є “зв'язок усіх зв'язків”; тому лінія розвитку найбагатша за змістом від будь-яких інших типів зв'язку, а тому пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

РУТИНА – засилля старих штампів, відсутність нового і свіжого.

РУХ – це найважливіший атрибут матерії, спосіб її існування. Рух включає в себе всі процеси у природі і суспільстві. У загальному випадку рух – це будь-яка зміна, будь-яка взаємодія матеріальних об'єктів, зміна їх станів. У світі немає матерії без руху, як нема і руху без матерії. Тому рух вважається абсолютним, тоді як спокій – відносним: спокій – це лише один із моментів руху. Тіло, що перебуває у стані спокою відносно Землі, рухається відносно Сонця.

С

САКРАЛЬНИЙ – священний.

САКРАМЕНТАЛЬНИЙ – той, що має ореол святості.

САНСАРА – зафіксовані в текстах “Вед” давньоіндійські уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини.

СВІТОГЛЯД – сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалини людських взаємин зі світом, що виконує функцію людського самоусвідомлення та світоорієнтування.

СВОБОДА – в абстрактному плані – відсутність будь-яких меж або перешкод для дій та проявів людини. Проте відсутність меж перетворює свободу у повну невизначеність. Тому поняття свободи конкретизується через наступні поняття: “негативна свобода”, “вірогідна свобода”, “позитивно-творча свобода”.

СВЯТІСТЬ – таке прагнення людини до єдності із Богом, результатом якого постає підпорядкування тілесного вищим духовним цілям та енергіям.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – звільнення від релігійно-церковних впливів, набуття світського характеру.

СЕНС ІСТОРІЇ – таке бачення історії, яке передбачає розуміння її як процесу, спрямованого до певної кінцевої мсти, до виконання певного стратегічного задуму або ж такого, що передбачає завершення та виявлення в такому разі певного свого найпершого завдання.

СЕНСУАЛІЗМ – філософське вчення, що визнає єдиним джерелом достовірних знань відчуття.

СЕНТЕНЦІЯ – мораль; у юридичній практиці – вирок.

СИЛОГІЗМ – дедуктивний умовивід із двох засновків і висновку.

СИМБІОЗ – взаємовигідне співжиття двох органічних систем.

СИМВОЛ – почуттєво сприймане умовне позначення надчуттєвого, усвідомлюваного змісту.

СИМВОЛІЗМ – культурний стиль XIX-XX ст., для якого мова символів, проблема символу були визначальними.

СИМПАТІЯ СВІТОВА – у поглядах та ідеях багатьох мислителів Відродження – взаємний потяг усіх речей та явищ дійсності на основі того, що світ пронизаний та поєднаний енергією єдиної світової душі.

СИНЕРГЕТИКА – розроблений у XX ст. науковий напрям, що досліджує процеси самоорганізації в складних, відкритих, нерівномірних системах.

СИСТЕМА ЗНАННЯ – за Гегелем, будь-яке знання, що претендує на те, аби бути істинним, має бути системно впорядкованим, адже лише при цьому воно постане позбавленим односторонності та випадковості. Взаємний зв'язок усіх компонентів знання не лише робить його надійнішим, а й доступним для перевірок.

СКЕПТИЦИЗМ – висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності.

СКЛАДОВІ МЕТОДУ ПІЗНАННЯ – описова (частина методу, що дозволяє ідентифікувати предмет, умови та засоби використання методу), операціональна (послідовність і порядок дій, необхідних для реалізації методу) та концептуальна (загальнофілософські принципи, вимоги й обґрунтування засад, доцільності та можливості методу).

СОЛІПСИЗМ – філософська позиція, що визнає єдиною достовірною реальністю тільки власне “Я”.

СОЦІУМ – термін, що позначає особливий тип процесів дійсності; тут наголошується на якісній відмінності соціальних процесів від усіляких інших та підкреслюється їх внутрішня цілісність, особливий, притаманний їм тип внутрішньої детермінації всіх явищ і процесів. Інколи терміном “соціум” позначають історично, культурно або етнічно особливий тип суспільства.

СОФІСТ – у Стародавній Греції платний учитель філософії, риторики, поезики; той, хто використовує для доказу чогонебудь софізми.

СПІРИТУАЛІЗМ – філософія, що визнає духовну сутність світу.

СПОНТАННИЙ – вільний, що стихійно виник.

СПОРАДИЧНИЙ – той, що проявляється час від часу.

СПОРІДНЕНА ПРАЦЯ – (за визначенням Г.Сковороди) вид діяльності, котрий особливо припадає людині до душі, відповідає її природним схильностям та здібностям, приносить радість і задоволення вже й сам по собі, а не лише своїм результатом.

СТАГНАЦІЯ – застій.

СТОЇЦИЗМ – напрям у грецькій і римській філософії, що закликає покірно зносити удари долі.

СУБСТАНЦІЯ – одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала й пронизувала собою всі форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.

СУБСТАНЦІЯ – СУБ'ЄКТ – основна характеристика абсолютної ідеї у філософії Г.Гегеля, оскільки остання не лише все включає у свій зміст, а й постає єдиним джерелом руху та активності.

СУБЛІМАЦІЯ – у теорії Фрейда трансформація сексуальної енергії у творчу.

СУБСТРАТ – загальна основа безлічі одиничних явищ або предметів.

СУБ'ЄКТ – людина, здатна до активної духовної і практичної діяльності; спільність, що діє як одне ціле.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – ставлення до чого-небудь із виразним відбитком особистих пристрастей.

СУГЕСТІЯ – навіювання.

СХОЛАСТИКА – середньовічна релігійна філософія; безплідне, вихолощене міркування.

СУСПІЛЬСТВО – сукупність людей, що здійснює процеси спільної життєдіяльності та здатна: а) зберігати життя людей; б) зберігати та підтримувати функціонування певного типу соціальної організації життя; в) продукувати духовні норми, цінності та орієнтири людського життя.

СЦІЄНТИЗМ – світоглядна установка, згідно з якою лише наукове знання постає найбільш виправданим, цінним для людини і суспільства.

Т

ТАБУ – у первісних народів абсолютна заборона на певні дії і слова, порушення якої загрожує суворими покараннями з боку духів.

ТАЛМУД – давньоєврейський кодекс релігійних і морально-правових розпоряджень.

ТАНАТОЛОГІЯ – філософські вчення про смерть.

ТВОРІННЯ – основний спосіб прояву божественної сили, могутності та мудрості.

ТЕЇЗМ – релігійно-філософська позиція, що визнає існування Бога як надособистісного, розумного, творчого начала, який створив світ і управляє ним.

ТЕОГОНІЯ – міфологічні легенди про народження богів.

ТЕОДІЦЕЯ – букв.: “виправдання Бога”; розроблена Лейбніцем філософська теорія, що доводить непричетність Бога до існуючих на землі зла і несправедливості.

ТЕОЛОГІЯ – термін, введений Арістотелем для позначення “першої філософії”; у перекладі значить богослов'я. За змістом – це теоретична складова релігійного віровчення, покликана узгоджувати між собою основні догми релігії та пояснювати їх.

ТЕОСОФІЯ – філософсько-містичні вчення, що розробляють проблеми, пов'язані з практикою безпосередньої взаємодії з потойбічною реальністю.

ТЕОЦЕНТРИЗМ – визнання Бога джерелом і основою всього сущого (“Все, що є, – все від Бога”). В загальному плані – позамежність.

ТИТАНИ – у грецькій міфології могутні істоти, які боролися із Зевсом за владу; людина, що володіє надзвичайною духовною силою.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – терпимість до чужих поглядів, думок, переконань, недоліків.

ТОТЕМІЗМ – вірування первісних народів у магічне споріднення з тотемами.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКИЙ ТА ПРОГРЕСІСТСЬКИЙ ТИПИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Рене Геноном. Традиціоналістська цивілізація цінує традицію і обернена скоріше до минулого, прогресистська цивілізація цінує новачі і більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістські орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські – для західних.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – потойбічний, надчуттєвий, метафізичний.

ТРАНСЦЕНДЕНТНІСТЬ (з лат.: за межами зовнішнього, зображуваного) – характеристика Бога у християнському світобаченні як такого, який принципово несумісний із реаліями світу внаслідок того, що незліченно їх перевершує, тобто це поза-межність або позасвітність Бога.

У

УНІВЕРСУМ – всесвіт, світобудова.

УНІТАРНИЙ – єдиний.

УПАНИШАДИ – священні книги філософського змісту в індуїзмі.

УТИЛІТАРИЗМ – філософська теорія, що ставить особистий інтерес, вигоду на вершину ієрархії цінностей.

УТОПІЯ – назва твору Т.Мора, що буквально означає “місце, якого немає ніде”; нездійснена фантазія.

Ф

ФАКТ НАУКОВИЙ – подія або явище дійсності, зафіксовані засобами, що викликають довіру науки та описані за допомогою наукових понять або категорій.

ФАНТАСМАГОРІЯ – вигадливі картини, що виникають у результаті гри уяви.

ФАРИСЕЙСТВО – показне благочестя, ханжество, лицемірство.

ФАТАЛІЗМ – віра в невідворотність долі, фатуму.

ФАТУМ – доля, рок.

ФЕМІНІЗМ – жіночий рух за зрівняння прав жінок із правами чоловіків.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – самовиявлення явищ-феноменів у тих або інших сферах дійсності; філософське вчення Е.Гуссерля і його послідовників про практику виявлення “чистих” сутностей речей у людській свідомості.

ФЕТИШ – предмет сліпого поклоніння.

ФІДЕЇЗМ – використання наукових даних для обґрунтування релігійних положень.

ФІЗИС (або **ФЮЗИС**) (з давньогрец.: природа) – у вихідному значенні те, що становить основу будь-чого, що довільно, без впливу ззовні діє, проявляє активність, зростає, розширюється, породжує свої різноманітні прояви.

ФІЛОСОФІЯ (з давньогрец.: любов до мудрості) – теоретична форма світогляду; особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає остаточних, абсолютних засад для власних актів і людського самоствердження у світі.

ФІЛОСОФІЯ, РЕЛІГІЯ, МИСТЕЦТВО – за Г.Гегелем, три основні форми людської духовно-практичної діяльності, які фіксують три основні властивості людського інтелекту: філософія (наука) уособлює здатність розуміти, мистецтво – здатність переживати дійсність, релігія – здатність відчувати спорідненість людського духу з фундаментальними початками буття.

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – стан функціонування суспільства, що виникає на основі певних досягнень у розвитку культури: цивілізація пов’язана із будуванням міст, виникненням письма та держави, виготовленням та використанням металів. Тому вона суттєво стабілізує суспільну історію. Але внаслідок неспівпадіння вихідних спрямувань цивілізаційних і культурних процесів, між культурою та цивілізацією можливі не лише взаємні впливи та стимулювання, а й конфлікти.

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ – характеристика людської свідомості, пов’язана із її здатністю подумки вибудовувати образи та процедури майбутніх дій, здатність в подальшому концентрувати людські зусилля на їх реалізації.

Я

Я і ТИ – відношення, яке у філософії Л.Фейербаха постає єдиною справжньою основою та умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми бачимо у співрозмовнику “Ти”, тобто принципово рівне та споріднене нашому “Я”, можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

**ЛІТЕРАТУРА З ФІЛОСОФІЇ, ВИДАНА В 1990-х-2004 рр.
УКРАЇНСЬКОЮ І РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ**

**Підручники, навчальні посібники, курси лекцій,
практикуми, монографії**

1. Августин Блаженний. Исповедь. – М., 1992.
2. Августин Блаженний. О граде Божием: В 4-х т. – М., 1994.
3. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Уч. пособие. – М., 1994.
4. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. Учебник. – М., 1996.
5. Андрущенко В., Губерський Л., Зуев В. Проблема гуманізму в сучасній філософії. – К., 1994.
6. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996.
7. Антология мировой философии. Т.1. – М., 1969-1972.
8. Аристотель. Метафизика. – М., 1991. – Ч.1.
9. Арутюнов В.Х. Філософія. Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. 2-е вид., перероб. і допов. – К., 2001.
10. Ариес Ф. Человек перед лицом смерти. – М., 1992.
11. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1999.
12. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб., 1997.
13. Бергсон А. Два источника морали и религии. – М., 1994.
14. Бердяев Н.А. Самопознание. – М., 1991.
15. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990.
16. Бердяев Н.А. Философия неравенства: Письмо к недругам по социальной философии // Русское зарубежье: Из истории социальной и правовой мысли. – Л., 1991.
17. Бобров В. В. Введение в философию: Учебное пособие. – Новосибирск, 2000.
18. Богута Й.Й. История философии в кратком изложении. – М., 1995.
19. Бойко Ю. Шлях націй. – Париж–Київ–Львів, 1992.
20. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К., 2000.
21. Брагина Л.И. Культура Возрождения. – М., 1990.
22. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К., 1996.
23. Булатов М. О. Ноосфера і проблема людства // Філософія. Світ людини. – К., 1999.
24. Булгаков С.Н. Философия хозяйства // Соч. в двух томах. – Т.1. – М., 1993.
25. Буркхардт Г. Непонятная чувственность // Это человек: Антология. – М., 1995.
26. Бурова О. Річ та антологічний простір думки // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – №4.
27. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.
28. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
29. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1993.
30. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – Москва–Киев. – 1994.
31. Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995.
32. Виндельбанд В. Нормы и законы природы // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. – М., 1995.
33. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х т. – К., 1996.
34. Висент Декомб. Современная французская философия: [Сборник]. – М., 2000.
35. Возняк С.М. Філософія стародавнього світу. – Івано-Франківськ, 2004.
36. Волчек Е.З. Философия. – Мн., 1998.
37. Вольтер Франсуа Мари Аруз. Философия и методология истории // История и историки: Жизнь, судьба, творчество: В 2-х т. – М., 1998.
38. Всемирный философский конгресс в Москве // Человек. – 1993. – №6.
39. Гаврилишин Б. Дороговкази у майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. – К., 1990.
40. Гайденко В.П. Проблемы рациональности на исходе XX века // Вопросы философии. – 1991. – №6.
41. Гайденко П. История греческой философии в её связи с наукой: Учебное пособие для вузов. – М.: СПб., 2000.
42. Гайденко П. История новоевропейской философии в её связи с наукой. Учебное пособие для вузов. – М.: СПб., 2000.
43. Гайденко П.П. Парадоксы свободы в учении Фихте. – М., 1990.
44. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. – СПб., 1993.

45. Геном Р. Кризис современного мира. – М., 1991.
46. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії: Навч. посіб. – К., 1998.
47. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Філософія: Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 1999.
48. Гердер И.Г. Идеи философии истории человечества. – М., 1977.
49. Гессе Г. Сиддхарта // Всесвіт. – 1990. – №3.
50. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1991.
51. Гобозов И.А. Введение в философию истории. – М., 1993.
52. Головка Б.А. Філософська антропологія. – К., 1997.
53. Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 2000.
54. Горбачев В.Г. Основы философии: Курс лекций. – Брянск, 2000.
55. Горбачев В.Г. Философия о человеке: Учебное пособие для гуманитарных специальностей. – Брянск, 1995.
56. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини ХХ ст. // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – №5-6.
57. Горський В.С. Історія української філософії. – К., 1996.
58. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1990.
59. Гошовський М. Проблема прогресу в українській соціальній філософії (XIX – перша чверть ХХ ст.) // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – №3.
60. Григорьева Т.П. Дао и Логос (встреча культур). – М., 1992.
61. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М., 2001.
62. Гулям Наби Сакхеб. Будущее человечества. Исламский прогноз // Свободная мысль. – 1992. – №6.
63. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа “Анналогов”. – М., 1991.
64. Гуревич А.Я. Средневековый мир. – М., 1990.
65. Гуревич П.С. Основы философии: Учебное пособие. – М., 2000.
66. Гуревич П.С. Философская антропология. – М., 1997.
67. Гусев В.Т. Західноєвропейська філософія XV-XVIII ст. – К., 1995.
68. Гусев В.Т. Західна філософія Нового часу. – К., 2000.

69. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Культурология. XX век: Антология. – М., 1995.
70. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
71. Дао дэ Цзин // Дао: гармония мира. – Москва–Харьков, 1999.
72. Дейвис Б. Вступ до філософії релігії. – К., 1996.
73. Демиденко Э.С. Экотехнологический Апокалипсис, или “Конец света” природного. Доклад на XIX Всемирном философском конгрессе в Москве. – Брянск, 1993.
74. Джеймс У. Введение в философию. – М., 2000.
75. Джовани Джентиле. Введение в философию. – СПб., 2000.
76. Дильтей В. Возрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации. – Москва-Иерусалим, 2000.
77. Діалог культур і духовний розвиток людини: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1995.
78. Добрынина В.И. Философия 20 века. – М., 1998.
79. Донцов Д. Історія розвитку української національної ідеї. – К., 1991.
80. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990.
81. Духовні цінності українського народу (Колективна монографія). Івано-Франківськ, 2002.
82. Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування. – К., 1994.
83. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека: Современная немецкая практическая философия. – К., 1994.
84. Жариков В.М. Философия науки в таблицах и схемах. – М., 2000.
85. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1992.
86. Завадская Е. В. Культура Востока в современном западном мире. – М., 1997.
87. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці ХХ сторіччя // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – №1-2.
88. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці // Філософ. і соціол. думка. – 1998. – №8.
89. Зеленов Л.А., Владимиров А. А. Основы философии: Учеб. пособие для пед. училищ. – М., 2000.
90. Зелінський М.Ю. Людина майбутнього: прогнози і прощтства. – К., 1990.

91. Зеньковский В.В. История русской философии: В 4-х томах. – М., 1991.
92. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Избранное: В 2-х т. – М., 1996.
93. Знание и традиция в мировой философии: сборник статей. – М., 2001.
94. Зотов А.Ф. Современная западная философия. – М., 2001.
95. Иван Франко і національне та духовне відродження України. – Івано-Франківськ, 1997.
96. Ивашковская Т.В., Павлов В.А. Философия. Конспект лекций. – СПб., 2000.
97. Ивин А.А. Философия истории: Учебное пособие. – М., 2000.
98. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991.
99. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. – М., 1995.
100. История теоретической социологии: В 4-х т. – М., 1997.
101. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
102. История философии: Запад. Россия. Восток: В 3-х т. – М., 1996.
103. История философии. – Мн., 2001.
104. Історія філософії на Україні: У 3-х т. – К., 1987-1988.
105. Історія філософії України. Підручник. – К., 1994.
106. Історія філософії України. Хрестоматія: Навчальний посібник. – К., 1993.
107. Калмыков В.Н. Основы философии. – Гомель, 1997.
108. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. Изд. 4-е перераб. и доп. – М., 2001.
109. Канке В.А. Этика. Техника. Символ. – Обнинск, 1996.
110. Кант И. Критика чистого разума. – М., 1994.
111. Кашуба М.В., Заславський І.В., Захара І.С. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.
112. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – СПб., 2001.
113. Карпенко А.С. Фатализм и случайность будущего. – М., 1990.
114. Карсавин Л.П. Философия истории. – СПб., 1993.
115. Кассірер Е. Людський світ простору і часу // Філософ. і соціал. думка. – 1992.

116. Касьян В.І. Філософія. Навчальний посібник. Відповіді до екзаменаційних білетів. – К., 2003.
117. Колігвуд Робін Дж. Ідея історії. – К., 1996.
118. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посібник. – Львів, 2001.
119. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії. – Львів, 1993.
120. Коплстон Ф. Історія середньовічної філософії. – К., 1997.
121. Корет Э. Основы метафизики. – К., 1998.
122. Корниенко А. А., Корниенко А.В. Философские вопросы развития науки. – Томск, 1990.
123. Кохановский В.П. Философия: 100 экзаменационных вопросов. – М., 1991.
124. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні // Європейське Відродження та українська література XVI-XVII ст. – К., 1993.
125. Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996.
126. Крисаченко В.С. Людина і біосфера. – К., 1998.
127. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. – К., 2003.
128. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). – Львів, 1991.
129. Кук Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – М., 1992.
130. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен-Львів, 1995.
131. Кун Т. Структура научных революций. – М., 2001.
132. Кутирєв В.О. Людина і світ: три парадигми взаємодії // Філософ. і соціол. думка. – 1991. – №7.
133. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1994.
134. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993.
135. Лазарев В.В. Философия раннего и позднего Шеллинга. – М., 1990.
136. Лангер Сьюзен. Философия в новом ключе: Исследования символом разума, ритуала и искусства. – М., 2000.
137. Ларіонова В.К. Духовність як основа людського буття // Етика Абсолюту С.Л.Франка. – К., 1996.
138. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.

139. Леонтьев К. Записки отшельника. – М., 1992.
140. Лешкевич Т.Г. Философия: Курс лекций. – М., 2000.
141. Лешкевич Т.Г. Философские науки: Традиции и новации: Учебное пособие для вузов. – М., 2001.
142. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994.
143. Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов // Філософ. і соціол. думка. – 1991. – №9.
144. Літопис Руський. – К., 1989.
145. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №7.
146. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1993.
147. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
148. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. – М., 1994.
149. Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991.
150. Лукач Д. К антологии общественного бытия. Прологомены. – М., 1991.
151. Лукьянов А.Е. Истоки Дао. Древнекитайский миф. – М., 1992.
152. Любутин К.Н. Человек в философском измерении. – Свердловск, 1991.
153. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. – М., 1993.
154. Макиавелли Н. Государь. – М., 1991.
155. Максимов С.І. Особистість і суспільство. – Харків, 1993.
156. Маланюк Є. Нариси історії нашої культури. – К., 1992.
157. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1990.
158. Мамардашвили М. Називати речі своїми іменами // Філософські студії. – 1993. – №1.
159. Маритен Ж. Философ в мире. – М., 1994.
160. Мартынов М.И. и др. Философия: задания и упражнения. – Мн., 2000.
161. Мельник В.П. Філософські проблеми технікознавства. – Львів, 1994.
162. Момджян К.Х. Введение в социальную философию: Учебное пособие. – М., 1997.
163. Морен Э. Утраченная парадигма: Природа человека. – К., 1995.

164. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М., 1991.
165. Мукашевич В.К. Научный метод: структура, обоснование, развитие. – Мн., 1991.
166. Насбитт Д., Эбурдин П. Что нас ждёт в 90-е годы. Метатенденции. Год 2000. – М., 1992.
167. Наука и культура. – М., 1991.
168. Научное предвидение общественных процессов. – К., 1990.
169. Невлева И.М. Философия: учеб. пособие. – Харьков, 2001.
170. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. Навч. посібник. – К., 1995.
171. Ничик В.М. Феофан Прокопович. – М., 1997.
172. Нічік В.М. Проблема Бога і світу в творах Г.Сковороди. – К., 1992.
173. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К., 1993.
174. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
175. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999.
176. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997.
177. Онтологічні проблеми культури. – К., 1994.
178. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. – М., 1991.
179. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас // Хроніка. – 2000. – №1-2.
180. Ортега-и-Гасет Х. Вибрані твори. – К., 1994.
181. Основы современной философии // Под ред. М.Н.Фосенко. – СПб., 1997.
182. Основы философии // Под ред. Е.В.Попова. – М., 1997.
183. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1998.
184. Пашук А.І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990.
185. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее. – М., 1991.
186. Петрушенко В.Л. Епістемологія як філософська теорія знання. – Львів, 2000.
187. Петрушенко В.Л. Філософія: курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-IV рівнів акредитації. – Київ-Львів, 2001.

188. Піча В.М. Соціологія. Загальний курс. – К., 2000.
189. Платон. Діалоги. – К., 1995.
190. Полторацький Н.П. Русская религиозная философия // Вопросы философии. – 1992. – №2.
191. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1999.
192. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т.12. – К., 1994.
193. Причепій Е.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекань Л.А. Філософія. Навчальний посібник. – К., 2001.
194. Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
195. Проблема людини в українській філософії XVI-XVIII ст. – Львів, 1998.
196. Пролеєв С.В. Духовність і буття людини. – К., 1992.
197. Радуги А.Н. Философия. – М., 1996.
198. Радугин А.Н. Философия: Курс лекций. – М., 2001.
199. Раймон А. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.
200. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. – М., 1991.
201. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995.
202. Рассел Б. Человеческое познание. – К., 1997.
203. Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. – К., 1995.
204. Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. – СПб., 1997.
205. Риккерт Г. Философия истории // Риккерт Г. Философия жизни. – К., 1998.
206. Риккерт Генрих. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998.
207. Римские стоики: Сенека Епиктет, Марк Аврелий. – М., 1995.
208. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура. – М., 1992.
209. Розвиток філософської думки в Україні. – К., 1994.
210. Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988.
211. Романов Ю.И., Сандуков Ю.А. Краткая история философской мысли. – СПб. 2001.

212. Рузавин Г. И. Основы философии истории: Учебник для вузов. – М., 2001.
213. Рюс Ж.-П. Поступ сучасних ідей. – К., 1998.
214. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова. – К., 1993.
215. Сартр Ж.-П. Стена. Избранные произведения. – М., 1992.
216. Сартр Жан-Поль. Проблемы метода. – М., 1994.
217. Свідзинський А. Культура як феномен самоорганізації // Сучасність. – 1992. – №4.
218. Світова філософія. Фундаментальні проблеми філософії // За ред. В.Л.Петрушенко. – Львів, 1998.
219. Світогляд і духовна культура. – К., 1993.
220. Сенека. Моральні листи до Луцілія. – К., 1996.
221. Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій. – Тернопіль, 2003.
222. Скирдо М.П. Социальная философия. Учебное пособие. – М., 2000.
223. Сковорода Г. Дослідження, розвідки, матеріали. – К., 1992.
224. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. – Львів, 1995.
225. Сковорода Г.С. Твори: У 2-х т. – К., 1994.
226. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
227. Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. – К., 1997.
228. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система. – К., 1993.
229. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994.
230. Соловьев В.Л. Жизненная драма Платона. Соч.: В 2-х т. – М., 1990. – Т.2.
231. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М., 1992.
232. Спиркин А.С. Философия. – М., 1998.
233. Спиркин А.С. Философия. Учебник для технических вузов. – М., 2000.
234. Старовойт І.С., Сілаєва Т.О., Орендарчук Г.О. Філософія: Навч. посібник. – Тернопіль, 1997.
235. Струх Й. Філософія: Курс лекцій. – К., 1995.
236. Табачковский В.Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? – К., 1993.
237. Табачковский В.Г. Людина – Екзистенція – Історія. – К., 1996.

238. Таранов П. С. 120 філософів. Анатомія мудрості: В 2-х т. – Симферополь, 1997.
239. Татаркевич В. Історія філософії. – Т.1-3. – Львів, 1997, 1999.
240. Тейяр де Шарден П. Феномен людини // Читанка з історії філософії: У 6 книгах. Книга 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.
241. Теорія та історія світової культури: Курс лекцій. – К., 1993.
242. Тихолаз А.Г. Геракліт. – К., 1995.
243. Тихомиров Л. Религиозно-философские основы истории. – М., 1997.
244. Тойнби Арнольд Дж. Мой взгляд на историю // Тойнби А.Д. Цивилизация перед судом истории. – М., 1995.
245. Тойнби Арнольд Дж. Дослідження історії: У 2-х т. – К., 1995.
246. Тришин А.Ф. Мировые религии и религиозные памятники: Учебно-методическое пособие. – Брянск, 1997.
247. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. – М., 1990.
248. Україна: Філософський спадок століть. Хроніка. – К., 2000-2003.
249. Українська душа. – К., 1992.
250. Українська культура: історія і сучасність. – К., 1994.
251. Українська культура: Лекції // За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1991.
252. Ушкалов Л.В., Марченко О.М. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993.
253. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. Навч. посібник. – К., 2000.
254. Философия и социология в контексте современной культуры: Сб. науч. труд. – Днепропетровск, 1998.
255. Философия ХХ века. Учебное пособие. – М., 1997.
256. Философия // Под ред. Н.И.Жукова. – Мн., 1995.
257. Философия // Под ред. О.С.Кохановского. – Ростов-на-Дону, 1995.
258. Философия // Под ред. О.С.Тернового. – Мн., 1998.
259. Философия // Под ред. Ю.А.Харина. – Мн., 1998.
260. Философия: конспект лекцій. – М., 2001.
261. Философия. Учебное пособие для вузов // Под ред. В.И.Кириллова, С.И.Попова, А.Н.Чумакова. – Ч.1. – М., 1996.

262. Философия: Учебное пособие // Под ред. Г.В.Осичнюка. – К., 1994.
263. Философия: Курс лекцій // Под ред. Е.Ф.Солопова. – М., 1997.
264. Філософія та її місце в сучасній культурі // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – №4.
265. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. // І.В.Бичко, Г.В.Осичнюк, В.І.Табачковський та ін. – К., 1991.
266. Філософія. Підручник для вузів / За ред. Г.А.Заїченко. – К., 1995.
267. Філософія. Світ людини. – К., 1999.
268. Філософія: Навчальний посібник // Надольний І.Ф., Бойченко І.В., Андрущенко В.П. та ін. – К., 2001.
269. Філософія: Навч. посібн. – 3-ге вид., стер. / Л.В.Губерський, І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін. – К., 2003.
270. Філософія: Підручник / Бичко І.В. та ін. – К., 2001.
271. Філософія. Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. М.І.Горлача, В.Г.Кременя. – Харків, 2003.
272. Філософська думка України: Імена та ідеї // С.Возняк, М.Голянич, Ю.Москаленко. – Івано-Франківськ, 2003.
273. Флоренский П.А. Сочинения: В 4-х томах. – Т.1. – М., 1994.
274. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992.
275. Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. – СПб., 1995.
276. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
277. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990.
278. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд. – Л., 1991.
279. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
280. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.
281. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1990.
282. Фуко М. Слова и вещи. – СПб., 1994.
283. Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально-политические теории. – М., 1991.
284. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1993.
285. Хайдеггер М. Время картины мира // Время и бытие. – М., 1993.
286. Хоркхаймер М., Адорно П. Диалектика просвещения: Философские фрагменты. – М., 1997.

287. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски. – СПб., 2000.
288. Целлер Е. Очерк истории греческой философии. – М., 1995.
289. Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений: В 2-х т. – М., 1991.
290. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М., 1991.
291. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии / Редкол.: И.Т.Фролов и др. Сост. П.С.Гуревич: В 2-х ч. – М., 1991; 1995.
292. Честертон Г.К. Вечный человек. – М., 1991.
293. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
294. Чудинов Э.М. Природа научной истины. – М., 1977.
295. Шаповал М. Загальна соціологія. – К., 1996.
296. Шаповалов В.Ф. Основы философии от классики к современности. – М., 2000.
297. Шаповалов В.Ф. Основы философии. – М., 1998.
298. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.
299. Шевченко В.І. Концепція пізнання в українській філософії. Курс лекцій. – К., 1993.
300. Шевчук М.В. Києво-Могилянська академія. – К., 1981.
301. Шейко С.В. Проблемы познания и свободы воли человека в русской классической философии XIX-XX веков. – М., 1993.
302. Шелер М. Избранные произведения. – М., 1995.
303. Шинкарук В. Проблеми філософії культури у творчості Г.С.Сковороди // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – №1-2.
304. Шинкарук В.І. Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №4.
305. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992.
306. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993.
307. Щекин П.В. Социальная философия истории. – К., 1996.
308. Юм Д. Трактат про природу людини. – К., 1995.
309. Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991.
310. Юркевич П.Д. Вибране. – К., 1993.
311. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.

312. Яковец Ю.В. У истоков новой цивилизации. – М., 1993.
313. Яроцький П.Л. Соціальна доктрина католицизму // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №2.
314. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Довідники, словники, енциклопедії, хрестоматії

1. Англо-український філософський словник. – К., 1996.
2. Блинников Л.В. Великие философы: Учебный словарь-справочник, 2-е изд. – М., 1997.
3. Большой толковый социологический словарь. – Т.1-2. – М., 1999.
4. Великие философы. Словарь-справочник. – М., 1999.
5. Дидье Жюма. Философский словарь, перевод с франц. – М., 2000.
6. Історія філософії. Хрестоматія. – К., 1993.
7. Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.
8. Лосев А.Ф. Словарь античной философии. – М., 1995.
9. Современная западная философия: Словарь. – М., 1991.
10. Современная западноевропейская философия. Словарь. – М., 1992.
11. Современная философия науки. Хрестоматія. – М., 1994.
12. Современная философия: словарь и хрестоматія. Ростов-на-Дону, 1995.
13. Современный философский словарь. -- Лондон–Франкфурт-на-Майне–Париж–Люксембург–Москва–Минск, 1998.
14. Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред і укладання В.П.Андрущенко, М.І.Михальченко. – К., 1996.
15. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І.Воловича. – К., 1998.
16. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К., Львів, 2002.
17. Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрямки: Хрестоматія. – К., 1996.
18. Философия истории: Антология. – М., 1995.

19. Философская мысль восточных славян: Библиографичный словарь / Н.В.Огородник, В.В.Огородник; Науч. ред. Л.В.Губерский. – К., 1999.
20. Философский словарь. Под ред. И.Т.Фролова. – М., 1991.
21. Философский словарь Владимира Соловьёва. – М., 1997.
22. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
23. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.
24. Філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / упорядники І.Демчик, М.Попович. – Кам'янець-Подільський, 1999.
25. Кто е кто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів / Наук. ред. В.М.Піча. – Львів, 1999.
26. Хьюшер А. Мыслители нашего времени. Справочник по философии Запада XX века. – М., 1994.
27. Читанка з історії філософії: У 6-ти книгах. – Книга 6: Зарубіжна філософія XX ст. – К., 1996.
28. Школьный философский словарь / Т.В.Горбунова, Н.С.Гордиенко, В.П.Карпунин и др. – М., 1995.
29. Філософія. Dtv-Atlas. П.Кунцман, Ф-П.Буркард, Ф.Відман. К., 2002.

ЗМІСТ

1. Передмова.....	4
2. Вимоги до знань та вмінь студентів.....	5
3. Робоча програма навчального курсу “Філософія”....	6
4. Екзаменаційні питання з курсу “Філософія”.....	136
5. Найвидатніші філософи світу та України.....	142
6. Тлумачний словник основних філософських термінів..	199
7. Література з філософії, видана в 1990-х-2004 рр. українською і російською мовами.....	228

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника

ISBN 966-640-138-X

ББК 87.2
М-82

Москаленко Ю.М. Філософія: персоналії, терміни, поняття. Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2004.

Старший редактор: *О.П.Бойчук*
Літературне редагування та коректура: *Л.Н.Ободяньська*
Комп'ютерний набір: *І.Філяк*
Комп'ютерна правка: *О.В.Клименко*
Комп'ютерна верстка: *О.Є.Бойко, Л.М.Курівчак*
Обкладинка: *В.Слюзар*

Здано до набору 12.05.2004 р. Підп. до друку 14.06.2004 р.
Формат 60x84/16. Папір ксерокс. Гарнітура "Times Neu Roman".
Ум. друк. арк. 15.0. Вид. арк. 15.25. Тираж 300 прим. Зам. 496.

Друкарня видавництва "Плай"
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
тел. 59-60-51

10.00